

ISSN 2391-5145

CIVITAS HOMINIBUS

ROCZNIK FILOZOFICZNO-SPOŁECZNY VOL. 17/2022

ISSN 2391-5145

CIVITAS HOMINIBUS

ROCZNIK FILOZOFICZNO-SPOŁECZNY VOL. 17/2022

Redaktor naczelna:

· Dr hab. Edyta B. Pietrzak prof. PŁ (Politechnika Łódzka)

Redakcja tematyczna:

· Mgr Oktawia Braniewicz (Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi) - sekretarz

· Dr Łukasz Zaorski-Sikora (Politechnika Łódzka)

· Dr Andrzej Zbonikowski (Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi)

· Dr Alia Nardini (Spring Hill College Italy Center, Bologna)

Redakcja językowa:

· Dr Ewa Gdak (Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi) – teksty polskojęzyczne

· Mgr Marcin Jaźwiec (Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi) – teksty anglojęzyczne

Poprzedni redaktorzy naczelni:

· Prof. dr hab. Marek J. Malinowski, lata 2011–2018; · Prof. dr hab. Franciszek Golembki, lata 2006–2010

Rada programowa:

· Dr hab. Iwetta Andruszkiewicz prof. UAM (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu)

· Prof. dr hab. Ewa Bińczyk (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

· Prof. dr hab. Roman Bäcker (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

· Prof. Dr. Angela Diehl-Becker (Baden-Wuerttemberg Cooperative State University Karlsruhe)

· Dr Jeffrey Holdeman (Indiana University)

· Prof. dr hab. Bogusław Jagusiak (Wojskowa Akademia Techniczna)

· Prof. dr hab. Agnieszka Kasińska-Metryka (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)

· Prof. dr hab. Monika Kostera (Uniwersytet Warszawski, Södertörn University, Institut Mines-Télécom Business School Université Paris-Saclay)

· Dr hab. Krzysztof Koźbial prof. UJ (Uniwersytet Jagielloński)

· Dr hab. Inga Kuźma prof. UL (Uniwersytet Łódzki)

· Prof. dr hab. Marek J. Malinowski – Honorowy członek Rady

· Prof. Tuomo Melasuo (University of Tampere)

· Dr hab. Rafał Ożarowski prof. WSAiB (Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu)

· Prof. Pinar Melis Yelsali Parmaksiz (Bahcesehir University)

· Prof. dr hab. Stanisław Parzymies (Akademia Finansów i Biznesu Vistula)

· Prof. Cristina Tereza Rebelo (Universidade da Maia)

· Dr hab. Aleksandra Szczerba prof. AJP (Akademia Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim)

· Dr hab. Renata Szczepanik prof. UL (Uniwersytet Łódzki)

· Dr hab. Magdalena Szpunar prof. US (Uniwersytet Śląski)

· Dr hab. Joanna Polatyńska prof. UL (Uniwersytet Łódzki)

· Dr hab. Maciej Potz prof. UL (Uniwersytet Łódzki)

· Prof. AHE, dr Makary Stasiak (Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi)

· Dr hab. Krzysztof Wasilewski prof. PK (Politechnika Koszalińska)

· Dr hab. Przemysław Zukiewicz prof. UW (Uniwersytet Wrocławski)

Lista zewnętrznych recenzentów:

· Dr hab. Iwetta Andruszkiewicz prof. UAM (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

· Dr hab. Piotr Bohdziewicz prof. UL (Uniwersytet Łódzki)

· Dr hab. Tadeusz Dmochowski prof. UG (Uniwersytet Gdański)

· Dr hab. Katarzyna Doświad-Borysiak (Uniwersytet Łódzki)

· Prof. dr hab. Bogusław Jagusiak (Wojskowa Akademia Techniczna)

· Prof. dr hab. Elżbieta Jung (Uniwersytet Łódzki)

· Dr hab. Radosław Kamiński prof. WSB (Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu)

· Prof. dr hab. Svitlana Kravchenko (Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy im. Lesi Ukrainki)

· Dr hab. Inga Kuźma prof. UL (Uniwersytet Łódzki)

· Dr hab. Krystyna Leszczyńska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)

· Dr hab. Helena Marzec prof. UJK (Uniwersytet Jana Kochanowskiego)

· Dr hab. Dominik Mierzejewski prof. UL (Uniwersytet Łódzki)

· Dr hab. Joanna Mysiona-Byrska prof. UJPiPi (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie)

· Prof. dr hab. Marek Ostrowski (Uniwersytet Łódzki)

· Dr hab. Rafał Ożarowski prof. WSAiB (Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu)

· Prof. dr hab. Stanisław Parzymies (Akademia Finansów i Biznesu Vistula)

· Dr hab. Joanna Polatyńska prof. UL (Uniwersytet Łódzki)

· Dr hab. Agnieszka Rothert prof. UW (Uniwersytet Warszawski)

· Dr hab. Aleksandra Szczerba prof. AJP (Akademia Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim)

· Prof. dr hab. Janusz Świniarski (Wojskowa Akademia Techniczna)

· Dr hab. Grażyna Ulicka prof. UW (Uniwersytet Warszawski)

· Dr hab. Grażyna Zygałdo (Uniwersytet Łódzki)

· Prof. dr hab. Arkadiusz Zukowski (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski)

Redakcja czasopisma „Civitas Hominibus”

Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi

90-212 Łódź, ul. Sterlinga 26; tel. 426 315 070

© Copyright by Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
Łódź 2022

ISSN 2391-5145

wersja elektroniczna na podstawie wersji papierowej

Korekta: Iwona Cłapińska (PUW)

Skład DTP: Monika Poradecka (PUW)

Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi

90-212 Łódź, ul. Sterlinga 26; tel. 426 315 908

wydawnictwo@ahel.lodz.pl www.wydawnictwo.ahel.lodz.pl

Spis treści

____ARTYKUŁY – DYSKUSJE – ESEJE____

Marta Candeias Luna

Rethinking the concept of citizenship: ideology, agency and resistance from the margins 7

Oktawia Ewa Braniewicz, Łukasz Zaorski-Sikora

Etyczne dylematy języka polityki – wybrane przykłady mowy nienawiści 15

Tetiana Sukhorebra

Features of the implementation of Ukraine’s environmental policy at the local level 27

Natalia Strzemkowska

„Niemy krzyk” ujęgurskiej mniejszości – prawa człowieka w Chińskiej Republice Ludowej 37

Mikołaj Mirecki

Izolacja penitencjarna a prawo do wolności religii w teorii i praktyce 51

Mateusz Gregorski

Zastosowanie wywiadów biograficznych w badaniach nad jakością życia osób z niepełnosprawnościami 63

Weronika Stawińska-Artecka

Realizacja zasady *nullum crimen sine lege* za popełnione delikty administracyjne z zakresu prawa bankowego w Polsce i w Niemczech 77

____PRACE STUDENCKIE____

Nina Błaszczyk

Definicja i dylematy współczesnej tolerancji 91

Patrycja Rybak

Studying the role of globalization in the American and Chinese film industry: A cross-cultural management perspective 101

Dawid Świdorski

Ekumeniczny język XXI wieku 109

Artur Lisowski

Tabu, stereotypy, konflikty społeczne, religia w perspektywie obecności motywów LGBT w kinie współczesnym po rewolucji obyczajowej Stonewall z 1969 roku 121

Contents

____ARTICLES – DISCUSSIONS – ESSEYS____

Marta Candeias Luna

Rethinking the concept of citizenship: ideology, agency and resistance from the margins 7

Oktawia Ewa Braniewicz, Łukasz Zaorski-Sikora

Ethical dilemmas of the language of politics – selected examples of hate speech 15

Tetiana Sukhorebra

Features of the implementation of Ukraine’s environmental policy at the local level..... 27

Natalia Strzemkowska

„Silent scream” of the Uyghur minority – human rights violations in the People’s Republic of China..... 37

Mikołaj Mirecki

Penitentiary isolation and the right to freedom of religion in theory and practice 51

Mateusz Gregorski

Application of biographical interviews in research on the quality of life of people with disabilities..... 63

Weronika Stawińska-Artecka

Implementation of the principle *nullum crimen sine lege* for an administrative offence in the area of banking law in Poland and Germany..... 77

____ STUDENTS' WORKS ____

Nina Błaszczuk

Definition and dilemmas of contemporary tolerance..... 91

Patrycja Rybak

Studying the role of globalization in the American and Chinese film industry: A cross-cultural management perspective..... 101

Dawid Świdorski

Ecumenical Language of the 21st Century 109

Artur Lisowski

Taboos, stereotypes, social conflicts, religion in the perspective of the presence of LGBT motifs in contemporary cinema after the 1969 Stonewall revolution in morals 121

Marta Candeias Luna <https://orcid.org/0000-0001-8400-8322>
University of Granada
e-mail address: Martacandeias3@hotmail.com

Rethinking the concept of citizenship: ideology, agency and resistance from the margins

Przemyslenie na nowo pojęcia obywatelstwa: ideologia, sprawczość i opór z marginesu

https://doi.org/10.25312/2391-5145.17/2022_01mcl

Abstract

This essay aims to rethink concepts such as ideology, agency and resistance in order to problematise how these are being instrumentalised by nation states to create hierarchical differentiating categories under the umbrella of citizenship. In order to address the idea of otherness that sustains the discourses that have been generated around citizenship as an element that not only legitimises the existing system, but also the identities and subjectivities that may or may not form part of the enunciated norm.

Through this journey, other ways of approaching these concepts from and for the identities of the margins will be presented, with the intention not to enunciate new truths or definitions of the concepts addressed, but to try to make visible the existing gaps in the system and how we can build on and thanks to these „borders”.

Keywords: ideology, agency, resistance, citizenship, margins

Streszczenie

Celem niniejszego eseju jest ponowne przemyslenie takich pojęć jak ideologia, sprawczość i opór, aby sproblematyzować sposób, w jaki są one instrumentalizowane przez państwa narodowe w celu stworzenia hierarchicznych kategorii różnicujących pod pojęciem

obywatelstwa. Aby zająć się ideą inności, która podtrzymuje dyskursy powstałe wokół obywatelstwa jako elementu nie tylko legitymizującego istniejący system, ale także tożsamości i podmiotowości, które mogą, ale nie muszą, stanowić część głoszonej normy. W trakcie tej podróży zaprezentowane zostaną inne sposoby podejścia do tych pojęć z punktu widzenia tożsamości z marginesu, bez zamiaru głoszenia nowych prawd czy definicji omawianych pojęć, ale z zamiarem podjęcia próby uwidocznienia istniejących luk w systemie oraz tego, jak możemy budować na tych „granicach” i dzięki nim.

Słowa kluczowe: ideologia, agencja, opór, obywatelstwo, marginesy

As Nira Yuval-Davis discusses in her text *Citizenship and Difference*¹, there are multiple ways of understanding the idea of citizenship. However, the fairly general question is that of understanding it as individuals who form part of a “nation”, which makes them citizens of it; and that in turn, this identifying category makes them part of a community that shares a series of imaginaries and conditions. In this way, we approach the idea of citizenship as something individual and collective, but also political, social, cultural and economic.

Consequently, an already problematic approach becomes more complex when we introduce the idea of difference, which can not only destabilise existing parameters but also serve to validate and create what will be considered the norm based on an idea of otherness.

This idea of otherness is not only constructed based on race, sexuality or class but also in terms of gender. This is why it is not only difficult for those of us who fall into different categories to incorporate and identify with the idea of citizenship from a common point of view, but also because the construct itself does not allow us to do so, nor is it really interested in doing so.

Although I am aware that the focus on sexual difference was specified, I consider that it makes more sense not to focus exclusively on gender from a binary perspective due to my own theoretical, personal and political positions. Nevertheless, to take an intersectional approach where the difference does not only lie in the “sexual” but rather to talk about the norm and the margins with all the categories and experiences that we can incorporate into it.

The hypothesis I would like to address is that the category of citizenship as a reproduction of the norm leaves gaps through which not only power can be reconfigured, but also the idea of community can be re-signified while still being critical of its implications and terminologies, and how the margins take up that space.

First reflexive approaches

At a time when we live in an unequal, bordered, (post)modern-capitalist system, we cannot avoid dealing with a difference; but at the same time, the mechanisms that allow us not

¹ N. Yuval-Davis, *Citizenship and Difference, Gender & Nation*, Sage, Los Angeles 2010, pp. 68–92.

only to see it but also to create subjectivities around it create a framework of possibilities for resistance and new ideas of the common.

It is important to point out that I will use the concept of postmodernity and modernity together because I do not see postmodernity as necessarily transcending or counteracting modernity, but rather as a starting point for many of its possible horizons, i.e. as an extension. This does not imply reducing it exclusively to this expansive development since it does not exercise an epochal rupture as such either. Therefore, postmodernism is not the end of modernism but its nascent or continuous state, and this state is constant. I do not consider that we are in an epochal change, but rather that we have expanded our parameters and paradigms.

If one reflects on the idea of citizenship by validating its differences on the part of hegemony, one would be more or less consciously legitimising the possibility and existence of resistance. Thus, these categories are made by white-cis-straight-western-bourgeois men for white-cis-straight-western-bourgeois men.

How does this include or exclude us, and how does it explain that there are women, dissidents or racialised people who are able to find themselves in this idea of citizenship and collectivity? Well, because it has been exercised by the individuals themselves and their agencies and the use of their habitus, as I will go into in more detail later, not because the category or the system itself has sought to include us. Let us say that it is very similar to what happens with the masculine generic language with which we must know when we are included in us and when we are not, constructing an inside and outside of which we are made responsible for being conscious and consequent.

There is a norm and people who are and reproduce that norm, and a vast majority who must perform to the extent of their possibilities and the given conditions to try or not to be part of that norm even though they know they can never be 100% so that the feeling of community does not take root and is re-signified. But, nevertheless, at the same time, all this creates the necessary conditions to be a space of agency, resistance and resignification of the idea of citizen community; this is precisely what I would like to focus on.

Taking all this into account, different key concepts come into play, which allows me to generate an explanatory framework that will enable me to analyse and deepen the hypothesis set out above. However, first, the meanings that accompany the concept of citizenship, and the socio-political implications it has, are nothing more than another device or element of an imaginary and ideological thinking.

Ideological agency

Firstly, it should be noted that any social institution that plays a role in the socialisation of any individual could be seen as part of the process of ideological legitimisation and reproduction. Citizenship and its rights and duties, creating that space of legitimised norm vs margin; *the marginal matrix of society*.²

² Ibidem.

Therefore, this process is not simply confined to the state apparatus but is a broader process. This is why the selection of (post)modern narratives becomes relevant in this analysis not only as an educational element but also as a socialising mechanism.

This allows us not only to affirm that the state does indeed nourish and reproduce the dominant hegemonic ideology, but also that, in turn, there are numerous apparatuses that crystallise in various social institutions, such as the same category of citizen and citizenship linked to a nation-state.

From our difference, as women, LGTBIQ+, racialised or precarious people, this dominant hegemonic ideology forces us to resituate ourselves to be part of many different spheres simultaneously and consider ourselves agents present in all of them. This is why the idea of citizenship as a community³ is re-signified because for us, it is not something that is closed and of which we are 100% part. On the contrary, it is pluralised and polarised. So we could affirm the existence of subaltern cultures and ideologies that give rise to processes of ideological transmission and that allow for dissident positions as they permeate the social strata.

Thus, based on these premises, we can speak of the idea of agency⁴, but understanding agency not only as a process of deconstruction as (post)modern ideologies maintain but rather as a possibility as a dialectical struggle between different ideologies as a space resulting from their encounter, as well as their corresponding processes of legitimisation and reproduction.

Under this theoretical model, subjects become governable subjects, but there is a space in which to act, taking into account the agency and the opportunities for change that these subjects can make to mutate the system; subjects are constituted but also constituent.⁵ Therefore, and following Foucault's⁶ concept of governmentality, which would situate this power in the era of (post)modernity, we can point out that these power relations are a type of power „*that acts on and through agency*”.⁷

In other words, the idea of community or citizenship as a community need not be impossible, which is why I have preferred to refer to it as problematic or complex; but rather to understand it as a social apparatus and institution based on the different contexts from which it is enunciated and the governmentality that accompanies it. We speak of a community that is not only mutable but liquid, not hermetic as it acts and is enunciated.

Narratives, therefore, become not only mechanisms for transmitting hegemonic ideology beyond the nation-state, as I have pointed out, but also spaces of possible resistance

³ J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, MIT Press, Cambridge 1995; A. Etzioni, *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*, Crown Publishers, Inc., New York 1993.

⁴ Understanding it as the reflexivity that allows us to achieve this agency for me implies that having agency is not equated with freedom or absolute autonomy, but rather implies awareness, decision-making to a certain extent, another way of interpreting realities from the self and from what is lived, or an attempt to change these realities.

⁵ B. Lahire, *El hombre plural. Los resortes de la acción*, Bellaterra, Barcelona, 1998.

⁶ M. Foucault, *Tecnologías del yo y otros textos afines*, PAIDÓS, Barcelona 1988.

⁷ A. Agudo Sanchíz, *Knowledge, language, power and intermediation. Contemporary perspectives in the anthropology of public policy*, “Sociological Studies” 2009, Vol. XXVII(79), p. 85.

and dissidence in the face of monopolising discourse and can form spaces of dialectical agency. However, for this approach to be successful, we must reach a consensus on the definition of ideology, as this will allow us to situate ourselves in the analysis of the (post) modern narratives we are concerned with.

If we understand, and following Althusser, ideology as false consciousness and *representation of the imaginary relations of individuals with their real conditions of existence*⁸, we presuppose the existence of a reality in a demanding and insurmountable sense, which is precisely what is denied by other positions when it comes to understanding the concept of ideology, as they advocate polyphony, the existence of equally valid discourses when it comes to characterising reality.

From and with difference, (post)modern narratives have that element of adaptive mutability that circumscribes the ideological interpretation according to the context from which it is enunciated and with the objectives with which it is developed. It is precisely here where their complexity lies; the act of identification allows us to refigure our own identity, which is why they are identity socialising mechanisms; but it also allows us to relate the avatars of our own identity in the act of recognition, that is to say, (post)modern narratives act as moral imputations.

Nevertheless, this concept and its repercussions lead us to ask ourselves how each subject is situated in their community(-ies)? What requirements do we associate with each citizenship to ascribe a subject to it? Does the category of citizen end up being an exclusively differentiating determination? Are the habitus and the agents of socialisation an element that can be overcome and transmuted to adapt it to the margins/standard to which one wishes to ascribe or of which one believes one is a part? Moreover, it is precisely this last question that unifies these previous questions.

Habitus and resistance

The idea of citizenship and the possibility of being considered a citizen would imply *a condition of existence and co-existence subject to a triple constraint*⁹, fundamentally exercised by the socialising agents (family, peers/community and school/nation-state)¹⁰. In short, a reflection on the ontology and epistemology of the social world, which would answer the empirically unsubstantiated speculations about the unity of subjectivity and the relative coherence and homogeneity of embodied experiences.

Broadly speaking, Bourdieu's¹¹ notion of habitus forms a synthesis of experiences; it is conditioned agency. The same actor can be part of several fields, so that:

⁸ L. Althusser, *Sobre la reproducción*, Akal, Madrid 2015, p. 211.

⁹ B. Lahire, *Infancia y adolescencia: de los tiempos de socialización sometidos a constricciones múltiples*, "Revista de Antropología Social" 2007, No. 16, p. 31.

¹⁰ N. Yuval-Davis, op. cit.

¹¹ P. Bourdieu, *Social space and the genesis of „classes”*, "Studies in Contemporary Cultures" 1989, Vol. III(7), pp. 27–55.

*the moment an actor has been placed, simultaneously or successively, within a plurality of non-homogeneous and sometimes even contradictory social worlds, (...) we find an actor (...) with heterogeneous practices which vary according to the social context in which he is forced to evolve.*¹²

Precisely because of this, some identities can recognise themselves in the margins and in the norm, and flow between their different “borders” without this coming into contradiction or weakening the sense of commonality created from the margins by “never being able to become a fully-fledged person within the norm of the common citizen”.

If we take into account one of the approaches of this theoretical model, it is in these processes of exclusion that *a concealment of narratives is evident, (...) their voices are excluded from the discourse with which their reality is described; (...) social actors are classified as unnamed.*¹³ Following this premise, identity and the processes of identifying the subjects become the articulated union between the parameters of action that question us and the discourses that allow us to go beyond a theory of the cognising subject.¹⁴

Thus, it is complex for subjectivity to have unity, the subject cannot be one, but through the multiple constrictions in its socialisation, it incorporates a more or less contradictory repertoire of habitus, a stock in which not all habitus are always necessary at all times, thus constituting a plural actor. Furthermore, it is precisely this way that citizenship affects the subjects of the margins, forcing us to be plural actors, even if it makes us see and play with their escapes and resistances.

We must therefore consider that subjects are plural actors whose experiences are diverse and who, throughout their trajectory, have participated in different contexts and varied social universes: *Consequently, we could propose the hypothesis of the incorporation by each actor of a multiplicity of schemes of action, of habits, which are organised in as many repertoires as relevant social contexts.*¹⁵ My proposal, therefore, places individually experienced social inequalities at the centre of the study rather than asserting the coherence and fragmentation of the subject.

Based on this new theoretical model, agency does not disappear due to the creative “norm” and the devices of control. My starting point is that having agency is not equated with absolute freedom or autonomy but implies awareness, decision-making to a certain extent, and any attempt to change realities. Because of this construction, the role of social agents can take various forms regardless of the realities or fields to which they have been reduced. I believe that *modernity is negotiated with, modernity is resisted, modernity can even be „appropriated” by someone.*¹⁶

¹² B. Lahire, *El hombre plural...*, op. cit., p. 47.

¹³ J. Jaramillo Marín, *Social representations, social practices and discourse orders. A conceptual approach based on Critical Discourse Analysis*, “Entramado” 2012, Vol. 8(2), p. 129.

¹⁴ S. Hall, *Introduction: who needs „identity”?*, [in:] S. Hall, P. du Gay (eds.), *Cuestiones de Identidad cultural*, Amorrortu, Buenos Aires 2011, pp. 13–39.

¹⁵ B. Lahire, *El hombre plural...*, p. 55.

¹⁶ M.I. Neuman, *Social appropriation as a practice of resistance and negotiation with modernity*, “Universidad Nacional de Río, Comunicación, Tecnología y Desarrollo” 2008, Vol. 20, No. 1, p. 25.

I thus consider that *resistance is not merely the counter-attack to power; it is also that which directs and shapes power*.¹⁷ That is to say, resistance will not be understood as mere opposition to power, but resistance will also exist as a reformulation or even appropriation of certain narratives or experiences provoked by power relations. The individual is not merely the fruit of social structures and a mere recipient of them, but is *the result of the sum of individual behaviours dictated by these motivations. And this position is valid regardless of the form of the phenomenon to be explained*.¹⁸

Concerning these options for action, it can be confusing that appropriation can mean resistance, as it would come to assume processes and concepts that are being “imposed” by this system. But, on the other hand, appropriation, in this case, is an intentional act since what is appropriated becomes one’s own from that moment onwards, and this process would form part of the sphere of subjectivity since it is recorded from this otherness. Therefore, as María Isabel Neüman points out, appropriation in this framework to which I refer is:

a process by means of which marginal social groups of the capitalist economic system interact with the cultural, economic, organisational or consumption proposal of that system through forms of adjudication of new meanings, uses and purposes that act as filters and allow them to maintain their own horizon of understanding of the world.¹⁹

Final reflections

Finally, I refer to historical analysis as a clarifier of this reflection, since the mutation of narratives, as well as the ascription of the concept of (post)modern, is not circumstantial due to the era in which we find ourselves; rather, it implies an imaginary in itself. Where is the difference? Can we really do away with it? Should we do away with it? It is difficult to answer these questions when we live in an era and a system in which every social position tries to become hegemonic and reproduce its ideology.

In the current historical moment, we could describe the idea of citizenship as a (post) modern narrative. We can understand it as part of hegemonic education, a daughter of modernity, of the Enlightenment, that is to say, of capitalism. Moreover, it is a crucial element in the transmission of liberal, racist and patriarchal ideology, the ideology of self-sufficiency, the social ladder, individualism, and so many others that allow the brutal system of capitalism to function correctly.

Finally, I believe that we can clarify that due to the times and narratives in which we find ourselves, we must constantly be open to change, mutate, re-signify. Re-appropriate existing concepts and paradigms – critical to the hegemonic norm, finding the gaps, visualising and making resistance visible. We cannot let difference and the margins constrain us in static and “victimising” categories of a system but make use of its inequalities to

¹⁷ U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke, *From Foucault’s Lectures at the Collège de France to Studies of Governmentality An Introduction*, [in:] U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke (eds.), *Governmentality. Current Issues and Future Challenges*, Routledge, New York 2011, p. 19.

¹⁸ P. Corcuff, *The new sociologies. Constructions of reality*, Editions NATHAN, Paris 1995, p. 17.

¹⁹ M.I. Neüman, op. cit., p. 24.

advocate and expand from subalternities the plural actors that we are and the current obsolescence of categories such as citizenship or community as closed and not mutable, static and not liquid, differentiating and not of the difference.

References

- Agudo Sanchíz A., *Knowledge, language, power and intermediation. Contemporary perspectives in the anthropology of public policy*, “Sociological Studies” 2009, Vol. XXVII(79), pp. 63–110.
- Althusser L., *Sobre la reproducción*, Akal, Madrid 2015.
- Bourdieu P., *Social space and the genesis of ‘classes’*, “Studies in Contemporary Cultures” 1989, Vol. III(7), pp. 27–55.
- Bröckling U., Krasmann S., Lemke T., *From Foucault’s Lectures at the Collège de France to Studies of Governmentality: An Introduction*, [in:] U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke (eds.), *Governmentality. Current Issues and Future Challenges*, Routledge, New York 2011, pp. 1–34.
- Corcuff P., *The new sociologies. Constructions of reality*, Editions NATHAN, Paris 1995.
- Etzioni A., *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*, Crown Publishers, Inc., New York 1993.
- Foucault M., *Tecnologías del yo y otros textos afines*, PAIDÓS, Barcelona 1988.
- Habermas J., *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, MIT Press, Cambridge 1995.
- Hall S., *Introduction: who needs „identity”?*, [in:] S. Hall, P. du Gay (eds.), *Cuestiones de Identidad cultural*, Amorrortu, Buenos Aires 2011, pp. 13–39.
- Jaramillo Marín J., *Social representations, social practices and discourse orders. A conceptual approach based on Critical Discourse Analysis*, “Entramado” 2012, Vol. 8(2), pp. 124–136.
- Lahire B., *El hombre plural. Los resortes de la acción*, Bellaterra, Barcelona 1998.
- Lahire B., *Infancia y adolescencia: de los tiempos de socialización sometidos a constricciones múltiples*, “Revista de Antropología Social” 2007, No. 16, pp. 21–38.
- Neúman M.I., *Social appropriation as a practice of resistance and negotiation with modernity*, “Universidad Nacional de Río, Comunicación, Tecnología y Desarrollo” 2008, Vol. 20, No. 1, pp. 1–32.
- Yuval-Davis N., *Citizenship and Difference. Gender & Nation*, Sage, Los Angeles 2010.

Oktawia Ewa Braniewicz <https://orcid.org/0000-0002-5453-0918>
Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
e-mail: obraniewicz@ahelodz.pl

Łukasz Zaorski-Sikora <https://orcid.org/0000-0003-3404-0994>
Politechnika Łódzka
e-mail: l.zaorski@wp.pl

Etyczne dylematy języka polityki – wybrane przykłady mowy nienawiści Ethical dilemmas of the language of politics – selected examples of hate speech

https://doi.org/10.25312/2391-5145.17/2022_02oblzs

Streszczenie

Mowa nienawiści jest zjawiskiem powszechnie występującym w języku współczesnej polityki i sferze życia publicznego. Choć samo zjawisko mowy nienawiści nie powinno budzić żadnych wątpliwości odnośnie do jego negatywnej oceny, to jednak łączy się z dylematami etycznymi – mowa nienawiści może jawić się jako narzędzie użyte w słusznej sprawie czy też jako działanie zasadnie piętnujące niekwestionowalne zło. Jednocześnie przyzwolenie na mowę nienawiści prowadzi do relatywizacji dobra i zła – jest tożsame z akceptacją „mniejszego zła”. Autorzy artykułu konkludują, że ustawodawstwo europejskie powinno położyć większy nacisk na stworzenie spójnej definicji mowy nienawiści, która byłaby tożsama dla wszystkich państw członkowskich UE, oraz penalizację tego zjawiska. W ślad za prawem europejskim prawo krajowe powinno odpowiadać na wyzwania współczesności. Niewątpliwie jednym z nich jest wszechobecność języka nienawiści w debacie publicznej.

Słowa kluczowe: mowa nienawiści, dylemat etyczny, język polityki, sfera życia publicznego, relatywizacja wartości, prawo, ustawodawstwo europejskie, absolutyzm etyczny, utilitaryzm

Abstract

Hate speech is a common phenomenon in the language of contemporary politics and in public life. Although the phenomenon of hate speech itself should not raise any doubts as to its reprehensible nature, it is nevertheless connected with ethical dilemmas – hate speech may appear as a tool used in a just cause or as an action legitimately stigmatizing unquestionable evil. At the same time, consenting to hate speech leads to the relativization of good and evil – it is synonymous with accepting the lesser evil. The authors of the article conclude that European legislation should place greater emphasis on creating a coherent definition of hate speech, which would be the same for all EU Member States, and on penalizing this phenomenon. In line with European law, national law should respond to the challenges of the present day. Undoubtedly, one of them is the omnipresence of hate speech in public debate.

Keywords: hate speech, ethical dilemma, language of politics, public life, relativization of values, law, European legislation, ethical absolutism, utilitarianism

W artykule zajmujemy się rozważaniami na temat etycznych dylematów języka polityki na tle ważnego zjawiska, jakim współcześnie jest mowa nienawiści. Oczywiście truizmem jest stwierdzenie, że polityka jawi się jako sfera życia, w której jedyną wartością jest skuteczność. Coraz częściej ludzie nie ufają swoim rządóm i współobywatelóm. Coraz częściej wybrani w sposób demokratyczny reprezentanci nie tylko ignorują wolę swego elektoratu, ale postępują w sposób całkowicie kłóący się z powszechnie uznawaną wykładnią moralności. W końcu coraz częściej obywatele wyrażają swoje rozczarowanie w przestrzeni publicznej i wirtualnej, stosując mowę nienawiści w stosunku do wybranych wcześniej radnych, posłów czy też senatorów. Możemy pokusić się o śmiałą tezę, że w XXI wieku obserwujemy internetyzację polityki. Zjawisko, w którym dialog z wyborcami przenosi się (w dużej mierze) z wieców i bezpośrednich spotkań do przestrzeni wirtualnej. Przestrzeni, w której ludzie czują się bezkarni i dają upust swoim najgorszym instynktom.

Niezależnie od miejsca spotkania polityków z wyborcami trudną do przecenienia funkcję pełni w polityce język. Zwracali na to uwagę już sofisci – antyczni twórcy idei i instytucji demokracji. Dla starożytnych Greków polityk to bowiem retor, czyli mówca, który potrafi sprawnie posługiwać się językiem – umiejętnie konstruować zdania, doskonale dobierać słowa i argumenty. W takiej perspektywie dobry polityk to polityk skuteczny, który właśnie dlatego może być użyteczny społecznie. Współcześnie retoryka powraca w wielkim stylu jako ważne narzędzie stosowane w szeroko pojmowanym życiu

publicznym, polityce i mediach. Większość przywódców korzysta dzisiaj z usług zawodowych logografów czy też speechwriterów, którzy piszą dla nich wspaniałe przemówienia, na wielu uczelniach wykładana jest retoryka dziennikarska ucząca twórczego pisania, a w Stanach Zjednoczonych szczególnie popularna jest zaktualizowana retoryka antyczna stosowana do celów propagandy i reklamy – i to nie tylko w zakresie formułowania sloganów, ale także jako reguła komponowania tekstów perswazyjnych (na przykład list handlowy, oferta handlowa).

Język, a szczególnie język polityki, jest niewątpliwie narzędziem, którego użycie prowadzi najczęściej do określonych konsekwencji o pozytywnej lub negatywnej wartości moralnej. Natomiast dylemat etyczny to sytuacja, gdy jesteśmy zmuszeni do wyboru pomiędzy dobrem i dobrem lub też mniejszym i większym złem. Innymi słowy: mówimy o przypadku decyzji moralnych w sytuacjach, w których nie da się uniknąć szkód – stajemy przed koniecznością wybrania szkody mniejszej, mniej dotkliwej czy też związanej z mniejszą liczbą pokrzywdzonych. Podręcznikowym przykładem takiego dylematu, będącego eksperymentem myślowym, jest tak zwany dylemat wagonika¹, który powinien być nazywany dylematem motorniczego, gdyż to ludzie, a nie wagoniki stają przed dylematami². W klasycznej postaci chodzi tutaj o sytuację, gdy wagonik kolejki wyrwał się spod kontroli i pędzi w dół po torach. Na jego drodze znajduje się pięcioro ludzi przywiązanych do torów przez szalonego filozofa. Zwrotnicowy może przestawić zwrotnicę i w ten sposób skierować wagonik na drugi tor, do którego przywiązany jest jeden człowiek³. Co powinien zrobić zwrotnicowy? Dylemat etyczny w tym przypadku łączy się z konfliktem pomiędzy dwiema perspektywami etycznymi: absolutyzmu etycznego oraz konsekwencjalizmu implikującego utilitaryzm, który ostatecznie prowadzi do relatywizacji wartości.

W świetle absolutyzmu wartość, jaką jest ludzkie życie, i wartość ludzkich czynów są niezależne od kontekstu, okoliczności i jakichkolwiek skutków naszego działania. Zabicie człowieka jest zatem złe wewnątrznie niezależnie od konsekwencji, żadne konsekwencje zabicia człowieka nie będą mogły stanowić usprawiedliwienia takiego czynu – stąd też zabicie jednego człowieka jest tak samo złe, jak zabicie pięciu. Dla zwolenników konsekwencjalizmu istotne są natomiast konsekwencje naszych decyzji, a nie zasady i wartości leżące u ich podstaw. Stąd też w perspektywie utilitaryzmu⁴ (wynikającego z konsekwencjalizmu) właściwe jest dążenie do maksymalizacji szczęścia i dobra ogółu (jak największej liczby ludzi) – zakłada się tutaj, że przestawienie zwrotnicy w tym przypadku jest nie tylko dozwolone, ale jest również moralnie lepszym wyborem wobec

¹ Zob. P. Foot, *The Problem of Abortion and the Doctrine of the Double Effect*. Basil Blackwell, Oxford University Press, Oxford 1978.

² Eksperyment ten został skonstruowany przez Philippę Foot, a później analizowany był przez Judith Jarvis Thomson, Petera Ungera i Frances Kamm. Zob. Foot, dz. cyt.; J.J. Thomson, *Killing, Letting Die, and the Trolley Problem*, „The Monist” 1978, Vol. 59, s. 204–217; teźże, *The Trolley Problem*, „Yale Law Journal” 1985, Vol. 94, s. 1395–1415; P. Unger, *Living High and Letting Die*, University Press, Oxford 1996.

³ J.J. Thomson, *The Trolley Problem*, dz. cyt.

⁴ W klasycznym ujęciu Johna S. Milla moralne są te dokonania człowieka, które są użyteczne społecznie. Ten człowiek jest więc moralny, który postępuje z myślą o społeczeństwie i dla jego dobra; każdy ma do odegrania jakąś rolę, dzięki której staje się użyteczny społecznie. Zob. J.S. Mill, *Utilitaryzm*, PWN, Warszawa 1979.

niepodjęcia działania. Uzasadnienie takiego wyboru może być również akceptowalne poza etyką utylitaryzmu przez obciążenie winą szalonego filozofa. Nie rozstrzyga to jednak tego wyboru, ponieważ można argumentować, że zło już się wydarzyło. W takiej optyce przestawienie zwrotnicy stanowi akceptację tej sytuacji i zgodę na współdziałanie w sytuacji, która w całości jest moralnie zła i czyni działającego (zwrotnicowego) częściowo odpowiedzialnym za rozwój wydarzeń. Niepodjęcie działania całą winę zrzuca na szalonego filozofa. Przeciwnicy utylitaryzmu mogą też podnieść kwestię niewspółmierności, nieprzeliczalności wartości, jaką jest ludzkie życie. Jednocześnie nie sposób nie zauważyć, że sama obecność i możliwość wpłynięcia na finał tej upiornej historii stawia nas przed dylematem, od którego nie da się uciec. Dlatego też niepodjęcie działania może zostać uznane za działanie niemoralne lub moralnie gorszy wybór. Co ciekawe, osoby (na przykład studenci czy osoby biorące udział w badaniach ankietowych) zmagające się z powyższym dylematem zwykle początkowo deklarują się jako zwolennicy absolutyzmu etycznego, ale wczuwając się w położenie zwrotnicowego, zaczynają relatywizować wartość etyczną działania w zależności od spodziewanych skutków. Podobne zjawisko możemy obserwować w sferze życia publicznego i polityce – większość partii politycznych deklaruje przywiązanie do określonych wartości, które jest wyrazem absolutyzmu etycznego, gdy tymczasem w konkretnych sytuacjach te same partie relatywizują wartość etyczną działania w zależności od jego konsekwencji społecznych i politycznych. W dalszej części artykułu zajmiemy się tym, jak owej relatywizacji ulega dzisiaj tak zwana mowa nienawiści, która sama w sobie jest zjawiskiem ocenianym pod względem etycznym i prawnym jako coś jednoznacznie nagannego i niemoralnego.

Zgodnie z wykładnią Rady Europy mowa nienawiści to „wypowiedzi, które szerzą, propagują i usprawiedliwiają nienawiść rasową, ksenofobię, antysemityzm oraz inne formy nietolerancji, podważające bezpieczeństwo demokratyczne, spójność kulturową i pluralizm”⁵. Inaczej mówiąc, pojawia się ona w sytuacji użycia języka w celu wzniesienia, rozpowszechniania czy też usprawiedliwiania nienawiści, dyskryminacji i różnorakiej przemocy wobec konkretnych osób, grup i społeczności. Publiczne nawoływanie do przemocy lub nienawiści skierowanej przeciwko grupie osób, którą definiuje się według rasy, koloru skóry, pochodzenia, wyznawanej religii lub światopoglądu albo przynależności narodowej lub etnicznej, lub przeciwko członkowi takiej grupy również jest uznawane – w płaszczyźnie publicznego prawa międzynarodowego – za mowę nienawiści⁶. Natomiast wykładnia Organizacji Narodów Zjednoczonych i Plan Działania w Sprawie Mowy Nienawiści z 20 czerwca 2019 roku nie zawierają wprawdzie definicji mowy nienawiści, ale określają to zjawisko jako „wszelkiego rodzaju komunikację w mowie, piśmie czy zachowanie, w ramach którego atakuje się albo używa pejoratywnego lub dyskryminującego języka w odniesieniu do osoby lub grupy na podstawie tego, kim ona jest/one są, czyli, innymi słowy, na podstawie ich religii, narodowości, przynależności

⁵ *Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to Member States on “hate speech”*, Rada Europy, 1997, s. 107.

⁶ Decyzja ramowa Rady 2008/913/WSiSW z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych.

etnicznej, rasy, koloru skóry, pochodzenia, płci czy innych czynników determinujących tożsamość”⁷. Przedstawiciele ONZ nie koncentrują się na definicji mowy nienawiści, a raczej na zakazie nawoływania lub podżegania do dyskryminacji, wrogości bądź przemocy motywowanych tymi samymi uprzedzeniami i stereotypami, które skłaniają ludzi do stosowania języka nienawiści. Za Lechem M. Nijakowskim należy stwierdzić, że istnieje sześć wyznaczników mowy nienawiści. Są to:

1. Nadmierne uogólnianie negatywnej cechy – negatywne stereotypy grup obcych.
2. Przypisywanie szczególnie negatywnych cech lub uczynków osobom bądź grupom.
3. Uwłaczająca leksyka, dehumanizacja – analogie, metafory.
4. Lekceważenie, podważanie rytuałów poważania – protekcyjnalne traktowanie, okazywanie wyższości, niedopuszczanie do głosu.
5. Katalogi i zestawienia – katalogi demaskujące na przykład Żydów, Romów, gejów itp.
6. Przedmiot nienawiści – płeć, kolor skóry, narodowość, etniczność, orientacja seksualna, niepełnosprawność, język ojczysty⁸ itd.

Owych sześć wyznaczników stanowi zatem upublicznią nietolerancję i przemoc werbalną, wyraz nienawiści kolektywnej, która jest adresowana do zbiorowości naturalnych, do których nie przynależy się z racji swobodnie wybranych przekonań⁹. Wskazana nietolerancja wypukła prawidłowość od myśli do czynów. Mowa nienawiści może łatwo i szybko przekształcić się w przestępstwo.

W doktrynie mowę nienawiści, mającą odbicie w przestępstwach z nienawiści, ujmuje się w trzech aspektach: *sensu stricto*, *sensu largo* oraz *sensu largissimo*¹⁰. Przestępstwo z nienawiści *sensu stricto* obejmuje czyny spenalizowane w przepisach art. 119¹¹, 256¹²,

⁷ *The United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech, launched by the Secretary. Detailed Guidance on Implementation for United Nations Field Presences*, United Nations, 2019, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiSIPqvk934AhUimIsKHTWRDoMQFnoECAYQAO&url=https%3A%2F%2Fdigitalibrary.un.org%2Frecord%2F3889286%2Ffiles%2FUN_Strategy_and_PoA_on_Hate_Speech_Guidance_on_Addressing_in_field.pdf&usq=AOvVaw1sz_4ScyCOcehN-dReB4F1A [dostęp: 30.06.2022].

⁸ Zob. L.M. Nijakowski, *Mowa nienawiści w świetle teorii dyskursu*, [w:] A. Horolets (red.), *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 113–133.

⁹ S. Łodziński, *Problemy dyskryminacji osób należących do mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, Raport nr 219, Wydział Analiz Ekonomicznych i Społecznych Kancelarii Sejmu, Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa 2003, s. 12.

¹⁰ Zob. W. Pływaczewski, M. Duda, *Od redaktorów*, [w:] W. Pływaczewski, M. Duda (red.), *Mowa nienawiści a prawo na tle współczesnych zjawisk społeczno-politycznych*, Katedra Kryminologii i Polityki Kryminalnej. Wydział Prawa i Administracji. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski: Fundacja Forum Dialogu Publicznego, Olsztyn 2017.

¹¹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. 1997, nr 88, poz. 553, art. 119: „Kto stosuje przemoc lub groźbę bezprawną wobec grupy osób lub poszczególnej osoby z powodu jej przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, politycznej, wyznaniowej lub z powodu jej bezwyznaniowości, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5. § 2 (uchylony)”.

¹² Tamże, art. 156: „§ 1. Kto powoduje ciężki uszczerbek na zdrowiu w postaci: pozbawienia człowieka wzroku, słuchu, mowy, zdolności płodzenia, innego ciężkiego kalectwa, ciężkiej choroby nieuleczalnej lub długotrwałej, choroby realnie zagrażającej życiu, trwałej choroby psychicznej, całkowitej albo znacznej trwałej niezdolności do pracy w zawodzie lub trwałego, istotnego zeszpecenia lub zniekształcenia ciała, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10. § 2. Jeżeli sprawca działa nieumyślnie, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3. § 3. Jeżeli następstwem czynu określonego w § 1 jest śmierć człowieka, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od lat 2 do 12”.

257¹³ kodeksu karnego. Za przestępstwo z nienawiści *sensu largo* uznaje się każde przestępstwo kryminalne popełnione z motywów dyskryminacyjnych, na przykład przestępstwa zabójstwa (art. 148 k.k.¹⁴), spowodowania uszczerbku na zdrowiu (art. 156¹⁵ i 157 k.k.¹⁶), bójki lub pobicia (art. 158¹⁷ i 159 k.k.¹⁸), rozboju (art. 280 k.k.¹⁹) albo kradzieży (art. 279 k.k.²⁰). Przestępstwo z nienawiści *sensu largissimo* w formie mowy nienawiści obejmuje wszelkie wypowiedzi łączące, napastliwe, poniżające lub wyrażające pogardę dla adresata. W ostatnim – najbardziej interesującym nas ujęciu – jest to zatem agresja słowna

¹³ Tamże, art. 257: „Kto publicznie znieważa grupę ludności albo poszczególną osobę z powodu jej przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, wyznaniowej albo z powodu jej bezwyznaniowości lub z takich powodów narusza nietykalność cielesną innej osoby, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3”.

¹⁴ Tamże, art. 148: „§ 1. Kto zabija człowieka, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 8, karze 25 lat pozbawienia wolności albo karze dożywotniego pozbawienia wolności. § 2. Kto zabija człowieka: 1) ze szczególnym okrucieństwem, 2) w związku z wzięciem zakładnika, zgwałceniem albo rozbojem, 3) w wyniku motywacji zasługującej na szczególnie potępienie, 4) z użyciem materiałów wybuchowych, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 12, karze 25 lat pozbawienia wolności albo karze dożywotniego pozbawienia wolności. § 3. Karze określonej w § 2 podlega, kto jednym czynem zabija więcej niż jedną osobę lub był wcześniej prawomocnie skazany za zabójstwo oraz sprawca zabójstwa funkcjonariusza publicznego popełnionego podczas lub w związku z pełnieniem przez niego obowiązków służbowych związanych z ochroną bezpieczeństwa ludzi lub ochroną bezpieczeństwa lub porządku publicznego. § 4. Kto zabija człowieka pod wpływem silnego wzburzenia usprawiedliwionego okolicznościami, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10”.

¹⁵ Tamże, art. 156: „§ 1. Kto powoduje ciężki uszczerbek na zdrowiu w postaci: pozbawienia człowieka wzroku, słuchu, mowy, zdolności płodzenia, innego ciężkiego kalectwa, ciężkiej choroby nieuleczalnej lub długotrwałej, choroby realnie zagrażającej życiu, trwałej choroby psychicznej, całkowitej albo znacznej trwałej niezdolności do pracy w zawodzie lub trwałego, istotnego zeszpecenia lub zniekształcenia ciała, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10. § 2. Jeżeli sprawca działa nieumyślnie, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3. § 3. Jeżeli następstwem czynu określonego w § 1 jest śmierć człowieka, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od lat 2 do 12”.

¹⁶ Tamże, art. 157: „§ 1. Kto powoduje naruszenie czynności narządu ciała lub rozstrój zdrowia, inny niż określony w art. 156 § 1, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5. § 2. Kto powoduje naruszenie czynności narządu ciała lub rozstrój zdrowia trwający nie dłużej niż 7 dni, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. § 3. Jeżeli sprawca czynu określonego w § 1 lub 2 działa nieumyślnie, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku. § 4. Ściganie przestępstwa określonego w § 2 lub 3, jeżeli naruszenie czynności narządu ciała lub rozstrój zdrowia nie trwał dłużej niż 7 dni, odbywa się z oskarżenia prywatnego, chyba że pokrzywdzonym jest osoba najbliższa zamieszkująca wspólnie ze sprawcą. § 5. Jeżeli pokrzywdzonym jest osoba najbliższa, ściganie przestępstwa określonego w § 3 następuje na jej wniosek”.

¹⁷ Tamże, art. 158: „§ 1. Kto bierze udział w bójce lub pobiciu, w którym naraża się człowieka na bezpośrednio niebezpieczeństwo utraty życia albo nastąpienie skutku określonego w art. 156 § 1 lub w art. 157 § 1, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3. § 2. Jeżeli następstwem bójki lub pobicia jest ciężki uszczerbek na zdrowiu człowieka, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8. § 3. Jeżeli następstwem bójki lub pobicia jest śmierć człowieka, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10”.

¹⁸ Tamże, art. 159: „Kto, biorąc udział w bójce lub pobiciu człowieka, używa broni palnej, noża lub innego podobnie niebezpiecznego przedmiotu, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8”.

¹⁹ Tamże, art. 280: „§ 1. Kto kradnie, używając przemocy wobec osoby lub grożąc natychmiastowym jej użyciem albo doprowadzając człowieka do stanu nieprzytomności lub bezbronności, podlega karze pozbawienia wolności od lat 2 do 12. § 2. Jeżeli sprawca rozboju posługuje się bronią palną, nożem lub innym podobnie niebezpiecznym przedmiotem lub środkiem obezwładniającym albo działa w inny sposób bezpośrednio zagrażający życiu lub wspólnie z inną osobą, która posługuje się taką bronią, przedmiotem, środkiem lub sposobem, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3”.

²⁰ Tamże, art. 279: „§ 1. Kto kradnie z włamaniem, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10. § 2. Jeżeli kradzież z włamaniem popełniono na szkodę osoby najbliższej, ściganie następuje na wniosek pokrzywdzonego”.

skierowana w sposób bezpośredni lub pośredni do odbiorcy indywidualnego bądź grupowego. Taka agresja może być spowodowana domniemaną lub faktyczną przynależnością jednostki, przeciwko której mowa nienawiści jest skierowana, do danej grupy. Co istotne, implikacją przyzwolenia na mowę nienawiści jest utrwalenie stereotypów i uprzedzeń, które ostatecznie mogą prowadzić do przestępstw z nienawiści. Zgodnie z definicją Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka Organizacji Bezpieczeństwa i Wspólnoty w Europie (ODIHR-OSCE) przestępstwem z nienawiści jest „każde przestępstwo natury kryminalnej, wymierzone w ludzi i ich mienie, w wyniku którego ofiara lub inny cel przestępstwa są dobiegane ze względu na ich faktyczne bądź domniemane powiązanie, związek, przynależność, członkostwo lub udzielanie wsparcia grupie wyróżnianej na podstawie cech charakterystycznych wspólnych dla jej członków, takich jak faktyczna lub domniemana rasa, narodowość lub pochodzenie etniczne, język, kolor skóry, religia, płeć, wiek, niepełnosprawność fizyczna lub psychiczna, orientacja seksualna lub inne podobne cechy”²¹. Te czyny w swoich znamionach zawierają odwołanie do motywacji sprawcy o charakterze dyskryminacyjnym. Są wymierzone przeciwko wskazanym grupom i osobom. Wśród konsekwencji przestępstw z nienawiści należy wymienić:

- wzmocnienie istniejących stereotypów i uprzedzeń,
- zbiorowy strach,
- zbiorową nienawiść oraz zbiorowy gniew skierowane do konkretnej osoby lub całych grup społecznych czy też narodowościowych,
- zmianę lub utrwalenie istniejącej struktury lokalnej, często prowadzących do wykluczenia społecznego,
- mniejsze poszanowanie prawa,
- uaktywnienie się grup przestępczych, które bazują na wspólnych uprzedzeniach i walce z „wrogiem”,
- wzrost nacjonalizmu,
- wzrost nasilenia się szowinizmu religijnego²².

Powyższe konsekwencje przestępstw z nienawiści mogą mieć ogromne znaczenie w kształtowaniu się relacji między jednostkami, a także między obywatelami a państwem. Stereotypy i uprzedzenia mają bowiem realny wpływ na to, w jaki sposób odbieramy polityków, którzy w kolejnych wyborach staną się (lub nie) głosem suwerena.

Dylematem etycznym i prawnym, który łączy się ze zjawiskiem stosowania mowy nienawiści, jest konflikt pomiędzy wartościami, jakimi są wolność słowa i dobra osobiste jednostki. Przedmiotem wolności słowa jest prawo do swobodnego wyrażania myśli. Wolność myśli definiujemy jako wolność wewnętrzną człowieka (*libertas interna*)²³. To wolność posiadania poglądów na najrozmaitsze przejawy życia biologicznego i społecznego. Myśli nieuzewnętrznione podlegają bezwzględnej ochronie (*cogitationis poenam*

²¹ W. Dadak, *Przestępstwa motywowane uprzedzeniami (o problemach z analizą przestępczości z nienawiści)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2018, R. XXII, z. 4, s. 23.

²² I. Maciejewska, *Mowa nienawiści. Podstawowe informacje*, „Zgierz Otwarty”, Zgierz 2018, s. 6.

²³ H. Cederbaum, *Słowo i pismo wobec prawa*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1916, s. 1.

nemo patitur)²⁴. Pojęcie wolności słowa jest syntezą dwóch składników: wolności „od” i wolności „do”. Wolność „od” musi być rozumiana jako emancypacja jednostki z grupy społecznej i szeroko pojętego społeczeństwa. Oznacza ona także nieingerencję państwa w sferę wolności człowieka manifestowanej nie tylko jako wyraz pewnej aktywności jednostki, ale wyrażanej również w formie pasywnej, na przykład prawa do milczenia. Z kolei wolność „do” zakłada aktywność państwa, które powinno zapewnić jednostce odpowiednie warunki, by mogła ona z wolności korzystać. Szczególnym wyrazem wolności „do” jest prawo do bycia poinformowanym²⁵. Z perspektywy nauk filozoficznych analiza wolności słowa zazwyczaj oznacza cztery główne rodzaje uzasadnień:

1. Dążenie do prawdy.
2. Samoekspresję, samorealizację i suwerenność jednostki.
3. Krzewienie właściwych postaw odbiorców.
4. Spełnianie wymogów demokracji politycznej, której niezbędnym warunkiem jest wolność wypowiedzi²⁶.

Natomiast druga wartość, która ma znaczenie w rozważanym konflikcie, czyli dobra osobiste, jest ujmowana jako wartości niemajątkowe, związane z osobowością człowieka, uznawane powszechnie w społeczeństwie i akceptowane przez dany system prawny²⁷. Dobrem osobistym jest wartość immanentnie złączona z istotą człowieczeństwa oraz naturą człowieka, niezależna od jego woli, stała, dająca się skonkretyzować i zobiektywizować²⁸. W ustawodawstwie polskim przepis art. 23 kodeksu cywilnego zawiera otwarty katalog chronionych prawem dóbr osobistych. Należą do niego takie dobra, jak: zdrowie, wolność, nazwisko, godność, swoboda sumienia, twórczość artystyczna, naukowa, tajemnica korespondencji, prawo do prywatności, prawo do kultu po osobie zmarłej, prawo do pochowania osoby bliskiej²⁹. *Katalog otwarty* oznacza, że ustawodawca miał świadomość, że za kilka, kilkadziesiąt lat inne dobra mogą się wpisać w kategorię dóbr osobistych.

Należy zauważyć, że zwolennicy stanowiska, zgodnie z którym wolność słowa stanowi wartość nadrzędną, krytykują samo pojęcie *mowa nienawiści*, obawiając się, że może ono być kamuflażem dla chęci usunięcia niektórych opinii poza nawias debaty publicznej. Oczywiście ci, dla których nadrzędne są dobra osobiste jednostki i prawa człowieka, będą dążyć do usunięcia mowy nienawiści ze sfery życia publicznego. W Polsce, pomimo że nie stworzono osobnej regulacji dotyczącej mowy nienawiści i zbrodni nienawiści, to oba te zjawiska są uznawane za niezgodne z istniejącym polskim prawem (przepisy

²⁴ B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2005, s. 322.

²⁵ A. Redelbach, *Prawa naturalne, prawa człowieka, wymiar sprawiedliwości*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2000, s. 90 i nast.; B. Baczyńska, *Wolność wyrażania opinii na podstawie artykułu 10 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, [w:] J. Ciapała, K. Flaga-Gieruszyńska (red.), *Prawa podmiotowe – pojmowanie w naukach prawnych. Zbiór studiów*, Wielkopolska Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, Jarocin 2006, s. 226.

²⁶ W. Sadurski, *Prawo do wolności słowa w państwie demokratycznym (zagadnienia teoretyczne)*, „Państwo i Prawo” 1992, nr 10, s. 5 i nast.

²⁷ A. Szpunar, *Ochrona dóbr osobistych*, PWN, Warszawa 1979, s. 106.

²⁸ Wyrok SN z dnia 19 listopada 2010 r., sygn. III CZP 79/10.

²⁹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz.U. 1964, nr 16, poz. 93, art. 23.

kodeksu karnego oraz kodeksu cywilnego). Na przykład znieważanie, pomawianie czy nawoływanie do nienawiści na tle różnic narodowościowych, etnicznych, rasowych, wyznaniowych albo ze względu na bezwyznaniowość jest zabronione i podlega karze na podstawie przepisów kodeksu karnego (art. 212, 216, 256, 257)³⁰. Co więcej, symptomatyczne jest to, że w programie żadnej polskiej partii nie znajdziemy chociaż akapitu wspominającego o tym, że mowa nienawiści w skali społecznej jest zagrożeniem. Tak jak zakładali antyczni sofisci, większość polityków traktuje mowę jako skuteczne narzędzie, które może przynieść zwycięstwo czy też utrzymanie się przy władzy konkretnej partii politycznej. Przywodzi to na myśl smutną refleksję – politycy wolą nie dostrzegać zjawisk stanowiących poważne zagrożenia społeczne, jeśli owe zjawiska mogą stanowić skuteczną broń w walce z polityczną opozycją. Politycy jako wyraziciele woli suwerena powinni przedkładać interesy całego narodu nad interesy partyjne.

Powszechnie dostrzeganymi przykładami postaw implikujących mowę nienawiści są: antysemityzm, homofobia, chrystianofobia, islamofobia, transfobia, ateizm czy rasizm. Zależnie od państwa, ugrupowania politycznego, a nawet światopoglądu postawy te spotkają się z diametralnie różną oceną. Fobią z jednej strony niedostrzeganą (niewymienianą w kontekście listy przejawów mowy nienawiści), a z drugiej strony powszechnie dzisiaj promowaną i postrzeganą jako postawa właściwa pod względem etycznym, jest natomiast rusofobia. Już samo wypowiedzenie powyższego zdania w przestrzeni publicznej (na przykład na konferencji naukowej) rodzi kontrowersje i oburzenie. Kontekst napaści Rosji na Ukrainę i tragiczne wydarzenia, jakie z tego wynikają, powodują, że nienawiść do agresora jawi się jako naturalna i uzasadniona. Nienawiść ta jest dzisiaj skierowana do całego narodu rosyjskiego i tym samym jest klasycznym, podręcznikowym przykładem mowy nienawiści. Oczywiście przyczyny tego zjawiska są zrozumiałe – rating poparcia Putina wzrósł od listopada ubiegłego roku z 63 procent do ponad 80 procent obecnie, co stanowi rekord ostatnich lat. Poparcie Rosjan ma także tak zwana specjalna operacja wojskowa na Ukrainie – około 74 procent Rosjan uznaje ją za konieczną i potrzebną. Debata publiczna przesiąknięta jest niemal nieskrywaną pogardą dla „ruskich” (nie Rosjan, a „ruskich” właśnie)³¹.

Rusofobia jest zjawiskiem obecnym w wielu państwach, jednak rozmiar tego tekstu nie pozwala na studia komparatystyczne. Dlatego też skupimy się na rusofobii obecnej w Polsce. Niezwykle trudna i bolesna polsko-rosyjska historia ugruntowała figurę „ruska” – pojawia się on w dowcipach³², żywych wspomnieniach ludzi, którzy doświadczyli okrucieństwa ze strony Rosjan, ale przede wszystkim w doniesieniach medialnych o złu, które aktualnie czynią żołnierze rosyjscy w Ukrainie. Zło to zło i mowa nienawiści w tym

³⁰ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, dz. cyt., art. 212, 216, 256 i 257.

³¹ Przymiotnik *ruski* wywodzi się od nazwy własnej *Rus*, a zatem *ruski* to ‘odnoszący się do Rusi’, a więc do Rusi Kijowskiej, na której wyrosła współczesna Ukraina, Rusi Moskiewskiej, której spadkobiercą jest Rosja, Rusi Białej itd.

³² Utrwalające stereotypy dowcipy na temat „ruska” często dotyczą perspektywy etycznej: „Ksiądz wypowiadał ruskiego i na pokutę mówi mu: – Musisz się otrząsnąć synu z tych grzechów. – Ruski wyszedł przed kościół, wzdygnął się: – Brrrrrrrrrr, a paszły wy w pi*du!”. Zob. *Dowcipy o Rusku*, <https://dowcip.net/dowcipy/Dowcipy+o+Rusku> [dostęp: 1.06.2022].

przypadku jawi się jako zrozumiała w perspektywie psychologicznej. Jej akceptacja czy wręcz manifestowanie implikuje jednak szereg dylematów etycznych i prawnych. W perspektywie prawnej okazuje się, że przepis art. 54 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. chroni wolność słowa³³. W przepisie art. 13 „Konstytucja zakazuje istnienia partii politycznych oraz innych organizacji, których program jest oparty o metody totalitarne, praktyki działania nazizmu, komunizmu i faszyzmu oraz tych, których program zakłada lub dopuszcza nienawiść rasową i narodowościową”³⁴. Nienawiść rasowa i narodowościowa jest definiowana przez ustrojodawcę w przepisie art. 13 Konstytucji następująco: „są postawami konstytucyjnie zakazanymi i to zarówno w płaszczyźnie programowej, jak i faktycznej. Zakazane są wszelkie wrogie, niechętnie, poniżające lub agresywne zachowania wobec grupy ludzi wyróżniających się określonym zespołem cech przekazywanych dziedzicznie (np. barwa skóry), a także względem osób posiadających cechy właściwe danemu narodowi (język, kultura)”³⁵. Jednocześnie w oficjalnych komunikatach formułowanych przez premiera Polski Mateusza Morawieckiego wyraźnie pobrzmiewa nienawiść do narodu (większości rosyjskiego społeczeństwa): „Nie możemy mieć żadnych złudzeń. To nie jest szaleństwo, ale przemyślana strategia, która już otworzyła bramy do ludobójstwa. Russkij Mir to rak, który trawi nie tylko większość rosyjskiego społeczeństwa, ale stanowi śmiertelne zagrożenie dla całej Europy. Dlatego nie wystarczy wspierać Ukrainę w jej militarnej walce z Rosją. Musimy całkowicie wykorzenić tę nową, potworną ideologię”³⁶. Nienawiść ta łączy premiera z nastrojami i uczuciami manifestowanymi przez większość polskiego społeczeństwa oraz przedstawicieli partii opozycji – jego słowa są zdecydowanie powściągliwe w stosunku do tego, co mówią i piszą na ten temat Polacy reprezentujący różne światopoglądy i sympatie polityczne. Ci, którzy w taką nienawiść się nie wpisują, błyskawicznie zyskują status „ukrytej opcji rosyjskiej” czy też „ruskiej onucy” – przypisana zostaje im postawa rusofilska i sprzyjanie zbrodniczemu reżimowi. Niczym w dylemacie zwrotnicowego akceptujemy zatem sytuację, w której użycie wielkiego kwantyfikatora i relatywizacja zła powodują, że nienawiścią są także objęci ci, którzy uciekają przed reżimem Putina (na przykład osoby homoseksualne, które doświadczają dzisiaj w Rosji różnego rodzaju prześladowań) oraz ci, którzy protestując na ulicach rosyjskich miast przeciwko wojnie, oddają dzisiaj wolność i nierzadko życie.

Konkludując, mowa nienawiści jest zjawiskiem powszechnie występującym w języku współczesnej polityki i sferze życia publicznego. Choć samo zjawisko mowy nienawiści nie powinno budzić żadnych wątpliwości odnośnie do jego nagannej oceny, to jednak łączy się z dylematami etycznymi – wszak mowa nienawiści może jawić się jako narzędzie

³³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483, art. 57.

³⁴ Tamże, art. 13.

³⁵ J. Sulkowski, [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz Art. 1–86*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2016, s. 387.

³⁶ T. Morawiecki, *Russia's monstrous ideology must be defeated*, „Daily Telegraph”, 13 maja 2022.

użyte w słusznej sprawie czy też jako działanie zasadnie piętnujące niekwestionowalne zło. Jednocześnie przyzwolenie na mowę nienawiści prowadzi do relatywizacji dobra i zła – jest tożsamy z akceptacją „mniejszego zła” (akceptacją tego, że pociąg przejedzie jednego człowieka zamiast pięciu). Warto pamiętać, jak podatni są ludzie na przekaz płynący z tweetów, publikacji internetowych i prasowych oraz postów polityków i komentatorów życia publicznego. W naszej ocenie ustawodawstwo europejskie powinno położyć większy nacisk na stworzenie spójnej definicji mowy nienawiści, która byłaby tożsama dla wszystkich państw członkowskich UE, oraz penalizację tego zjawiska. W ślad za prawem europejskim prawo krajowe powinno odpowiadać na wyzwania współczesności. Niewątpliwie jednym z nich jest wszechobecność języka nienawiści w debacie publicznej. Jak mawiał Marek Edelman, „Jak się przyglądasz złu i odwracasz głowę albo nie pomagasz, kiedy możesz pomóc, to stajesz się współodpowiedzialny. Bo twoje odwrócenie głowy pomaga tym, którzy dopuszczają się zła”³⁷.

Bibliografia

Baczyńska B., *Wolność wyrażania opinii na podstawie artykułu 10 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, [w:] J. Ciapała, K. Flaga-Gieruszyńska (red.), *Prawa podmiotowe – pojmowanie w naukach prawnych. Zbiór studiów*, Wielkopolska Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, Jarocin 2006.

Cederbaum H., *Słowo i pismo wobec prawa*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1916.

Dadak W., *Przestępstwa motywowane uprzedzeniami (o problemach z analizą przestępczości z nienawiści)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2018, R. XXII, z. 4.

Decyzja ramowa Rady 2008/913/WSiSW z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych.

Dowcipy o Rusku, <https://dowcipy.net/dowcipy/Dowcipy+o+Rusku> [dostęp: 1.06.2022].

Foot P., *The Problem of Abortion and the Doctrine of the Double Effect*. Basil Blackwell, Oxford University Press, Oxford 1978.

Gronowska B., Jasudowicz T., Balcerzak M., Lubiszewski M., Mizerski R., *Prawa człowieka i ich ochrona*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2005.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483.

Łodziński S., *Problemy dyskryminacji osób należących do mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, Raport nr 219, Wydział Analiz Ekonomicznych i Społecznych Kancelarii Sejmu, Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa 2003.

Maciejewska I., *Mowa nienawiści. Podstawowe informacje*, „Zgierz Otwarty”, Zgierz 2018.

³⁷ *Materiały edukacyjne Centrum Edukacji Obywatelskiej na temat migracji i uchodźstwa oraz metod pracy z młodzieżą*, Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2016, s. 2.

Materiały edukacyjne Centrum Edukacji Obywatelskiej na temat migracji i uchodźstwa oraz metod pracy z młodzieżą, Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2016.

Mill J.S., *Utylitaryzm*, PWN, Warszawa 1979.

Morawiecki M., *Russia's monstrous ideology must be defeated*, „Daily Telegraph”, 13 maja 2022, <https://www.telegraph.co.uk/opinion/2022/05/10/russias-monstrous-ideology-must-defeated/> [dostęp: 30.06.2022].

Nijakowski L.M., *Mowa nienawiści w świetle teorii dyskursu*, [w:] A. Horolets (red.), *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008.

Pływaczewski W., Duda M., *Od redaktorów*, [w:] W. Pływaczewski, M. Duda (red.), *Mowa nienawiści a prawo na tle współczesnych zjawisk społeczno-politycznych*, Katedra Kryminologii i Polityki Kryminalnej. Wydział Prawa i Administracji. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski: Fundacja Forum Dialogu Publicznego, Olsztyn 2017.

Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to Member States on "hate speech", Rada Europy, 1997.

Redelbach A., *Prawa naturalne, prawa człowieka, wymiar sprawiedliwości*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2000.

Sadurski W., *Prawo do wolności słowa w państwie demokratycznym (zagadnienia teoretyczne)*, „Państwo i Prawo” 1992, nr 10.

Sulkowski J., [w:] M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz Art. 1–86*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2016.

Szpunar A., *Ochrona dóbr osobistych*, PWN, Warszawa 1979.

The United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech, launched by the Secretary. Detailed Guidance on Implementation for United Nations Field Presences, United Nations, 2019, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewiSlPqvK934AhUimIsKHTWRDoMQFnoECAYQAQ&url=https%3A%2F%2Fdigitallibrary.un.org%2Frecord%2F3889286%2Ffiles%2FUN_Strategy_and_PoA_on_Hate_Speech_Guidance_on_Addressing_in_field.pdf&usg=AOvVaw1sz_4ScyCOcehNdReB4F1A [dostęp: 30.06.2022].

Thomson J.J., *Killing, Letting Die, and the Trolley Problem*, „The Monist” 1978, Vol. 59.

Thomson J.J., *The Trolley Problem*, „Yale Law Journal” 1985, Vol. 94.

Unger P., *Living High and Letting Die*, University Press, Oxford 1996.

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz.U. 1964, nr 16, poz. 93.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. 1997, nr 88, poz. 553.

Wyrok SN z dnia 19 listopada 2010 r., sygn. III CZP 79/10.

Tetiana Sukhorebra <https://orcid.org/0000-0002-2918-4574>

Vinnitsia Institute of trade and economics of State University of Trade and Economics
e-mail: suhorebra.t.i@gmail.com

Features of the implementation of Ukraine's environmental policy at the local level

Cechy realizacji polityki ekologicznej Ukrainy na poziomie lokalnym

https://doi.org/10.25312/2391-5145.17/2022_03ts

Streszczenie

W artykule zauważono, że pojęcie „polityki środowiskowej” jest często używane w przepisach, ale jego treść nie jest ujawniana. To decyduje o znaczeniu badań naukowych w tej dziedzinie. Artykuł poświęcony jest badaniu istoty i specyfiki realizacji polityki ekologicznej Ukrainy na szczeblach lokalnych. Analiza polityki środowiskowej przez pryzmat charakteru prawnego administracji publicznej w zakresie ochrony środowiska pozwala na podział jej kierunków i poziomów realizacji. Realizację polityki ekologicznej państwa w terenie realizują jednocześnie trzy systemy: system samorządów lokalnych i ich organów wykonawczych, system samorządowej administracji państwowej oraz system terytorialnych organów wykonawczych w zakresie zarządzania środowiskiem. Podmioty tych systemów współdziałają na zasadzie koordynacji i podporządkowania oraz posiadają szerokie uprawnienia w zakresie zarządzania środowiskiem na swoich terytoriach.

Badania komponentu środowiskowego na poziomie lokalnym są nierozzerwalnie związane z rozwojem w kierunku bezpieczeństwa ochrony środowiska regionu i państwa. Z pojęciem polityki ekologicznej sąsiaduje pojęcie administracji publicznej: w sferze środowiska, zarządzania przyrodą, zasobów naturalnych, ochrony środowiska. Pojęcia „zarządzania środowiskiem”, „zarządzania środowiskiem i gospodarką”, „działalności środowiskowej” i inne są również powszechne wśród naukowców.

Słowa kluczowe: ekologia, polityka środowiskowa, administracja publiczna, zarządzanie środowiskiem, akty prawne

Abstract

The article notes that the concept of “environmental policy” is often used in regulations, but its content is not disclosed. This determines the relevance of scientific research in this field. The article is devoted to the study of essence and substance, the specifics of the implementation of Ukraine’s environmental policy at the local levels. Environmental policy analysis through the prism of the legal nature of public administration in the field of environment allows the division of its directions and levels of implementation.

The realization of state environmental policy on the ground is implemented simultaneously by three systems: the system of local councils and their executive bodies, the system of local state administrations and the system of territorial executive bodies in the field of environmental management. The subjects of these systems interact on the basis of coordination and subordination and endowed with broad powers in the field of environmental management within their territories. Research of the environmental component at the local level is inextricably linked with developments in the direction of environmental protection security of the region and the state. Adjacent to the concept of environmental policy is the concept of public administration: in the environmental sphere, nature management, natural resources, environmental protection. The concepts of “environmental management”, “environmental and economic management”, “environmental activities” and others are also common among scientists.

Keywords: ecology, environmental policy, public administration, environmental management, legal acts

Introduction

The local level in the environmental protection system includes local governments, local state administrations and territorial subdivisions of the relevant central executive bodies. All these institutions have different status, which grants them powers in the field of environmental protection and, accordingly, the ability to implement state policy in the field of environmental protection. Research of the environmental component at the local level is inextricably linked with developments in the direction of environmental protection security of the region and the state.

The effectiveness of measures, forms and methods to achieve this security is determined by forecasting and assessing environmental risks at the level of the territorial community, city and region. Objective identification of existing and potential threats, establishing their nature and possible consequences is key to planning legal, organizational, managerial and economic measures to prevent or respond to adverse negative environmental results.

The essence and understanding of environmental policy (public administration perspective)

Taking into account the world experience of state environmental policy, D. Vetvytskii concludes that the state environmental policy is a set of tools and measures aimed at society and the state to protect and rehabilitate the environment, effectively combine nature and nature protection and ensure normal life, which has two dimensions, in particular regulatory¹.

Researcher N. Malysh considers environmental policy as a set of tools and measures related to the impact of society on nature and aimed at ensuring environmentally balanced development and civilization. According to the author, environmental policy should be understood as a coordinating basis that forms and sets in motion the resources of the enterprise (organization) to achieve goals in the field of environmental management, environmental protection and environmental security through political, economic, legal, educational and other activities². O. Myahchenko believes that the state environmental policy is a system of measures related to preventing the negative effects of society on nature³.

In the normative aspect, the scientist V. Hlukha considers environmental policy, in particular, as a set of international, state and regional legal acts, instructions and standards that bring the general legal requirements to each object and ensure its interest in implementation and harmonization. Only if all of these components correspond to each other in content and pace of development, i.e. constitute a single system of environmental protection, will success be achieved⁴. E. Khlobystov, L. Zharova, M. Iliina in their works emphasize that modern environmental policy at the local level is formed in the context of accelerating global and regional political, socio-economic processes.

Further progress will not reduce anthropogenic pressure and improve the environmental situation. Development processes will be determined by the speed and unpredictability of environmental consequences. Socio-economic development, according to research, will be characterized by political instability and a tendency to imitate existing development models in other countries.

The above requires modern environmental policy to follow the basic tenets of sustainability development, flexibility and, most importantly, in our view, systematic implementation and the ability to make adjustments in response to external and internal challenges. Adjacent to the concept of environmental policy is the concept of public administration: in the environmental sphere, nature management, natural resources, environmental protection. The concepts of “environmental management”, “environmental and economic management”, “environmental activities” and others are also common among scientists.

¹ D.O. Vetvytzyk, *Rozvytok derzhavnnoi ekologichnoi polityky Ukrainy v umovax globalizatsiyi*. Extended abstract of candidate's thesis, 2010.

² N.A. Malysh, *Efektivni mexanizmy formuvannya derzhavnnoi ekologichnoi polityky: monografiya*, 2011.

³ O.P. Myagchenko, *Osnovy ekologii: pidruchnyk*, Centr uchbovoyi literatury, Kyiv 2010.

⁴ V.V. Hlukha, *Teoretychni zasady rozvytku derzhavnnoi ekologichnoi polityky Ukrainy. Derzhavne upravlinnya*, „Public administration” 2016, Vol. 1(53), pp. 11–15.

According to L. Melnyk and M. Shapochka, state management of nature management is a state activity aimed at organizing the sustainable use and reproduction of natural resources, environmental protection, as well as ensuring legality in environmental and economic relations⁵. O. Lazor points out that management in the field of ecology and natural resources refers to society's impact on the environment, in particular on its protection, sustainable use and reproduction. Management, as a process in the field of ecology and natural resources, refers to the legitimacy of the relevant institutions – state, self-governing and public – performing certain functions, namely: legislative, organizational and administrative, coordination, representative, control, etc.⁶

V. Tyun discusses the principles implementation by local self-government bodies of the state environmental policies. These include⁷:

- the priority of global and national interests in the field of environmental protection and the use of natural resources, as well as taking into account the interests of the regions, districts, cities, towns and villages;
- the need to stimulate the efforts of local communities to ensure their own environmental development, provides a system of incentives and incentives for communities to pursue effective environmental policies, ensure fruitful cooperation with businesses, the public to achieve a common goal – sustainable development of environmental protection;
- the privileging of the latest technologies in economic and other activities;
- the responsibility of the state and heads of state authorities for influencing the development of the country and the environmental situation in cities;
- the obligation to comply with environmental laws to harmonize the coexistence of man, society and nature;
- the importance of combining of environmental, social and economic components in the implementation of economic, innovative and other activities;
- the need to introduce of resource-saving, environmentally friendly safe, low-waste and non-waste technologies in the field of urban economics;
- the necessity of ensuring the separation of powers between executive bodies – assignment to the body appropriate powers means a ban not only on going beyond them, but also on interfering with other bodies;
- the improvement of ecological culture, education will promote better awareness of the importance of environmental solutions to ensure sustainable development, will improve the interaction of the public community and public authorities' management;
- the development of mechanisms of financial support of nature protection activity of cities.

Environmental policy can be defined as a set of measures carried out by the state or supranational entity and directed towards environmental protection, conservation and restoration of natural resources, the introduction of waste-free and low-waste, environmen-

⁵ L.G. Mel'nyk, M.K. Shapochky, *Osnovy ekologii: pidruchnyk Universytetska knyha*, 2007.

⁶ O.Y. Lazor, *Derzhavne upravlinnya u sferi realizaciyi ekologichnoyi polityky: monografiya*, L'viv 2003.

⁷ V.M. Tyun, *Administratyvno-pravovi zasady naglyadovoyi diyal'nosti pravooxoronyx organiv Ukrainy u sferi oxorony pryrody*. Candidate's thesis, 2016.

tally friendly technologies, the development of environmental education and upbringing, environmental legal protection systems to ensure optimal conditions for nature.

Components of environmental policy in a democratic society include proper and effective system of public administration in the field of protection, inexhaustible use and reproduction natural resources; proper state and public oversight and reproduction of natural resources; proper state and public supervision of compliance with current environmental legislation and the country's international environmental obligations; due environmental information policy; appropriate level of environmental examination of environmentally hazardous projects; a proper system of making government decisions on environmental issues, which would provide for mandatory public involvement; a proper system responsibility of the government, specific officials and citizens for violation of the principles of balanced development, norms and regulations environmental legislation; proper education and training activity.

Practical significance of the implementation of environmental policy at the local level

The implementation of environmental policy on the ground is of particular practical importance, because it is on the ground that environmental problems and sources of potential environmental risks arise and where local authorities take priority measures to address them. In addition, policy should be formed on the basis of local environmental monitoring and state environmental policy in general.

A number of problems and decisions are caused by activities carried out at the local level. Local authorities build and operate communal infrastructure – drinking water systems, sewerage, etc.; carry out control for the construction of housing and industrial facilities; establish local norms of environmental protection; form a share of the environmental fund etc.

To solve environmental problems many subjects of social relations are affected, each of which operates within the powers defined by law, and which together constitute a system of socio-state regulation of environmental protection at the local level⁸. The principles, directions, subject structure and ways of realization of the state ecological policy, the corresponding powers at the international, national and other levels need separate independent research. It should be noted that the current legislation in this area is somewhat outdated.

This applies, in particular, to the Main Directions of the State Policy of Ukraine in the Field of Environmental Protection since 1998, although the purpose of environmental measures has been determined and plan for their implementation until 2020, and provided an assessment of the environmental situation in Ukraine as in 1998.

We agree that the National Strategy for Environmental Policy until 2030, the National Waste Management Strategy for 2017 and the plan for the implementation of the Associa-

⁸ *Osnovni napryamy derzhavnoyi polityky Ukrainy u galuzi oxorony dovkillya, vykorystannya pryrodnykh resursiv ta zabezpechennya ekologichnoyi bezpeky Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy vid № 188/98-VR, "Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine" 1998, 38, art. 248.*

tion Agreement with the EU in terms of environmental protection are not being implemented. The Government has not prepared the necessary bills in the field of environmental policy, on the natural environment or created a national system to monitor air quality. The inaction of state bodies has resulted in illegal deforestation, amber mining, uncontrolled emissions into the atmosphere and discharges of pollution into water bodies continues. Funding for environmental measures at the state and local levels has been reduced, etc.⁹

The Sustainable Development Strategy until 2030 has not yet been adopted as a basic document in the field of environmental policy, which, of course, will negatively affect its effectiveness in general. Along with the principle of sustainable development, the main principles of modern state environmental policy are:

- taking into account environmental requirements when adopting management decisions and legislation development;
- forecasting environmental risks and prevention;
- the inevitability of liability for violations of environmental legislation;
- “the polluter must pay”;
- encouragement by the state introduction of environmental technologies, intersectoral partnership and expansion forms of communication;
- the principle of reliability of environmental information;
- the constitutional principle of ensuring environmental safety and maintaining ecological balance on the territory of Ukraine.

The implementation of environmental measures by local self-government bodies and local executive bodies should also be carried out openly, publicly and accountably. To this rather extensive list should be added the principle of respecting the environmental rights of citizens and preventing environmental damage.

Of particular importance for local level of implementation of state environmental policy has the principle of public participation, which can be done by creating public environmental organizations, public councils at government bodies, holding public hearings, submission to the authorities of collective appeals on environmental issues, conducting public environmental expertise and more. The involvement of the public through various constitutional and legal forms in the adoption of regulations contributes to a more balanced development of environmental policy at the local level and regional levels¹⁰.

The principle of international cooperation has significant potential for local environmental governance, as it allows for the involvement of international specialists and additional funding for environmental projects of local significance¹¹. The following areas of international cooperation are relevant for territorial communities: energy saving, renew-

⁹ *Eks-ministr ekologiyi nazvav usi provaly novoyi vlady v ekopolityci. Ekoprostir-Ecospace*, 2020, <http://ecoprostir.com/2020/05/20/eks-ministr-ekologiyi-nazvav-usi-provalynovoyi-vlady-v-ekopolitytsi/>.

¹⁰ V.F. Nesterovych, *Ponyattya form vplyvu hromads'kosti na pryynyattya normatyvno-pravovykhaktiv. VisnykLuhans'koho derzhavnoho universytetuvnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka*, “Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Legal series” 2016, No. 2, pp. 14–22

¹¹ V.F. Nesterovych, *Konstyutsiino-pravovi vydy hromadskykh obhovoren. Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka*, “Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko” 2018, No. 4, pp. 38–45.

able energy, waste management, protection of water bodies, environmental education and more¹². The legal basis of such cooperation are signed letters of intent, memoranda of cooperation or agreements on participation in the relevant project.

The legal basis for the implementation of environmental policy on the ground, in addition to those above include the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine “On Local Self-Government in Ukraine” № 280/97-VR of 21.05.1997, the Law of Ukraine “On local state administrations” № 586-XIV of 09.04.1999, Law of Ukraine “On Environmental Protection” № 1264-XII of 25.06.1991¹³.

Local governments as subject to environmental protection policies represented by local councils, their chairmen and executive committees. Their powers in the field of environmental protection are primarily enshrined in Law of Ukraine “On Local Self-Government in Ukraine” № 280/97-VR of 21.05.1997 and can be classified according to sectoral criteria (environmental policy areas) and the legal nature of powers (self-governing and delegated).

Thus, the system of local councils and their executive bodies ensures the implementation of state environmental policy by making decisions on issues related to such areas:

- economic and environmental regulation of land and other natural resources;
- environmental protection;
- ensuring access to environmental information;
- waste management;
- ensuring the conservation of biodiversity;
- environmental control role;
- coordination of environmental management.

The delegated executive power committees of local councils coordinate local bodies responsible for land resources and foster coordination in the relevant territory of the activities of the specially authorized state management bodies for nature protection¹⁴.

The chairman of the village, settlement, city council ensures the implementation of the powers delegated to the executive committee of the council in the field of environmental management, organizes work of the council and its executive committee, signs their decisions, provides training for consideration by the council of local environmental programs, represents the territorial community, the council and its executive committee in relations with other local governments, public authorities, legal entities and individuals, as well as in international relations, including those relating to environmental measures¹⁵.

The executive authorities implement the state environmental policy on the ground through local state administrations and territorial bodies of central executive bodies. For

¹² V.F. Nesterovych, *Hromads'kist' yak sub'yekt vplyvu na pryynyattya normatyvno-pravovykh aktiv: arhumenty «za» ta «proty»*. *Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*, “Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Seriya yurydychna” 2014, No. 1, pp. 92–101.

¹³ *Pro oxoronu navkolyshn`ogo pryrodnogo seredovyshha. Zakonu Ukrainy № 1264-XII vid 25.06.1991*, “Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine” 1991, 41, art. 546.

¹⁴ *Na mezhi katastrofy. Pyat` najbil`shyx ekologichnyx problem Ukrainy*, “Ukrayins`ka Pravda – Ukrainian Pravda”, 2019, <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/10/22/7229683/>.

¹⁵ K.V. Xlabystova, O.O. Gulak, *Pryncypy upravlinnya vidxodamy ta resursamy u krayinax YS*. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, “Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine” 2019, No. 5, pp. 46–52.

these purposes, they are endowed with special competence by the Law of Ukraine “On Local State Administrations” № 586-XIV of 09.04.1999, Law of Ukraine “On Environmental Protection” № 1264-XII from 25.06.1991, the relevant provisions on territorial bodies, approved by the central executive bodies and other regulations.

The implementation of environmental policy and protection of the environment at the local level are the main tasks of the executive authorities in the Autonomous Republic of Crimea, oblasts, cities of Kyiv and Sevastopol, districts, districts in cities, cities of regional significance. These bodies are accountable to and under the control of the respective central executive bodies. Thus, the State Ecological Inspectorates of oblasts and districts are territorial bodies of the State Ecological Inspectorate of Ukraine, which perform its tasks on the respective territory and are subordinated to it.

Despite the multifunctionality and diversification of local environmental actors, their activities are not effective. In particular, among the problems of implementation of the state environmental policy in Ukraine, scientists identify:

- lack of delimitation of nature management and control of the state of the environment; partial suspension of Kyoto Protocol procedures;
- comment on the implementation of the Aarhus Convention;
- lack of a system of environmental education and environmental safety;
- informing experts and the public on environmental issues;
- lack of systematic monitoring of the state of the environment on the basis of modern technologies;
- problems with assessing the radiological situation as a result of the Chernobyl accident;
- problems of reconstruction of the infrastructure of housing and communal services of settlements, first of all large, in cities;
- problems of state regulation in the field of waste management;
- problems of the system of regulation of pollutant emissions into the atmosphere and water management;
- problems of land degradation and desertification;
- destruction of natural recreational resources; problems of systems of accounting and control of reporting of economic entities of various forms of ownership on environmental and economic indicators¹⁶.

Conclusions

Most of the outlined implementation problems concern a specific environmental problem or risk and are a result of inefficient environmental management. The implementation of the state environmental policy on the ground is carried out simultaneously by three systems: the system of local councils and their executive bodies, the system of local state administrations and the system of territorial executive bodies in the field of environmental management. The subjects of these systems interact through relations of coordination

¹⁶ N.V. Kaminska, I.S. Kunenko, A.I. Kaminskyi, *Ekolohichne Pravo*, Navchalnyi posibnyk, Dakor 2013.

and subordination and are endowed with broad powers in the field of environmental management within the territories of their location. Significant problems in this area and their causes are the lack of power (legislative and executive) and the lack of awareness of the scale and consequences of the environmental situation in Ukraine, the lack of an environmental strategy, goals and results policy.

The issue of environmental protection and the sustainable use of nature is not a priority for the state. The state often ignores non-implementation of environmental programs at all levels and the deterioration of the environmental situation. It is urgent government officials should be held to account for violations of environmental law and the associated violations of environmental human rights.

References

Eks-ministr ekologiyi nazvav usi provaly novoyi vlady v ekopolityci. Ekoprostir-Ecospace, 2020, <http://ecoprostir.com/2020/05/20/eks-ministr-ekologiyi-nazvav-usi-provalynovoyi-vlady-v-ekopolitytsi/>.

Hlukha V.V., *Teoretychni zasady rozvytku derzhavnoyi ekologichnoyi polityky Ukrainy. Derzhavne upravlinnya*, "Public administration" 2016, Vol. 1(53), pp. 11–15.

Kaminska N.V., Kunenko I.S., Kaminskyi A.I., *Ekolohichne Pravo*, Navchalnyi posibnyk, Dakor 2013.

Lazor O.Y., *Derzhavne upravlinnya u sferi realizaciyi ekologichnoyi polityky*, monografiya, L'viv 2003.

Malysh N.A., *Efektynni mexanizmy formuvannya derzhavnoyi ekologichnoyi polityky*, monografiya [in Ukrainian], Kyiv 2011.

Mel'nyk L.G., Shapochky M.K., *Osnovy ekologiyi, pidruchnyk Universytetska knyha*, Kyiv 2007.

Myagchenko O.P., *Osnovy ekologiyi: pidruchnyk, Centr uchbovoyi literatury*, Kyiv 2010.

Na mezhi katastrofy. Pyat` najbil`shyx ekologichnyx problem Ukrainy, "Ukrayins`ka Pravda – Ukrainian Pravda" 2019, <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/10/22/7229683/>.

Nesterovych V.F., *Hromads'kist' yak sub`iekt vplyvu na pryynyattya normatyvno-pravovykh aktiv: arhumenty «za» ta «proty»*. *Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, "Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Seriya yurydychna" 2014, No. 1, pp. 92–101.

Nesterovych V.F., *Konstytutsiino-pravovi vydy hromads'kykh obhovoren. Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka*, "Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko" 2018, No. 4, pp. 38–45.

Nesterovych V.F., *Ponyattya form vplyvu hromads'kosti na pryynyattya normatyvno-pravovykhaktiv. Visnyk Luhans'koho derzhavnoho universytetvnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka*, "Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Legal series" 2016, No. 2, pp. 14–22.

Osnovni napryamy derzhavnoyi polityky Ukrainy u galuzi oxorony dovyillya, vykorystannya pryrodnyx resursiv ta zabezpechennya ekologichnoyi bezpeky Postanova Verxovnoyi Rady

Ukrayiny vid № 188/98-VR., “Vidomosti Verxovnoyi Rady Ukrayiny – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine” 1998, 38, art. 248.

Pro oxoronu navkolysn`ogo pryrodnogo seredovyshha. Zakonu Ukrayiny № 1264-XII vid 25.06.1991, “Vidomosti Verxovnoyi Rady Ukrayiny – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine” 1991, 41, art. 546.

Tyun V.M., *Administratyvno-pravovi zasady naglyadovoyi diyal`nosti pravooxoromnyx organiv Ukrayiny u sferi oxorony pryrody*. Candidate’s thesis, Kyiv 2016.

Vetvycz`kyj D.O., *Rozvytok derzhavnoyi ekologichnoyi polityky Ukrayiny v umovax globalizaciyi*. Extended abstract of candidate’s thesis [in Ukrainian], Kyiv 2010.

Xlabystova K.V., Gulak O.O., *Pryncypy upravlinnya vidxodamy ta resursamy u krayinax YS. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verxovnoyi Rady Ukrayiny*, “Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine” 2019, No. 5, pp. 46–52.

Natalia Strzemkowska <https://orcid.org/0000-0002-0409-1670>
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
e-mail: natstr3@st.amu.edu.pl

„Niemy krzyk” ujgurskiej mniejszości – prawa człowieka w Chińskiej Republice Ludowej

„Silent scream” of the Uyghur minority – human rights violations in the People’s Republic of China

https://doi.org/10.25312/2391-5145.17/2022_04ns

Streszczenie

Przestrzeganie praw człowieka w Chińskiej Republice Ludowej budzi wiele kontrowersji, od wielu lat w debacie publicznej pojawiają się doniesienia o łamaniu praw mniejszości etnicznych, w szczególności ujgurskiej. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest konflikt ujgursko-chiński, który stał się jednym z czynników nasilonej represji wobec omawianej mniejszości. W konsekwencji obecna sytuacja Ujgurów w Xinjiangu wywołuje konsternację wśród społeczności międzynarodowej, która szuka potwierdzenia swoich obaw dotyczących znamion ludobójstwa za pomocą prawa międzynarodowego.

Słowa kluczowe: Xinjiang, Ujgurzy, prawa człowieka, Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego, Organizacja Narodów Zjednoczonych, Chińska Republika Ludowa, Komunistyczna Partia Chin

Abstract

The observance of human rights in the People’s Republic of China is controversial, and for many years there have been reports of violations of the rights of ethnic minorities, in particular the Uyghur minorities, in the public debate. The reason for this is the Uyghur-Chinese conflict, which has become one of the factors of increased repression against the

minority in question. Consequently, the current situation of the Uighurs in Xinjiang causes consternation in the international community, which seeks confirmation of its concerns about the hallmarks of genocide through international law.

Keywords: Xinjiang, Uighurs, Human Rights, Rome Statute of the International Criminal Court, United Nations, People's Republic of China, Communist Party of China

Wstęp

Prawa człowieka w Chińskiej Republice Ludowej (ChRL) od lat stanowią problematyczną kwestię w rozumieniu państw demokratycznych i organizacji pozarządowych. W wyniku podjętej w 1971 roku przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych decyzji o przywróceniu ChRL w jej strukturze i zwróceniu Pekinowi fotela stałego członka Rady Bezpieczeństwa doszło do międzynarodowego uznania komunistycznych Chin. Czynniki te spowodowały przełom i intensywne zainteresowanie Chin nauką i praktyką prawa międzynarodowego, ze szczególnym uwzględnieniem możliwości pragmatycznego przywrócenia ChRL pozycji mocarstwowej na arenie międzynarodowej¹. Warto jednak dodać, że pomimo zainicjowanego procesu stopniowego otwierania się Chin na świat uznanie międzynarodowego prawa człowieka nastąpiło dopiero od lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Bezprecedensowo wydarzenia z czerwca 1989 roku na Placu Niebiańskiego Spokoju (Tiananmen) ukazały, że w kontekście politycznym rząd Chin zdecydowanie nie podporządkował się standardom międzynarodowym dotyczącym praw człowieka.

Celem niniejszego artykułu jest zatem zwrócenie uwagi na kwestię praw człowieka, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji bytowej tureckiej mniejszości muzułmańskiej – Ujgurów. W tym celu zostanie przedstawiony status mniejszości etnicznych w Chińskiej Republice Ludowej, a także stosowana wobec nich polityka rządowa. Kolejno w artykule zostanie poruszony konflikt chińsko-ujgurski, jego przyczyny i konsekwencje dla społeczeństwa ujgurskiego. Analizie poddano także praktyki rządowe Komunistycznej Partii Chin (KPCh) w stosunku do tejże społeczności, które w rozumieniu prawa międzynarodowego godzą w przypisane każdej jednostce ludzkiej bez względu na rasę, wyznawaną religię, przynależność etniczną prawa człowieka.

Istotny punkt odniesienia w tym wypadku będą stanowić dokumenty prawa międzynarodowego dotyczące przestrzegania praw człowieka, a także raporty stworzone przez organizacje międzynarodowe, takie jak Amnesty International oraz Human Rights Watch, które poruszają kwestię łamania praw Ujgurów w Chińskiej Republice Ludowej. Przyjętą metodologią jest ujęcie historyczne, które pozwoli dokonać rekonstrukcji zdarzeń konfliktu ujgursko-chińskiego mającego bezpośredni wpływ na łamanie praw mniejszości muzułmańskiej. Wykorzystana zostanie ponadto metoda komparatywna, która pozwoli przedstawić różnicę w postrzeganiu praw człowieka przez ChRL i państwa zachodnie.

¹ Wpływ na „otwarcie się” Chin miały także rewolucja kulturalna oraz reformy przeprowadzone w 1978 roku przez Deng Xiaopinga i prowadzona przez niego polityka „wielkiego skoku naprzód”.

Zabieg ten umożliwi również dokonanie analizy Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego i jego zastosowania wobec Ujgurów². Autorka posłuży się analizą dostępnych źródeł prasowych, a także naukowych, których jest stosunkowo niewiele ze względu na to, że jest to temat kontrowersyjny, a Chińska Republika Ludowa odrzuca zarzuty, twierdząc, iż nie istnieje jeden uniwersalny model praw człowieka.

Tematyka poruszana w ramach artykułu jest istotna i potrzebna, dotyczy bowiem najważniejszych, jak się wydaje, praw, mianowicie praw człowieka. W opinii wielu badaczy są i będą one łamane w Chińskiej Republice Ludowej, jeśli społeczeństwo międzynarodowe nie podejmie zdecydowanych kroków i nie pociągnie do odpowiedzialności władz chińskich.

Mniejszości etniczne w Chińskiej Republice Ludowej

W powszechnej opinii Chińska Republika Ludowa jawi się jako swego rodzaju monolit pod względem narodowościowym. Mało kto zdaje sobie sprawę, że spośród 1,41 miliarda obywateli tego najliczniejszego kraju świata znajdują się przedstawiciele 56 grup etnicznych³. Najliczniejszą ze zbiorowości jest ludność Han, która stanowi 91,1 procent populacji, zamieszkująca centralne i wschodnie obszary państwa, czyli terytoria przyrzeczne Zhu i Huang He. Pozostałą łączną liczbę członków grup etnicznych określono podczas spisu ludności w 2000 roku na 105,2 miliona osób, stanowiącą 8,9 procent ogólnej liczby obywateli i zamieszkującą zachód, północ oraz południe kraju. Warto podkreślić, że mniejszości etniczne zajmują zatem aż dwie trzecie powierzchni państwa. Najliczniejsze z nich to: Zhuang – 18 milionów, Mandżurowie – 11 milionów, Hui – 9 milionów, Miao – 9 milionów, Ujgurzy – 8,68 miliona, Yi – 8 milionów, Tujia – 8 milionów, Mongołowie – 5,8 milionów, Tybetańczycy – około 6 milionów, Dongowie – 3 miliony, Yao – 3 miliony, Buei – 2,5 miliona, Kazachowie – 2,2 miliona, Koreańczycy – 2 miliony, Bai – 1,86 miliona, Hani – 1,5 miliona, Li – 1,25 miliona, Dai – 1,15 miliona.

Powyższe grupy etniczne znajdują się na różnych poziomach rozwoju społecznego, kulturowego i ekonomicznego. Ich prawa są zagwarantowane przez Konstytucję ChRL, a także w licznych aktach prawnych, takich jak Prawo o Regionalnej Autonomii Mniejszości Etnicznej z 1984 roku, Nowe Regulacje dotyczące wprowadzenia Prawa o Regionalnej Autonomii Mniejszości Etnicznych z 1984 roku, a także Narodowy Plan Działania w zakresie Praw Człowieka⁴. Mimo licznych zapewnień strony chińskiej znamienne w skutkach okazała się wprowadzona w maju 2017 roku kampania przeciwko terroryzmowi. Rząd chiński zaczął systematycznie nadużywać władzy wobec muzułmanów żyjących w regionie autonomicznym Xinjiang, która wymierzona jest bezpośrednio

² Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego to podpisany dnia 17 lipca 1998 roku akt prawa międzynarodowego. Podkreślono w nim, że sądzeni będą przez Trybunał Karny sprawcy najpoważniejszych zbrodni mających charakter międzynarodowy, w tym także winni ludobójstwa.

³ *Mniejszości etniczne w ChRL*, <https://www.statista.com/statistics/278556/share-of-ethnic-minorities-in-the-chinese-population-by-region/> [dostęp: 5.05.2022].

⁴ D. Jarema, *Polityka Chińskiej Republiki Ludowej wobec mniejszości etnicznych*, „Zeszyty Naukowe Ruchu Studenckiego” 2013, nr 2, s. 50–52.

przeciwko Ujgurom i innym wyznawcom islamu⁵. ChRL uzasadnia wprowadzenie tej praktyki rzekomym zagrożeniem terrorystycznym, w rzeczywistości polityka chińska wykazuje swoim postępowaniem wyraźny zamiar zbiorowego inwigilowania Ujgurów na podstawie wyznawanej religii i pochodzenia etnicznego.

Ewolucja konfliktu chińsko-ujgurskiego a przestrzeganie praw człowieka

W odniesieniu do Ujgurskiego Regionu Autonomicznego Xinjiang, nazywanego zamiennie Xinjiangiem, Ujguristanem czy Wschodnim Turkiestanem, autorka będzie posługiwać się nazwą Xinjiang, która oznacza w przełożeniu na język chiński *nowe terytorium* lub *nową granicę*. Xinjiang obejmuje historyczny obszar Turkiestanu Wschodniego, który w 1759 roku został podbity przez Imperium Chińskie wraz z rozbięciem państwa dzungarskiego. Omawiana prowincja to największy obszar Chin, jego powierzchnia liczy 1 664 897 km², jednakże jest to terytorium o stosunkowo niskiej gęstości zamieszkania. Rocznik statystyczny Chińskiej Republiki Ludowej w 2013 roku podał, że populacja tej prowincji wynosi 22,32 procent, co stanowi 1,6 procent ogólnej liczby ludności ChRL. Region ten graniczy z Rosją, Kazachstanem, Kirgistanem, Tadżykistanem, Afganistanem, Mongolią, Indiami, a także Pakistanem⁶.

Początków zjawiska separatyzmu ujgurskiego powinno szukać się w ekspansji chińskiej na Turkiestan Wschodni (współcześnie określany jako Xinjiang). Pierwotnie ziemie te były zamieszkiwane przez Ujgurów posługujących się językiem tureckim, którzy genetycznie byli spokrewnieni z ludnością mówiącą również językami turkijskimi z Syberii i Azji Środkowej. Cechą wspólną tej społeczności jest wyznawana wiara – islam, ponadto w Turkmenistanie Wschodnim Ujgurzy są narodem historycznym, który posiada przejawy własnej państwowości, jak chociażby tradycje i kultura. Warto podkreślić, że wspomniany region został podbity przez Hanów dopiero w XVIII wieku, zdążył zatem wykształcić własną tożsamość kulturową. Od tego czasu Ujgurzy nie zgadzali się z polityką Państwa Środka i buntowali się przeciwko Pekinowi, usilnie próbując zrzucić z siebie chińskie jarzmo. W konflikcie chińsko-ujgurskim można wyróżnić trzy okresy.

Pierwszy z nich datuje się na lata 1865–1878. Wówczas naród ujgurski był prowadzonym serii powstań, którym przewodził Yaquba Beka. Buntury te przyczyniły się do wyswobodzenia Ujgurów spod chińskiej władzy na okres trzynastu lat (w tym czasie funkcjonowało państwo o nazwie Jettiszar)⁷. Okres ten został zwieńczony kolejną próbą podporządkowania i przejęcia kontroli nad zbuntowanym regionem przez Imperium Chińskie. W tym celu Chińczycy poprosili o wsparcie Rosję, co okazało się dobrym po-

⁵ T. Szyszlak, *Czynnik religijny w konfliktach etnicznych na przykładzie konfliktu chińsko-ujgurskiego*, „Zeszyty Naukowe” 2012, nr 2, s. 167–169.

⁶ P. Wieczorek, *Konflikt w Ujgurskim Autonomicznym Regionie Xinjiang i jego wpływ na bezpieczeństwo w regionie*, „Wschodnioznawstwo” 2015, nr 1, s. 335–336.

⁷ W języku ujgurskim Jettiszar oznacza *siedem miast* i *Siedmiogród*, miastami tymi były Kaszgar, Hotan, Jarkand, Korla, Turfan oraz Kucha.

sunięciem militarnym dla imperium chińskiego, któremu udało się odzyskać panowanie w północnej części regionu. Po odzyskaniu prowincji przez Chiny podpisano w 1881 roku traktaty petersburskie oraz w 1895 roku traktat pamiński, a ziemie, które zostały zajęte przez Rosjan, wróciły pod władanie chińskie⁸.

Drugim okresem omawianego konfliktu są lata 1933–1934, kiedy proklamowano Wschodnio-Turkietańską Republikę Islamu, która miała dać Ujgurom upragnioną suwerenność. Ten nowy podmiot państwowy powstał w wyniku wojny domowej w Chinach i przetrwał zaledwie kilka miesięcy. Ostatnia próba uzyskania niezależności Ujgurów to czas przypadający na lata 1945–1949. Wówczas proklamowano utworzenie Wschodnio-Turkietańskiej Republiki Rewolucyjnej, która tym razem uzyskała wsparcie ZSRR i stworzyła własną armię zbrojną. Ujgurom udało się stworzyć zręby państwowości w postaci flagi, waluty, urzędów oraz organów państwowych. Republika Turkietańska była wspierana przez ZSRR, a jednocześnie wykorzystywana jako maszyna do walki z chińskim Kuomintangiem, a także jako pomoc w przeprowadzeniu rewolucji w Chinach. W 1949 roku, kiedy doszło do wygranej komunistów, polityka radziecka w stosunku do Republiki Turkietańskiej uległa transformacji⁹. Pojawiły się naciski na ówczesny rząd Achmetżana Kasimiego, aby ten zaaprobował włączenie Republiki Turkietańskiej w strukturę Chińskiej Republiki Ludowej. Mimo oporu Ujgurów w tym samym roku cel ZSRR został zrealizowany. Doszło do tego w szczególnych warunkach, a mianowicie członkowie rządu z Kasimim na czele podróżowali do Pekinu, gdzie miały odbywać się pertraktacje w sprawie przyłączenia Republiki do Chin, gdy nagle z niewyjaśnionych przyczyn doszło do katastrofy lotniczej, a wszyscy pasażerowie samolotu zginęli.

Ujgurski Region Autonomiczny Xinjiang został stworzony w 1955 roku i istnieje do dziś. Taki stan rzeczy nie rozwiązał jednak powszechnego sprzeciwu Ujgurów wobec polityki chińskiej, bo już rok później, w 1956 roku, doszło do kolejnych zamieszek. Sytuację zaostrzyła wprowadzona przez Chiny polityka bezwzględnej podporządkowania się Xinjiangu. W tym celu zaczęto praktykować kontrolę urodzeń, a także zaczęto dyskryminować wyznawaną przez Ujgurów religię, jaką jest islam. Następnie rozpoczęto na terytorium regionu osiedlanie ludności Han. Wszystkie te działania doprowadziły do masowej emigracji mniejszości ujgurskiej na obszary ZSRR.

Polityka przymusowej asymilacji, która miała za zadanie zrównać liczbę Hanów i Ujgurów, trwa nieprzerwanie od końca lat czterdziestych ubiegłego stulecia. Podczas gdy chińska Armia Ludowo-Wyzwoleńcza zajmowała Xinjiang, tylko co dwudziesty mieszkaniec był Hanem. Obecnie proporcje ludności między Ujgurami a Hanami wyrównały się i stanowią po około 40 procent, reszta to między innymi Kazachowie (także poddawani represjom), co świadczy o skutecznej polityce chińskiej wobec zmniejszenia ujgurskich wpływów w tym regionie.

Współcześnie na eskalację sporu chińsko-ujgurskiego wpływa niezadowolenie Ujgurów z wysokiego bezrobocia. Jest to konsekwencją dyskryminacji zawodowej stosowanej

⁸ Traktaty petersburskie oraz traktat pamiński dokonały podzielenia strefy wpływów pomiędzy Chinami i Rosją.

⁹ P. Wiczorek, dz. cyt., s. 337–339.

wobec Ujgurów, polegającej na przyjmowaniu na nowe stanowiska wyłącznie obywatele chińskich, którzy osiedlili się na terytorium Xinjiangu. Dowodem na to są między innymi słowa działacza społecznego pochodzenia ujgurskiego Chaszira Wachidiego, według którego 80 procent rdzennej społeczności Xinjiangu nie ma godnych warunków bytowych i żyje na granicy ubóstwa. Dyskryminacyjna polityka chińskiego rządu wobec mniejszości ujgurskiej praktykowana jest także w odniesieniu do rdzennej kultury i języka ujgurskiego, który przestał być nauczany w szkołach. Ponadto zakazano praktykowania tradycyjnych obrzędów religijnych, w tym pięciu filarów islamu: szachada (wyznanie wiary), zakat (jałmużna), modlitwa, post, hadż (pielgrzymka). Warto podkreślić, że przez przedstawicieli ChRL islam jest postrzegany jako praktyka oparta na fundamentalizmie, a praktykujący ją Ujgurzy są uznawani za terrorystów, mających powiązania z islamistami pochodzącymi z Afganistanu. Ta niechęć nasiliła się po zamachach 11 września 2001 roku w Stanach Zjednoczonych, które poskutkowały wypowiedzeniem wojny z terroryzmem przez George'a W. Busha. Wówczas to media chińskie obrazowały Ujgurów jako osoby kształcące się w obozach Al-Kaidy, co więcej, Islamski Ruch Wschodnio-Turkiestański wpisano na amerykańską listę organizacji terrorystycznych. Fakt ten wykorzystał rząd chiński, który łamanie praw człowieka tłumaczył obawą o integralność i bezpieczeństwo obywateli Chin¹⁰. Pogląd, zgodnie z którym Ujgurzy to terroryści, nie ma uzasadnienia faktograficznego, większość z nich jest wyznawcami sufizmu, a co za tym idzie wszelka działalność szkoły salafickiej, z której wywodzą się organizacje terrorystyczne oparte na skrajnym fundamentalizmie, chociażby Al-Kaida, jest postrzegana przez sufitów jako niedopuszczalna. Nie podważa to bynajmniej faktu, że islam przenika życie Ujgurów zarówno tych z miasta, jak i z obrzeży i stanowi integralną część ujgurskiej kultury i tradycji.

Czynnikiem, który ma bezpośredni wpływ na eskalację konfliktu pomiędzy mniejszością ujgurską a władzami w Pekinie, jest eksploatacja złóż naturalnych tego regionu. Szczególnego znaczenia ten proces nabrał w momencie zapoczątkowania programu rozwojowego ziem zachodnich, który przypada na rok 1999. Był to pretekst do zawładnięcia jednostkom prawa do eksploatacji surowców mineralnych. Xinjinag jest bogaty w ropę naftową, gaz ziemny, jednakże ich wydobycie przynosi korzyść innym regionom, a cała produkcja wywożona jest poza okręg Xinjiang. Te bogactwa naturalne stanowią także dla Ujgurów sposobność do odzyskania niezależnego terytorium ujgurskiego. Za tą silnie ugruntowaną polityką eksploatacyjną stoją ponadto poważne zmiany w architekturze ujgurskich miast. Przykładem jest Kaszgar, w którym zanika tradycja i kultura wielowiekowego miasta, w którego miejsce powstaje nowoczesne budownictwo handlowe. Stanowi to bezpośrednią przyczynę zanikania dziedzictwa narodowego Ujgurów¹¹.

Wobec Ujgurów praktykowana jest restrykcyjna polityka urodzeń. Z danych przeanalizowanych przez Australijski Instytut Polityki Strategicznej (ASPI) w latach 2011–2019 wynika, iż doszło do gwałtownych spadków wskaźnika urodzeń wśród Ujgurów

¹⁰ N.J. Sienko, *Ujgurskie dziedzictwo kulturowe w starciu z Chińską Republiką Ludową*, „Sprawy Narodowościowe, Seria nowa” 2018, nr 50, s. 2–4.

¹¹ Tamże, s. 63–80.

w roku 2017¹². Najnowsze dane na temat porodów w regionie Xinjiang, gdzie obecnie Ujgurzy stanowią 45 procent, pokazują, że liczba urodzeń jeszcze bardziej spadła w 2019 roku – o 47,74 procent w stosunku do roku 2017. Co więcej, w samym powiecie Bachu, gdzie Ujgurzy stanowią 94 procent obywateli, rząd chiński przedstawił plan docelowego wskaźnika urodzeń na ponad 4 na tysiąc obywateli w porównaniu z 51,5 w roku 2017. Chińska Republika Ludowa tłumaczy, że te działania to plan mający na celu polepszenie polityki gospodarczej i zdrowotnej. Jak pokazuje wspomniane badanie ASPI przeprowadzone przez Jamesa Leibolda i Nathana Rusera, uzyskane wyniki obrazują większy niż w jakimkolwiek regionie świata spadek urodzeń w ciągu przeszło 71 lat¹³. Warto dodać, że badania te obejmowały ludobójstwo w Rwandzie w 1994 roku, a także to, do którego doszło w Kambodży w latach 1975–1979. ChRL odrzuca oskarżenia, jakoby dopuszczała się na ludności ujgurskiej przymusowej sterylizacji, wskazując przy tym, że obecna kontrola urodzeń w Xinjinagu nie jest wymierzona przeciwko żadnej z mniejszości etnicznych. Z raportu ASPI wynika, że od 2017 roku kobiety zamieszkujące ten region są poddawane przymusowej antykoncepcji, w tym zmuszane są do stosowania wkładek domacicznych. Władze w Pekinie dodają, że praktykowanie kontroli urodzeń jest dobrowolne, jednakże za łamanie istniejących przepisów grożą bardzo wysokie grzywny. Dowodzi tego między innymi fakt, że w ciągu czterech miesięcy w 2017 roku państwo chińskie nałożyło grzywny w wysokości 6 milionów juanów na 629 rodzin, które zamieszkiwały powiat Qapqal w Xinjinagu, jako karę za nielegalne w myśl prawa chińskiego ciążę. Celowo w miejscach zamieszkiwanych przez Ujgurów władze uruchomiły specjalne linie telefoniczne, służące do donoszenia na łamiących zasady sąsiadów. Amerykański „New York Times” podkreśla, że od 2015 do 2018 roku doszło do sześciokrotnego wzrostu wskaźników przedstawiających sterylizację w Xinjinagu, dodając przy tym, że w całym kraju nastąpił ich gwałtowny spadek. Praktyka Chin jest odzwierciedleniem ogólnokrajowego kryzysu demograficznego, w związku z czym w pozostałych regionach rząd zachęca i aprobuje powiększanie rodziny o kolejne potomstwo.

W celu osiągnięcia indoktrynacyjnej, politycznej i przymusowej asymilacji kulturowej rząd zaczął prowadzić arbitralne zatrzymania o charakterze masowym. Dochodzi do powszechnych zatrzymań zarówno kobiet, jak i mężczyzn, zazwyczaj przedstawicieli islamskich grup etnicznych. Ponad milion osób zostało wysłanych do ośrodków nazywanych reedukacyjnymi lub szkoleniowymi, pozostałe setki tysięcy trafiły do pilnie strzeżonych więzień. Ludność znajdująca się w obozach reedukacyjnych doświadcza przemocy psychicznej i fizycznej. Rząd chiński praktykuje ekstremalne działania mające na celu zapobieganie stworzeniu rzetelnej dokumentacji na temat sytuacji w Xinjinagu. Amnesty International przeprowadzało od października 2019 roku do maja 2021 roku wywiady pogłębione z dziesiątkami byłych więźniów, którzy przebywali w Xinjinagu od 2017 roku. Zeznania te w dużej mierze stanowią potwierdzenie niemalże wszystkich

¹² K. Wójcicka, *Aborcja na życzenie partii. Działania Chin wobec Ujgurów mogą świadczyć o ludobójstwie*, 2021, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8165596,dzialania-chin-wobec-ujgurow-moga-swiadczyz-o-ludobojstwie.html> [dostęp: 6.05.2022].

¹³ Wyniki powstały na podstawie zgromadzonych przez Organizację Narodów Zjednoczonych danych dotyczących płodności.

publicznych oświadczeń wydawanych na temat reedukacyjnych obozów¹⁴. Dowody, które zebrało Amnesty International, dostarczają wielu nowych informacji pozwalających przedstawić zbrodnie przeciwko ludności popełniane przez rząd chiński, takie jak: pozbawienie wolności fizycznej, łamanie prawa międzynarodowego, prześladowania, tortury¹⁵.

Wszystkie z 55 osób, z którymi Amnesty International przeprowadziło wywiady, to osoby zatrzymane za działania zagrożone karą według przedstawicieli rządu chińskiego zgodnie z prawem, jednakże w myśl prawa międzynarodowego nie ma ku temu żadnej podstawy prawnej. Można uznać, że ubezwłasnowolnienie internowanych jest poza zasięgiem chińskiego prawa krajowego oraz chińskiego systemu karnego. Według dokumentów i oświadczeń państwowych wobec przebywających w obozach nie stosuje się bowiem prawa karnego, gdyż znajdują się tam oni dobrowolnie i nie zostali uznani za przestępców. Tymczasem według raportu Amnesty International osoby te są zatrzymywane siłą, a warunki egzystencjalne w tych miejscach uwłaczają godności ludzkiej. Wiele z zatrzymanych osób twierdziło, że powody odebrania im wolności nie były stricte związane z konkretnymi działaniami. Często byli tylko informowani o tym, że ich ubezwłasnowolnienie zostało spowodowane zakwalifikowaniem ich jako osób podejrzanych, ekstremistów lub terrorystów. Powodem zamknięcia w obozie były: podróże, nauka, mieszkanie za granicą, a także kontakty interpersonalne z ludźmi, którzy podróżowali. Do zatrzymania dochodziło ponadto na skutek używania zakazanych aplikacji mobilnych lub stosowania praktyk związanych z wiarą religijną, takich jak modlitwa, posiadanie dowodów w postaci zdjęć, filmów świadczących o byciu muzułmaninem.

Na podstawie informacji zebranych przez organizacje i dziennikarzy można przyjąć tezę, iż ludzi obarcza się winą za przypuszczenia, a nie za faktyczne łamanie zasad. Co więcej, nie są oni winni w myśl przepisów prawa międzynarodowego. Obozy koncentracyjne charakteryzuje nieustanna inwigilacja i surowa dyscyplina, nie ma miejsca na osobistą autonomię, a przebywające tam osoby są monitorowane podczas snu, spożywania posiłków i załatwiania swoich potrzeb fizjologicznych. Więźniowie niewykonujący ustanowionych nakazów są karani fizycznie. Zakazuje się także rozmów z innymi osadzonymi, a wyrażenie własnego zdania może odbyć się tylko w języku mandaryńskim, którego, jak można się spodziewać, większość starszych osób lub pochodzących z obszarów wiejskich Xinjiangu nie zna. W obozach brakuje opieki zdrowotnej, infrastruktury sanitarnej, wody pitnej i świeżego powietrza. Zatrzymani poddawani są dyscyplinarnym zajęciom polegającym na zapamiętywaniu i recytowaniu pieśni rewolucyjnych, które wychwalają Chińską Republikę Ludową bądź Komunistyczną Partię Chin. Główny cel tych zajęć to nauczenie języka chińskiego, historii, ideologii i prawa chińskiego. Nauka opiera się także na wpajaniu więźniom przeświadczenia o złu, jakie wiąże się z islamem oraz na

¹⁴ Amnesty International to międzynarodowa organizacja pozarządowa, której nadrzędnym celem jest zapobieganie wszelkim przejawom łamania praw człowieka. W tym celu organizuje pokojowe akcje obywatelskie, od pisania listów do rządów krajów łamiących prawa i udostępniania informacji o tych naruszeniach, po realną pomoc prawną i finansową osobom poszkodowanym.

¹⁵ "Like we were enemies in a war". *China's mass interment, torture and persecution of muslims in Xinjiang*, Amnesty International, 2021, s. 90–92, https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2021/07/ASA-1741372021ENGLISH_raport_chiny.pdf [dostęp: 5.05.2022].

propagowaniu znakomitej polityki Chin i prezydenta Xi Jinpinga. Każda z osób, z którymi rozmawiali przedstawiciele Amnesty International, doświadczała tortur i niehumanitarnego traktowania. Na podstawie zeznań można wyodrębnić dwie szerokie kategorie tortur. Pierwsza z nich dotyczy tortur psychicznych i fizycznych, a także innych form znęcania się, jakim poddawani byli osadzeni na skutek codziennego życia w obozie. Uwłaczające warunki egzystencjalne oraz kontrolowanie życia zatrzymanych można określić jako poniżające i okrutne traktowanie¹⁶.

Druga kategoria to tortury fizyczne i inne formy znęcania się podczas przeprowadzanych przesłuchań, a także za karę za niewłaściwe zachowanie w myśl zasad obowiązujących w obozach. W tej kategorii tortur znajdują się wstrząsy elektryczne, bicie, używanie kajdanek, podtapianie, izolacja, pozbawianie możliwości snu i podwieszanie. Podczas jednego z wywiadów Amnesty International udokumentowało przypadek śmierci w obozie, która nastąpiła na skutek stosowania tortur. Jeden z naocznych świadków tej tragedii zeznał, że mężczyznę poddano torturom z użyciem krzesła tygrysa¹⁷. Został on skrepowany i unieruchomiony na ponad trzy dni. Inni współwięźniowie byli zmuszeni na niego patrzeć i mieli zakaz udzielania mężczyźnie jakiegokolwiek pomocy.

Prawa Ujgurów w świetle prawa międzynarodowego

Nie tylko Amnesty International tworzy raporty dotyczące łamania praw człowieka w ChRL, w 2021 roku również organizacja Human Rights Watch opublikowała raport pod poruszającą nazwą *Break their Lineage, Break Their Roots* (Złam ich rodowód, złam ich korzenie)¹⁸. Także z relacji tej organizacji wynika, że Chińska Republika Ludowa popełnia zbrodnie przeciwko ludzkości, łamiąc fundamentalne prawa tureckich muzułmanów w Xinjiangu. Zarówno w literaturze przedmiotu, jak i w orzecznictwie o ludobójstwie określa się takie działania mianem najpoważniejszej zbrodni międzynarodowej. Według prawa międzynarodowego popełnienie zbrodni przeciwko ludzkości stanowi podstawę indywidualnej odpowiedzialności karnej nie tylko przed wewnętrznymi organami krajowymi, ale również przed trybunałami międzynarodowymi oraz przed sądami krajowymi poza krajem na zasadzie uniwersalnej jurysdykcji. Warto także nadmienić, iż owa indywidualna odpowiedzialność karna swoim zasięgiem obejmuje zarówno osoby dokonujące czynów zabronionych, jak i jednostki nakazujące ich wykonanie bądź udzielające, ułatwiające lub podżegające do przestępstwa¹⁹.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Krzesło tygrysa to jedno z narzędzi tortur stosowanych w Chińskiej Republice Ludowej, polegających na przywiązaniu do krzesła osoby torturowanej, która siedzi w tej samej pozycji od kilkunastu godzin do kilku dni. Osoby, które doświadczyły tej tortury, skarżyły się na stał, która odparzała im pośladki i kończyny.

¹⁸ Human Rights Watch (HRW) to organizacja pozarządowa, która zajmuje się ochroną praw człowieka, główna siedziba HRW znajduje się w Nowym Jorku. Organizacja posiada pięć wydziałów w Azji, Afryce, na Bliskim Wschodzie oraz w obu Amerykach.

¹⁹ *“Break their Lineage, Break Their Roots” Chinese Government Crimes against Humanity Targeting Uyghurs and Other Turkic Muslims*, Human Rights Watch, 2021, s. 40–42, https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2021/04/china0421_web_2.pdf [dostęp: 10.05.2022].

Dotychczas nie powstała jeszcze międzynarodowa konwencja o zbrodniach przeciwko ludzkości, jednak wiele państw popiera ten projekt. Istnieje natomiast Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego, który zawiera listę czynów stanowiących o dokonaniu zbrodni przeciwko ludzkości, w ramach szeroko zakrojonych i systematycznych ataków przeciwko jakiegokolwiek ludności cywilnej, z powodów narodowych, politycznych, etnicznych, rasowych bądź religijnych. Za czynniki implikujące ludobójstwo uznaje się: morderstwo, karę pozbawienia wolności lub inne surowe pozbawienie wolności fizycznej, przy którym zostały naruszone standardy prawa międzynarodowego, tortury, prześladowanie, wymuszone zaginięcie oraz inne niehumanitarne czyny. Co więcej, statut definiuje owe czyny jako „popełnione w ramach rozległego lub systematycznego ataku skierowanego przeciwko jakiegokolwiek ludności cywilnej, ze świadomością ataku”. Wspomnianą definicję można podzielić na cztery części składowe będące wymogami decydującymi o tym, że dany czyn ma znamiona zbrodnicze. Po pierwsze, atak musi być systematyczny bądź powszechny, po drugie, atak jest skierowany w ludność cywilną, po trzecie, czyny są popełnione świadomie i po czwarte, owe czyny „są promowane przez państwo lub organizacje, które zachęcają do ataku na ludność cywilną”. Warto przeanalizować te wytyczne i odnieść je do mniejszości ujgurskiej, by sprawdzić, czy faktycznie definicja ta jest właściwym opisem dla sytuacji bytowej tej ludności. Według wspomnianego raportu Human Rights Watch masowe uwięzienie mniejszości ujgurskiej spełnia wymóg powszechnego i systematycznego ataku, Ujgurzy bezprecedensowo stanowią również specyficzną ludność cywilną, zatem drugi wymóg też jest spełniony. Dokumenty rozpowszechniane wśród urzędników KPCh również stanowią kluczowe elementy świadczące o zbrodni wymierzonej w tę mniejszość. Można w nich odnaleźć takie sformułowania, jak: „reedukacja w stylu szturmowym” więźniów, którzy nie współpracują.

Ostatni z wymogów, mówiący o tym, że czyny ludobójcze „są promowane przez państwo lub organizacje, które zachęcają do ataku na ludność cywilną”, budzi pewne kontrowersje. Wielu komentatorów twierdzi, że upolitycznienie owych działań zostało podczas konferencji rzymskiej dodane później w celu wyrażenia konsensusu co do tego, że odosobnione czyny nie będą traktowane jako zbrodnie przeciwko ludzkości²⁰.

Organizacje, takie jak Human Rights Watch oraz Stanford Human Rights Clinic, zgodnie twierdzą, że polityka państwa chińskiego ma na celu dokonywanie opisanych wyżej ataków na ludność tureckich muzułmanów, które mają charakter ludobójczy. Relacje poszczególnych osób, które znajdowały się w różnych placówkach reedukacyjnych i na których praktykowana była przymusowa indoktrynacja polityczna, są bardzo podobne, co świadczy o istnieniu zorganizowanej polityki²¹. Osoby sprzeciwiające się polityce KPCh są karane, tak jak były urzędnik chiński Wang Yongzhi. Początkowo wykonywał on rozkazy swoich przywódców i masowo zatrzymywał tureckich muzułmanów w regionie Jarkend²². W kolejnych latach zaprzestał podejmowanych działań, stwierdzając, że mają one druzgocące skutki dla gospodarki regionu, a także wywołują napięcia społeczne. W konsekwencji

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże, s. 43–44.

²² Jarkend to jeden z powiatów w zachodnich Chinach, znajdujący się w autonomicznym regionie Xinjiang.

nakazał uwolnienie ponad 7000 więźniów z obozu edukacji politycznej we wrześniu 2017 roku. Za ten akt nieposłuszeństwa został otwarcie potępiony przed sądem, którego wyrokiem został zdegradowany z pełnionego stanowiska. Warto dodać, że wspomniany urzędnik nie był wyjątkiem, w 2017 roku partia wszczęła bowiem 12 000 śledztw, czyli 20 razy więcej niż w roku poprzednim, a tysiące funkcjonariuszy zostało ukaranych w ten sam sposób. Znamienne jest także naleganie rządu na zachowanie tajemnicy państwowej dotyczącej działalności obozów. W obozach obowiązuje zakaz używania jakichkolwiek urządzeń namierzających i nagrywających. To samo odnosi się do podpisywanych przez „redukowanych” dokumentów, w których zobligowali się do nieujawniania informacji o praktykach obozowych.

W przypadku niektórych czynów świadczących o zbrodni przeciwko ludzkości istnieją także zapisane lub zarejestrowane praktyki rządowe, chociażby takie, jak przepisy zakazujące islamskich praktyk religijnych. Nawoływanie do otwartego przeciwstawienia się wpływowi islamskiemu widoczne jest również w mediach. Przykładem jest wiodąca w Chinach gazeta krajowa „The People’s Daily” (Renim Ribao), która 29 maja 2014 roku opublikowała następującą adnotację: „Musimy nalegać na naszą rodzinę i przyjaciół, że konieczne jest stanowcze przeciwstawienie się wpływowi ekstremizmu religijnego i stanowcza obrona jedności etnicznej i integracji narodowej”, obecnie za pomocą tej, jak i innych dróg medialnych propaguje się zwalczanie przejawów religijnych²³.

Z powyższych informacji wynika, że Chińska Republika Ludowa popełnia konstytuowane akty zbrodni przeciwko ludzkości, które zostały wymienione w Rzymskim Statucie Międzynarodowego Trybunału Karnego. Świadczy o tym także przymusowa praca tureckich muzułmanów, jak również arbitralne przetrzymywanie w ośrodkach edukacji politycznej. Wiele organizacji podobnych do Amnesty International oraz Human Rights Watch wykazuje, że władze chińskie uwięziły we wspomnianych obozach około miliona tureckich muzułmanów. Pozostali przetrzymywani są w więzieniach i aresztach. O łamaniu Rzymskiego Statutu świadczyć mogą przeprowadzone tortury, zdefiniowane w tym akcie jako „świadome zadawanie silnego bólu i cierpienia” o charakterze psychicznym lub fizycznym. Należy dodać, że nie są istotne przesłanki tortur, czyli to, w jakim celu się je stosuje, na przykład po to, by zdobyć informacje. Torturowania zakazuje prawo międzynarodowe, w tym zarówno Rzymski Statut, jak i Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karaniami, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 10 grudnia 1984 roku. Chińska Republika Ludowa przystąpiła do Organizacji Narodów Zjednoczonych 25 października 1971 roku, a więc jest zobligowana do przestrzegania Konwencji, o której mowa. Tymczasem ChRL stosuje wobec Ujgurów przesłuchania za pomocą „tygrysiich krzesel”, elektrowstrząsów, a także innych brutalnych środków, jak przemoc seksualna, pozbawienie wody i żywności, przedłużające się odosobnienie oraz przemoc fizyczna.

Ponadto za łamanie Statutu można uznać prześladowania, określane w tym akcie jako „celowe i dotkliwe pozbawienie praw podstawowych sprzeczne z prawem

²³ „Break their Lineage, Break Their Roots”..., dz. cyt., s. 45–47.

międzynarodowym ze względu na tożsamość grupy lub zbiorowość”, a także ze względów narodowych, rasowych, politycznych, kulturowych, płci i innych. Formalne, jak i nieformalne ustawodawstwo ChRL w stosunku do Ujgurów, dotyczące ich imion, stroju, tradycji i obrzędów religijnych spełnia wymogi uznania go za formę prześladowań. Inne czyny, które także kwalifikują się jako prześladowania na tle kulturowym, to niszczenie meczetów, nakaz stosowania środków antykoncepcyjnych przez muzułmanki oraz przymusowa asymilacja kultury Hanów. Komisja Prawa Międzynarodowego zauważa, że wobec Ujgurów stosowane jest długotrwałe i systematyczne dewastowanie tradycji religijnych.

Nie sposób pominąć kwestii inwigilacji, która dotyka całe społeczeństwo, choć w szczególnym stopniu mniejszości etniczne. Ta wysoce inwazyjna technologia pozwala lokalizować i identyfikować tureckich muzułmanów. Chiński rząd przeznaczył na ten cel ogromne środki finansowe. Takie działania naruszają przysługujące obywatelom prawa do prywatności, swobody przemieszczania się, swobodnej wypowiedzi. Według osób inwigilowanych, jak również organizacji przyglądających się sytuacji w regionie inwazyjny monitoring obejmuje: sieci kamer monitorujących, w tym także do rozpoznawania twarzy, sieć punktów kontrolnych w postaci posterunków policji, gromadzenie danych biometrycznych, takich jak skany twarzy i tęczówek. Wykorzystywana jest ponadto niczym nieograniczona możliwość przeszukiwania urządzeń komunikacyjnych, łącznie z historią kontaktów interpersonalnych i historią finansową. Zbieranie danych umożliwi rządowi ścisłą kontrolę i śledzenie działań mniejszości etnicznych²⁴.

Wobec polityki ChRL wysuwa się zarzuty przemocy seksualnej, przede wszystkim gwałtu, przymusowej sterylizacji i innych zabiegów godzących w seksualność jednostki. International Criminal Court Elements of Crimes zaznacza, że sterylizację dokonywaną bez zgody pacjenta traktuje się jako zbrodnię przeciwko ludzkości, ale zarazem uznaje, że środków kontroli urodzeń, które nie mają charakteru stałego (nie przynoszą trwałego rezultatu), nie należy uznawać za zbrodnie. Takie spostrzeżenie utrudnia włączenie stosowania u tureckich muzułmank antykoncepcyjnych wkładek domacicznych do omawianej kategorii zbrodni przeciwko ludzkości²⁵.

Z punktu widzenia prawa międzynarodowego Chiny dopuszczają się czynów o charakterze zbrodniczym przeciwko Ujgurom i innym tureckim muzułmanom w północno-zachodnim regionie Xinjiang. Od początku kampanii „Strike Hard Against Violent Extremism” (Uderz zdecydowanie przeciwko brutalnemu ekstremizmowi) prowadzonej przez władze chińskie od 2014 roku wobec tureckich muzułmanów stosuje się narastające represje – jak dotąd bez jakiegokolwiek odpowiedzialności.

²⁴ Tamże, s. 63–80.

²⁵ International Criminal Court Elements of Crimes (Międzynarodowy Trybunał Karny – MTK) ma swoją siedzibę w Hadze w Holandii. Jest to jedyny stały, międzynarodowy sąd do ścigania i sądenia osób dopuszczających się międzynarodowych zbrodni ludobójczych, wojennych i przeciwko ludzkości. MTK rozpoczął swoją działalność wraz z wejściem w życie Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego 1 lipca 2002 roku. Chińska Republika Ludowa nie przystąpiła ani nie podpisała Statutu, potępia również działalność MTK. Zob. *About the Court*, <https://www.icc-cpi.int/about/the-court> [dostęp: 10.05.2022].

Podsumowanie

Chińska Republika Ludowa jest państwem walczącym o tytuł mocarstwa światowego, to właśnie tu można znaleźć najnowocześniejszą technologię i niezliczone bogactwa kulturowe. Istnieje jednak drugie oblicze tej idylli, gdzie praktykowana jest masowa inwigilacja, bycie „innym” jest przestępstwem, a kara śmierci jest na porządku dziennym. Dowodem świadczącym o dualizmie, z jakim mamy do czynienia w Chinach, jest sytuacja przestrzegania praw mniejszości etnicznych. Masowa skala zatrzymań, zeznania z tortur, prześladowania religijne, kontrola urodzeń i nakaz stosowania środków antykoncepcyjnych to tylko nieliczne przykłady uznane przez prawo międzynarodowe za czyny świadczące o zbrodni przeciwko ludzkości.

Celem artykułu było przedstawienie sytuacji praw człowieka w Chińskiej Republice Ludowej ze szczególnym uwzględnieniem mniejszości etnicznej Ujgurów. W odpowiedzi na tak sformułowany cel badań dokonano analizy podłoża konfliktu chińsko-ujgurskiego, który ma znamienny wpływ na politykę rządu chińskiego wobec omawianej mniejszości, a także przedstawiono perspektywę organizacji międzynarodowych, jak i standardów prawa międzynarodowego dotyczących kwestii praw człowieka. Analiza raportów, artykułów naukowych i prasowych ujawniła przejawy łamania praw Ujgurów, to jest praw człowieka przysługujących każdej istocie ludzkiej. Mimo tragicznych przykładów z przeszłości, takich jak Holocaust, ludobójstwo w Rwandzie i wiele innych, obywatele świata nadal pozostają świadkami łamania praw człowieka. Liczne państwa, między innymi Francja, Kanada, Stany Zjednoczone, Litwa, otwarcie nazywają sytuację Ujgurów ludobójstwem. Społeczność międzynarodowa przestała bać się używać tego sformułowania, a praktykowana przez Chińską Republikę Ludową polityka dotycząca Ujgurów nadal pozostaje niezmienna.

Bibliografia

“Break their Lineage, Break Their Roots” Chinese Government Crimes against Humanity Targeting Uyghurs and Other Turkic Muslims, Human Rights Watch, 2021, https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2021/04/china0421_web_2.pdf [dostęp: 10.05.2022].

“Like we were enemies in a war”. China’s mass interment, torture and persecution of muslims in Xinjiang, Amnesty International, 2021, https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2021/07/ASA1741372021ENGLISH_raport_chiny.pdf [dostęp: 5.05.2022].

About the Court, <https://www.icc-cpi.int/about/the-court> [dostęp: 10.05.2022].

Jarema D., *Polityka Chińskiej Republiki Ludowej wobec mniejszości etnicznych*, „Zeszyty Naukowe Ruchu Studenckiego” 2013, nr 2.

Mniejszości etniczne w ChRL, <https://www.statista.com/statistics/278556/share-of-ethnic-minorities-in-the-chinese-population-by-region/> [dostęp: 5.05.2022].

Sienko N.J., *Ujgurskie dziedzictwo kulturowe w starciu z Chińską Republiką Ludową*, „Sprawy Narodowościowe, Seria nowa” 2018, nr 50.

Szyszlak T., *Czynnik religijny w konfliktach etnicznych na przykładzie konfliktu chińsko-ujgurskiego*, „Zeszyty Naukowe” 2012, nr 2.

Wieczorek P., *Konflikt w Ujgurskim Autonomicznym Regionie Xinjiang i jego wpływ na bezpieczeństwo w regionie*, „Wschodnioznawstwo” 2015, nr 1.

Wójcicka K., *Aborcja na życzenie partii. Działania Chin wobec Ujgurów mogą świadczyć o ludobójstwie*, 2021, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8165596.dzialania-chin-wobec-ujgurow-moga-swiadczyz-o-ludobojstwie.html> [dostęp: 6.05.2022].

Mikołaj Mirecki <https://orcid.org/0000-0003-2976-3565>
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
e-mail: mikolaj.mirecki@student.uwm.edu.pl

Izolacja penitencjarna a prawo do wolności religii w teorii i praktyce

Penitentiary isolation and the right to freedom of religion in theory and practice

https://doi.org/10.25312/2391-5145.17/2022_05mm

Streszczenie

Prawo do wolności sumienia i wyznania to jedno z podstawowych praw każdej jednostki. To nie tylko prawo, ale także swoista wolność ludzka, która reguluje życie w społeczeństwie. Dostęp do tych praw i wolności ma każdy człowiek bez względu na płeć, narodowość, wiarę czy chociażby status społeczny. Prawa do wolności religijnej należy przestrzegać we wszystkich dziedzinach życia. Izolacja penitencjarna to kierująca się innymi zasadami rzeczywistość. Osoby skazane prawomocnymi wyrokami sądów doznają pewnych ograniczeń, ale zgodnie z polskim prawem mają zapewnioną wolność sumienia i religii. Stanowi o tym przede wszystkim Konstytucja RP. Autor, poddając rozważaniom tematykę izolacji penitencjarnej w teorii i praktyce, pochylił się przede wszystkim nad odniesieniem rzeczywistości do regulacji prawnych, co możliwe było dzięki wywiadowi przeprowadzonemu w Gnieźnieńskiej Kurii Metropolitalnej z biskupem Radosławem Orchowiczem, który wiele lat pełnił funkcję kapelana więziennego.

Słowa kluczowe: izolacja penitencjarna, prawo do wolności religijnej, kapelan więzienny, osadzony

Abstract

The right to freedom of conscience and religion is one of the fundamental rights of every individual. It is not only a law, but also a specific human freedom that regulates life in society. Access to these rights and freedoms is granted to every person, regardless of sex, nationality, faith or even social status. The law of religious freedom must be respected in all areas of life. Penitentiary isolation is a reality guided by different principles. Persons convicted by final court judgments face certain limitations, but under Polish law they are guaranteed freedom of conscience and religion. This is mainly mentioned in the Constitution of the Republic of Poland. The author, considering the subject of penitentiary isolation in theory and practice, focused primarily on the relationship between reality and legal regulations. The author conducted an interview in the Gniezno Metropolitan Curia with bp. Radosław Orchowicz, who for many years served as a prison chaplain.

Keywords: prison isolation, right to religious freedom, prison chaplain, inmate

Wstęp

Prawa człowieka zajmują ważne miejsce w dyskursie społecznym obecnych czasów. Ludzie mają coraz większą świadomość przysługujących im uprawnień. Jednym z podstawowych, konstytucyjnych praw człowieka, jest prawo do wolności sumienia i religii, które gwarantuje art. 53 ustawy zasadniczej¹. Konstytucja wyraźnie nakazuje zapewnić każdemu wolność sumienia i religii. Wolność religijna obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują. Prawo do wolności sumienia i wyznania, co składa się na wolność religijną, jest wartością obiektywną i uniwersalną, której istoty nie wyznacza subiektywne upodobanie prawodawcy, lecz godność osoby ludzkiej².

Prawo do wolności religii mają zagwarantowane wszyscy ludzie, lecz w niektórych sytuacjach życiowych prawo to realizuje się w inny sposób, często bardzo specyficzny i odbiegający od codziennych norm i ustaleń. Jedną z takich sytuacji jest izolacja penitencjarna oraz przebywanie w zamknięciu i podleganie systemom polskiego więziennictwa. Więziennictwo jest rozumiane jako system odbywania kary pozbawienia wolności w danym państwie.

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.

² T. Płoski, *Wolność sumienia i wyznania w warunkach izolacji więziennej*, „Studia Prawnoustrojowe” 2009, nr 9, s. 55.

Treść prawa do wolności religijnej osadzonych

Wyznacznikiem granic korzystania przez osadzonych z tej formy wolności są przede wszystkim przepisy kodeksu karnego wykonawczego³ (art. 102 pkt 3 k.k.w., art. 106 k.k.w., art. 247 § 1 k.k.w.) oraz Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych⁴. Skazany ma prawo do wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych oraz bezpośredniego uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych w zakładzie karnym w dni świąteczne i słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu, a także do posiadania niezbędnych w tym celu książek, pism i przedmiotów (art. 106 k.k.w.). Ponadto osoba pozbawiona wolności ma prawo do uczestniczenia w prowadzonym w zakładzie karnym nauczaniu religii, brania udziału w działalności charytatywnej i społecznej, a także do spotkań indywidualnych z duchownym kościoła lub innego związku wyznaniowego, do którego należy. Duchowni ci mogą odwiedzać skazanych w pomieszczeniach, w których przebywają.

Ustawodawca polski wyraźnie podkreśla, że korzystanie z wolności religijnej nie może naruszać zasad tolerancji ani zakłócać ustalonego porządku w zakładzie karnym. Istnieją zatem pewne ograniczenia w uzewnętrznianiu wolności religijnej. Zgodnie z art. 247 k.k.w. w wypadkach uzasadnionych szczególnymi względami sanitarnymi lub zdrowotnymi albo poważnym zagrożeniem bezpieczeństwa dyrektor zakładu karnego lub aresztu śledczego może na czas określony wstrzymać lub ograniczyć zatrudnienie osadzonych, kontakty między nimi, udzielanie widzeń i spacerów, przeprowadzanie zajęć o charakterze zbiorowym, odprawianie nabożeństw, dokonywanie zakupów, otrzymywanie paczek, a także korzystanie z samoinkasujących aparatów telefonicznych, nakazać zamknięcie cel lub innych pomieszczeń, w których przebywają lub pracują osadzeni, zabronić posiadania w celi niektórych przedmiotów oraz zawiesić funkcję rzecznika skazanych. Ograniczenia te mogą dotyczyć również udzielania posługi religijnej⁵.

Zgodnie z powyższym rozporządzeniem skazani mają prawo uczestniczyć w nabożeństwach i spotkaniach, także indywidualnych, o charakterze religijnym, które odbywają się w kaplicy lub innym odpowiednio przystosowanym do tego celu pomieszczeniu albo miejscu na terenie zakładu karnego lub aresztu śledczego. Analizowane rozporządzenie wskazuje, że porządek wewnętrzny w zakresie wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych dyrektor zakładu ustala w porozumieniu z duchownymi kościołów lub innych związków wyznaniowych, wykonującymi posługi religijne w za-

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy, Dz.U. 2021, poz. 53 t.j.), dalej skrót k.k.w.; J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K – Politologia” 2012, nr 1, s. 28–64.

⁴ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. 2003, nr 159, poz. 1546.

⁵ J. Krzywkowska, *Prawo osadzonych do korzystania z posług religijnych w dobie pandemii COVID-19*, „Studia Prawnoustrojowe” 2022, nr 55.

kładzie karnym czy areszcie śledczym, zwanymi dalej kapelanami⁶. Praktyki i posługi religijne o charakterze indywidualnym mogą odbywać się też w celach mieszkalnych, szpitalnych izb chorych, jeżeli nie zakłócają obowiązujących w zakładzie zasad porządku i bezpieczeństwa oraz jeżeli zapewnione są warunki prywatności wykonywania tych praktyk i posług. Skazani odbywający natomiast kary w zakładzie typu zamkniętego są doprowadzani do pomieszczeń i miejsc, w których sprawuje się nabożeństwa, przez funkcjonariuszy Służby Więziennej⁷. Skazani odbywający kary w zakładzie typu półotwartego lub otwartego do tych pomieszczeń i miejsc udają się bez dozoru funkcjonariusza w ustalonej kolejności.

Posługa kapelana więziennego

W celu zapewnienia skazanym wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych dyrektor zakładu zawiera umowy z kapelanem o wykonywanie posług religijnych⁸. Podstawę zawarcia umowy o pełnienie funkcji kapelana stanowi skierowanie władzy zwierzchniej lub uprawnionego przedstawiciela kościoła albo innego związku wyznaniowego, wyznaczające go do wykonywania posług religijnych w danym zakładzie. W umowie tej określa się w szczególności zakres czynności kapelana, zasady jego zastępstwa przez innego duchownego, zakres i zasady korzystania przez kapelana przy wykonywaniu posług religijnych z pomocy innych osób, zasady współdziałania z dyrektorem zakładu oraz przypadki, w których umowa ulega rozwiązaniu. W razie nagłej potrzeby posługi religijnej i niemożności jej udzielenia przez kapelana lub zastępującego go duchownego dyrektor zakładu zwraca się o jej udzielenie do innego duchownego tego samego związku wyznaniowego. Rozporządzenie wskazuje również, że dyrektor zakładu podejmuje niezbędne czynności w celu zapewnienia odpowiednich warunków do wykonywania praktyk i posług religijnych oraz korzystania z tych posług, a także zasięga opinii kapelana w sprawie organizacji posług religijnych⁹.

⁶ Kapelan to duchowny w Kościele rzymskokatolickim, prawosławnym, greckokatolickim, anglikańskim i ewangelickim, spełniający funkcje liturgiczne przy kaplicy zakonnej, szpitalnej lub przydzielony przez władzę kościelną do obsługi duszpasterskiej pewnej grupy osób lub środowisk (na przykład kapelan wojskowy, więzienny, szpitalny, uczelniany). Kapelanem nazywany bywa także duchowny diecezjalny bądź zakonny pomagający biskupowi przy czynnościach biskupich i będący jego sekretarzem. M. Różański, *Kapelan więzienny. Prawne podstawy duszpasterzowania*, [w:] J. Nikołajew, K. Walczuk (red.), *Wolność sumienia i religii osób pozbawionych wolności. Aspekty prawne i praktyczne*, Wydawnictwo Diecezji Siedleckiej Unitas, Warszawa–Siedlce 2016, s. 237–247; J. Nikołajew, *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012.

⁷ Służba Więzienna – polska umundurowana i uzbrojona formacja realizująca zadania w zakresie wykonywania kar pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania. Podlega Ministrowi Sprawiedliwości i ma własną strukturę organizacyjną.

⁸ J. Nikołajew, *Duszpasterstwo więzienne w Polsce w świetle badań własnych*, [w:] S. Bukalski (red.), *Duszpasterskie i profilaktyczne aspekty służby penitencjarnej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2010.

⁹ Tamże.

Posługę kapelana katolickiego reguluje Kodeks Prawa Kanonicznego Jana Pawła II¹⁰. Kapelanem jest kapłan, któremu powierza się stałą, przynajmniej w pewnym zakresie, opiekę duszpasterską nad jakąś wspólnotą albo specjalnym zespołem wiernych, wykonywaną zgodnie z postanowieniami prawa powszechnego lub partykularnego¹¹. Zgodnie z kan. 565 kpk kapelana mianuje zazwyczaj ordynariusz miejsca¹². Kapelan powinien być wyposażony we wszystkie upoważnienia, których wymaga właściwe sprawowanie opieki duszpasterskiej. Oprócz tego, co przyznaje kapelanowi prawo partykularne albo specjalna delegacja, posiada on na mocy urzędu upoważnienie do spowiadania wiernych powierzonych jego opiece, a także przepowiadania im słowa Bożego, udzielania Wiatyku¹³ i namaszczenia chorych oraz sakramentu bierzmowania tym, którzy znajdują się w niebezpieczeństwie śmierci. Ponadto kapelan więzienny w stosunku do osadzonych ma upoważnienie do uwalniania od cenzur *latae sententiae*¹⁴, ale niezarezerwowanych i niezadeklarowanych. Do kapelana należy sprawowanie czynności liturgicznych albo kierowanie nimi. Zgodnie z kan. 568 kpk w miarę możliwości należy powoływać kapelanów dla tych osób, które ze względu na warunki życia nie mogą korzystać ze zwyczajnej opieki proboszczów, z pewnością do tej grupy zalicza się osoby przebywające w izolacji więziennej. W wykonywaniu swojego duszpasterskiego zadania kapelan ma zachowywać należną łączność z proboszczem miejsca. Zadania kapelana są szerokie, ponieważ ma on nie tylko krzewić wiarę czy pomagać w sprawowaniu kultu, ale nieść pomoc duchową.

Studium przypadku implementacji prawa osadzonych do wolności religijnej

Na potrzeby artykułu autor przeprowadził wywiad z księdzem Radosławem Orchowiczem¹⁵, biskupem pomocniczym¹⁶ gnieźnieńskim, który przez jedenaście lat pełnił funkcję

¹⁰ *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25 stycznia 1983 r., „Acta Apostolicae Sedis” 1983, 75 II, dalej kpk.

¹¹ Kpk, kan. 564.

¹² Ordynariusz miejsca w Kościele katolickim to każdy wyższy przełożony – oprócz biskupa rzymskiego, także biskup diecezjalny oraz inni, którzy – choćby tylko czasowo – są przełożonymi Kościoła partykularnego lub wspólnoty do niego przyrównanej, jak również ci, którzy w nich posiadają ogólną wykonawczą władzę zwyczajną, mianowicie wikariusze generalni i wikariusz biskupi, a także – dla własnych członków – wyżsi przełożeni kleryckich instytutów zakonnych na prawie papieskim i kleryckich stowarzyszeń życia apostołskiego na prawie papieskim, którzy posiadają przynajmniej zwyczajną władzę wykonawczą. Potocznie określenia tego używa się w stosunku do biskupa diecezjalnego.

¹³ Wiatyk (łac. *viaticum* – ‘zapasy na drogę’; *via* – ‘droga’) – w chrześcijaństwie, a w szczególności w katolicyzmie, komunია święta podawana osobie w niebezpieczeństwie śmierci jako pokarm na drogę do życia wiecznego.

¹⁴ *Latae sententiae* (z łac. ‘zdanie [już] wydane’) to sposób narzucania wyroków w Kościele katolickim w jego prawie kanonicznym. Kara *latae sententiae* to kara wymierzana *ipso facto*, automatycznie, na mocy samego prawa, w momencie jego naruszenia.

¹⁵ Radosław Orchowicz (ur. 21 stycznia 1970 roku w Wysokiej) – polski duchowny rzymskokatolicki, doktor nauk teologicznych, biskup pomocniczy gnieźnieński od 2022 roku.

¹⁶ Biskup pomocniczy (łac. *episcopus auxiliaris*) – wyświęcony na biskupa duchowny katolicki, którego zadaniem jest pomoc biskupowi diecezjalnemu w zarządzaniu diecezją, zazwyczaj jako wikariusz generalny lub wikariusz biskupi.

kapelana Zakładu Karnego w Inowrocławiu¹⁷ i po dziś utrzymuje kontakt z kapelanami więziennymi z całej Polski. Zdaniem biskupa R. Orchowicza „władze więzienia zapewniają osadzonym dostęp do posługi kapelana i dbają o wolność religii, nie ogranicza się praw więźniów. Wszystko odbywa się w granicach prawa i na jego mocy. To dyrekcje zakładów karnych i aresztów występują zazwyczaj z prośbą o posługę kapelana w danej placówce. Im zależy na przestrzeganiu podstawowych praw i wolności osobistych. Nie słyszałem od innych kapelanów, by gdzieś nie przestrzegano prawa do wolności sumienia czy wyznania. Możliwe, że gdzieś są takie przypadki, ale na pewno nie są to sytuacje powszechne, mi o takich nic nie wiadomo”.

Już normy konstytucyjne obligują jednostki penitencjarne do zapewnienia osadzonym możliwości realizowania wolności religijnej, która jest „wolnością do wyboru różnych wartości i uzewnętrzniania swoich przekonań w życiu prywatnym i publicznym”¹⁸. Różne obszary wolności nie są tylko normami moralnymi czy zwyczajowymi. Są to też wyznaczniki motywujące każdą jednostkę ludzką do działania w sferze światopoglądowej i religijnej. Jest to swoisty zespół uprawnień każdego człowieka zapewniający mu rozwój zgodny z jego predyspozycjami i usytuowany na odpowiedniej płaszczyźnie jego wyborów. Kościół katolicki głosi (między innymi podczas obrad soboru watykańskiego II), że wolność religijna jest pierwszym i niezbywalnym prawem osoby ludzkiej¹⁹.

Praktykę tych działań potwierdził również w przeprowadzonym wywiadzie biskup Orchowicz. W zakładach karnych religii naucza się na przykład poprzez więzienny radiowęzeł, czyta się *Pismo święte*, prowadzi rekolekcje. Codziennością w zakładach karnych okazują się też indywidualne spotkania z duchownymi. Skazani potrzebują takiego kontaktu, jest to doskonała szansa na pewne zwierzenia i intymne rozmowy. Skazanym, którzy są głęboko wierzący i przed osadzeniem w zakładzie karnym praktykowali swoją wiarę, bardzo często brakuje realnego dostępu do codziennej liturgii. Jeśli na terenie konkretnej diecezji odbywa się nawiedzenie Cudownego Obrazu Matki Bożej Jasnogórskiej, to również nie omija on murów więziennych.

Wybrane orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach polskich z zakresu prawa do wolności religijnej osadzonych

Uzewnętrznieniem wolności religijnej jest także odpowiedni sposób żywienia, na przykład zakaz spożywania pokarmów mięsnych w Środę Popielcową czy Wielki Piątek. Ustawodawca w art. 109 k.k.w. gwarantuje skazanemu otrzymanie trzy razy dziennie

¹⁷ Zakład Karny w Inowrocławiu jest jednostką typu półotwartego dla skazanych mężczyzn recydywistów penitencjarnych. Pojemność jednostki wynosi 346 miejsc. Zakład podlega Okręgowemu Inspektoratowi SW w Bydgoszczy. Położony jest na terenie województwa kujawsko-pomorskiego.

¹⁸ T. Płoski, dz. cyt., s. 57.

¹⁹ A. Rogowska, *Wolność sumienia i wyznania w świetle przepisów polskiego Kodeksu karnego wykonawczego*, [w:] M. Sadowski, P. Szymaniec (red.), *Acta Erasmiana. Prace z zakresu integracji europejskiej oraz nauk penalnych*, Katedra Doktryn Politycznych i Prawnych Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011, s. 259.

napoju i posiłku o odpowiedniej wartości odżywczej, w tym co najmniej jednego posiłku gorącego z uwzględnieniem rodzaju wykonywanej pracy i wieku skazanego, a w miarę możliwości także wymogów religijnych i kulturowych. Skazany może również otrzymać wyżywienie według wskazań lekarza. Żywnienie osadzonych w polskich zakładach karnych i aresztach śledczych szczegółowo reguluje rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 19 lutego 2016 r.²⁰. Osadzony korzystający z posiłków przygotowanych z uwzględnieniem wymogów religijnych lub kulturowych otrzymuje takie same posiłki po przetransportowaniu do innego zakładu karnego lub aresztu śledczego pod warunkiem możliwości ich przygotowania w tym zakładzie karnym lub areszcie śledczym. Prawo polskie wskazuje, że gdy tylko jest taka możliwość, to należy dostosować posiłki i ich charakter do predyspozycji religijnych osadzonego. Praktyka mówi, że zazwyczaj przestrzega się tego zapisu. Warto jednak przytoczyć sprawę Jakóbskiego przeciwko Polsce²¹. Dotyczyła ona skargi nr 18429/06 wniesionej w dniu 27 kwietnia 2006 roku przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Skarżący wystąpił z zarzutem na podstawie art. 9 Konwencji o prawach człowieka²², że wbrew zasadom jego wyznania w więzieniu odmówiono mu diety bezmięsnej. Od 20 czerwca 2003 roku skarżący odbywał karę ośmiu lat pozbawienia wolności nałożoną przez Sąd Okręgowy w Poznaniu w wyniku skazania go za gwałt. Wcześniej skarżący przebywał w Zakładzie Karnym w Goleniowie i kilkakrotnie występował z prośbą o podawanie mu posiłków bezmięsnych z uwagi na dietetyczne nakazy jego religii. Twierdził, że jest buddystą i ściśle przestrzega buddyjskich zasad dietetycznych mahajana, które nakazują powstrzymanie się od spożywania mięsa. W dniu 19 stycznia 2006 roku więzienny lekarz dermatolog zalecił umieszczenie skarżącego na diecie bezmięsnej z uwagi na jego problemy zdrowotne. Na okres trzech miesięcy przyznano mu dietę pozbawioną wieprzowiny (dieta PK), która zawierała bardzo niewielkie ilości mięsa i przysługiwała również sześciu muzułmanom osadzonym w Zakładzie Karnym w Goleniowie. 20 kwietnia 2006 roku lekarz, który badał skarżącego, uznał, że nie ma już medycznych wskazań do utrzymywania w stosunku do skarżącego diety PK. Dlatego też przerwano stosowanie tej diety. Skarżący sprzeciwił się temu i zagroził strajkiem głodowym. W dniu 27 kwietnia 2007 roku skarżący wystąpił do Prokuratury Rejonowej o wszczęcie postępowania karnego przeciwko pracownikom Zakładu Karnego w Goleniowie. Skarżący twierdził, że pomimo jego kilkakrotnych próśb o zapewnienie mu diety bezmięsnej dostawał posiłki zawierające produkty mięsne. Musiał polegać jedynie na paczkach żywnościowych otrzymywanych od rodziny. Zmuszony był przyjmować posiłki, które następnie wyrzucał. Odmowa ich przyjmowania zostałaby bowiem potraktowana jako podjęcie strajku głodowego, co z kolei skutkowałoby karą dyscyplinarną. 13 czerwca

²⁰ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 19 lutego 2016 r. w sprawie żywienia osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. 2016, poz. 302.

²¹ *Jakóbski przeciwko Polsce – wyrok ETPC z dnia 7 grudnia 2010 r., skarga nr 18429/06*, [w:] M.A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2010*, Lex a Wolters business, Warszawa 2011, s. 227.

²² Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284 ze zm.

2006 roku Prokurator Rejonowy w Goleniowie umorzył postępowanie karne dotyczące zarzutów skarżącego. W dniu 3 lipca 2006 roku Misja Buddyjska w Polsce skierowała do władz więziennych list popierający wystąpienie skarżącego o dietę bezmięsną. Jego autorzy twierdzili, że buddyści mahajana w sytuacji, gdy zmuszeni są spożywać mięso stają przed poważnym problemem natury moralnej. Zgodnie z obowiązującymi zasadami buddysta mahajana powinien unikać jedzenia mięsa, okazując w ten sposób współczucie dla wszystkich żyjących istot. W swoim liście prosili oni dalej władze, aby te po prostu wyeliminowały produkty mięsne z posiłków podawanych skarżącemu. Skarżący twierdził, że dokonano ingerencji w jego przekonania religijne, w szczególności dlatego, że strażnicy więzienni używali w stosunku do Misji Buddyjskiej w Polsce określenia *sekta*. W dniu 14 listopada 2006 roku w odpowiedzi na kolejne skargi składane przez skarżącego Regionalny Inspektor Służby Więziennej poinformował skarżącego, że jedyną dietą o charakterze specjalnym dostępną w Zakładzie Karnym w Goleniowie jest dieta PK. Dieta ta zawiera różne produkty mięsne, takie jak wołowina, drób i ryby, natomiast pozbawiona jest wieprzowiny. W tym zakładzie karnym dieta bezmięсна nie jest dostępna. 20 listopada 2006 roku inspektor Służby Więziennej w Szczecinie w odpowiedzi na kolejną skargę ponownie stwierdził, że jedynym rodzajem diety uwzględniającej przekonania religijne skarżącego jest dieta PK. Ponadto wyjaśnił on, że: „Skazany ma prawo do zmiany wyznania w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności oraz do korzystania z wolności wyznania, o ile sobie tego życzy. Nie oznacza to jednakże, iż władze więzienne zobowiązane są zapewnić takiej osobie specjalne wyżywienie spełniające konkretne wymagania wynikające z zasad jej wiary. Kwestia rodzaju wyżywienia związanego z religią lub tradycją kulturową nie powinna prowadzić do manipulacji ze strony skazanych wobec władz więziennych w celu osiągnięcia korzyści osobistych”. W skardze wniesionej do Sądu Okręgowego w Szczecinie 3 września 2007 roku skarżący podniósł, że dieta, jaką mu przyznano w Zakładzie Karnym w Goleniowie, nie uwzględniała jego przekonań religijnych. W dniu 3 grudnia 2007 roku Sąd Okręgowy oddalił skargę skarżącego. Sąd stwierdził, że skarżący pozostawał na specjalnej diecie, począwszy od 18 lipca 2006 roku. Dalej sąd zauważył, że biorąc pod uwagę panujące w więziennej kuchni warunki techniczne, transport posiłków oraz niedobory kadrowe w kuchni, niemożliwe jest zapewnianie każdemu więźniowi indywidualnego wyżywienia zgodnego z dietetycznymi wymaganiami jego wyznania. Sąd potwierdził również, że przygotowywano posiłki niezawierające wieprzowiny. W marcu 2009 roku skarżący został przeniesiony do Zakładu Karnego w Nowogrodzie. W dniu 2 maja 2009 roku wystąpił on z prośbą o wydawanie mu posiłków bezmięsnych z uwagi na wymagania dietetyczne jego wyznania. Prośba skarżącego została odrzucona 13 maja 2009 roku. W dniu 12 sierpnia 2009 roku w odpowiedzi na skargę skarżącego Rzecznik Praw Obywatelskich poinformował go, że władze więzienne nie są zobowiązane przygotowywać specjalnych posiłków uwzględniających zróżnicowane wymagania dietetyczne. Ponadto z uwagi na fakt, że skarżący był jedynym buddystą w tym zakładzie karnym, stanowiłoby to zbyt duże obciążenie dla władz więziennych.

Skarżący wystąpił z zarzutem, że władze więzienne, odmawiając zapewnienia mu bezmięsnej diety zgodnej z jego przekonaniem religijnym, naruszyły jego prawo do

uzewnętrzniania swojego wyznania poprzez przestrzeganie zasad religii buddyjskiej, co podlega ochronie na podstawie art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, który brzmi następująco: „1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. 2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób”. Rząd zakwestionował taką argumentację. Skarżący podniósł, że zgodnie z art. 9 Konwencji państwo ma obowiązek poszanowania i wspierania wolności jednostki w praktykowaniu swojego wyznania. Jakiegokolwiek ograniczenia mogą być nałożone jedynie w interesie bezpieczeństwa publicznego, ochrony porządku publicznego, zdrowia i moralności oraz wolności innych osób. Zdaniem skarżącego przestrzeganie zasad wegetarianizmu nie może zostać uznane za zagrożenie dla bezpieczeństwa publicznego, zdrowia, moralności ani praw i wolności innych osób. Skarżący podkreślił dalej, że buddyzm stanowi ścieżkę życia, na której jednostka powinna poznawać samą siebie i rozwijać swoją samoświadomość. Rząd stwierdził, że przyjęcie założenia, iż władze państwowe mają obowiązek zapewnić każdemu osadzonemu specjalne wyżywienie zgodne z jego przekonaniami religijnymi, byłoby zbyt rygorystyczne i pociągałoby za sobą zbyt wiele problemów natury technicznej i finansowej. Zdaniem rządu dieta, jaką przyznano skarżącemu, mniej więcej odpowiadała wymaganiom określonym przez zasady jego religii. Biorąc pod uwagę fakt, że w Zakładzie Karnym w Goleniowie przebywało prawie 1200 osadzonych, przygotowywanie specjalnych posiłków tylko dla jednej osoby nakładałoby nadmierne obciążenia na władze więzienne. Mając na względzie wszystkie okoliczności oraz pomimo istnienia marginesu uznaniowości pozostawionego Państwu pozwanemu, Trybunał stwierdza, że władze nie zdołały dokonać sprawiedliwego wyważenia pomiędzy interesami władz więziennych a interesami skarżącego, to jest jego prawem do uzewnętrzniania swojego wyznania poprzez przestrzeganie zasad religii buddyjskiej. Trybunał orzekł, że nastąpiło naruszenie art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Stwierdzono, że Państwo pozwane powinno zapłacić skarżącemu w terminie trzech miesięcy od dnia, w którym wyrok stanie się ostateczny, zgodnie z art. 44 § 2 Konwencji kwotę 3000 EUR plus podatek, jaki może podlegać naliczeniu – z tytułu szkody niepieniężnej oraz kwotę 187 EUR z tytułu kosztów i wydatków, przeliczoną na złote polskie po kursie obowiązującym w dniu rozliczenia.

Zakończenie

Konkludując, należy zauważyć, że prawo do wolności religijnej jest podstawowym prawem, a jednocześnie ludzką wolnością, której nie można w żaden sposób ograniczać. Jak wynika z powyższej analizy, wolność sumienia i wyznania jest gwarantowana także

w sytuacji pozbawienia wolności²³. Prawo polskie dość szczegółowo reguluje kwestie związane z wolnością religijną w jednostkach penitencjarnych.

Bibliografia

Źródła prawne

Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus, 25 stycznia 1983 r., „Acta Apostolicae Sedis” 1983, 75 II.

Jakóbski przeciwko Polsce – wyrok ETPC z dnia 7 grudnia 2010 r., skarga nr 18429/06, [w:] M.A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2010*, Lex a Wolters business, Warszawa 2011.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284 ze zm.

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. 2003, nr 159, poz. 1546.

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 19 lutego 2016 r. w sprawie wyżywienia osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. 2016, poz. 302.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy, Dz.U. 2021, poz. 53 t.j.

Literatura

Krzywkowska J., *Prawo osadzonych do korzystania z posług religijnych w dobie pandemii COVID-19*, „Studia Prawnoustrojowe” 2022, nr 55.

Nikołajew J., *Duszpasterstwo więzienne w Polsce w świetle badań własnych*, [w:] S. Bukalski (red.), *Duszpasterskie i profilaktyczne aspekty służby penitencjarnej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2010.

Nikołajew J., *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012.

Płoski T., *Wolność sumienia i wyznania w warunkach izolacji więziennej*, „Studia Prawnoustrojowe” 2009, nr 9.

Rogowska A., *Wolność sumienia i wyznania w świetle przepisów polskiego Kodeksu karnego wykonawczego*, [w:] M. Sadowski, P. Szymaniec (red.), *Acta Erasiana. Prace z zakresu integracji europejskiej oraz nauk penalnych*, Katedra Doktryn Politycznych i Prawnych Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011.

²³ P. Sobczyk, *Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, „Prawo Kanoniczne” 2001, nr 3–4.

Różański M., *Kapelan więzienny. Prawne podstawy duszpasterzowania*, [w:] J. Nikołajew, K. Walczuk (red.), *Wolność sumienia i religii osób pozbawionych wolności. Aspekty prawne i praktyczne*, Wydawnictwo Diecezji Siedleckiej Unitas, Warszawa–Siedlce 2016.

Sobczak J., Gołda-Sobczak M., *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K – Politologia” 2012, nr 1.

Sobczyk P., *Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, „Prawo Kanoniczne” 2001, nr 3–4.

Mateusz Gregorski <https://orcid.org/0000-0003-0617-9737>

Uniwersytet Warszawski, Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych
e-mail: mgregorski@uw.edu.pl

Zastosowanie wywiadów biograficznych w badaniach nad jakością życia osób z niepełnosprawnościami

Application of biographical interviews in research on the quality of life of people with disabilities

https://doi.org/10.25312/2391-5145.17/2022_06mg

Streszczenie

Celem artykułu jest przybliżenie zastosowania metody wywiadu biograficznego w badaniach nad jakością życia osób z niepełnosprawnościami. Autor rozważa, czy metoda ta jest właściwa do oceny polityki publicznej w tym zakresie. Przyjęte przez autora założenie uwzględnia fakt, że metoda wywiadu biograficznego w prawidłowy sposób pozwala na syntezę wniosków wyciąganych z badania pojedynczych przypadków i obserwacji oraz generalizowanie i poszukiwanie szerszego kontekstu na podstawie udzielonych wypowiedzi badanych osób. Autor ocenia, w jakim stopniu założenia analizowanej metody odpowiadają tematowi badań jakości życia, szczególnie w kontekście niepełnosprawności. Następnie na podstawie krytycznej analizy stanu badań szuka odpowiedzi na to, jak często w literaturze przedmiotu autorzy stosują metodę wywiadu biograficznego do oceny zagadnienia niepełnosprawności, zwłaszcza pod kątem jakości życia oraz innych zjawisk z obszaru polityki publicznej. W operacjonalizacji badania oparto się na przeglądzie literatury przedmiotu w języku polskim i angielskim z lat 2006–2021.

Słowa kluczowe: niepełnosprawność, metody wywiadu biograficznego, polityka publiczna, badania jakości życia

Abstract

The aim of this article is to present the application of the biographical interview method in research on the life quality of people with disabilities. In the article, the author addresses the problem of whether this method is appropriate in the research and evaluation of public policy in this field. The research assumption adopted by the author takes into account the fact that the method of biographical interview in the research correctly allows for the synthesis of conclusions drawn from the study of individual cases and observations, as well as for generalising and searching for a broader context from the statements of the respondents. Firstly, the author will assess to what extent the assumptions of the analysed method correspond to the topic of quality of life research, especially in the context of disability. Then, an assessment of the extent to which the method of biographical interview is used to study the issue of disability, especially in terms of quality of life. The operationalisation of the study was based on a review of the literature on the subject in Polish and English from 2006–2021.

Keywords: disability, biographical interview methods, public policy, quality of life research

Wstęp

Celem artykułu jest przybliżenie zastosowania metody wywiadu biograficznego w badaniach nad jakością życia osób z niepełnosprawnościami. Autor rozważa, czy metoda ta jest właściwa do oceny polityki publicznej w tym zakresie. Przyjęte założenie uwzględnia fakt, że metoda wywiadu biograficznego w prawidłowy sposób pozwala na syntezę wniosków wyciąganych z badania pojedynczych przypadków i obserwacji oraz na generalizowanie i poszukiwanie szerszego kontekstu z wypowiedzi udzielonych przez badanych. W pierwszej kolejności przeprowadzona została ocena, w jakim stopniu założenia analizowanej metody odpowiadają tematowi badań jakości życia, szczególnie w kontekście niepełnosprawności. Następnie krytyczna analiza stanu badań posłużyła do wykazania, jak często w literaturze przedmiotu autorzy stosują metodę wywiadu biograficznego do oceny zagadnienia niepełnosprawności, zwłaszcza pod kątem jakości życia oraz innych zjawisk z obszaru polityki publicznej. W operacjonalizacji badania oparto się na przeglądzie literatury przedmiotu w języku polskim i angielskim z lat 2006–2021. Poddano analizie wybrane pozycje, reprezentujące różne podejścia do zastosowania metody wywiadu biograficznego. Literatura w tym zakresie jest bogata i ciągle przybywa nowych pozycji, ale rzadko metoda wywiadu biograficznego jest nazwana wprost. Charakter tej metody powoduje, że wiele analiz przyjmuje formę artykułów prasowych, wpisów w blogach internetowych lub monografii. Z tego względu takie źródła często nie mają cech sformalizowanego artykułu naukowego, bliżej im raczej do tekstów popularnonaukowych. Tego rodzaju teksty są wzmiankowane i nie podlegały bezpośredniej analizie w ramach niniejszego badania.

Sposoby badania niepełnosprawności w kontekście społecznym

Niepełnosprawność jako zjawisko społeczne jest definiowana przez Światową Organizację Zdrowia (WHO) jako „ograniczenie lub brak zdolności do wykonywania czynności w sposób lub w zakresie uważanym za normalny dla człowieka, wynikające z uszkodzenia i upośledzenia funkcji organizmu”¹. To, co wyróżnia ją na tle innych zjawisk, to mnogość rodzajów i stopni niepełnosprawności, które mogą bardzo różnić się między sobą pod względem skutków dla danej osoby oraz jej otoczenia. Taka heterogeniczność powoduje, że badania na temat niepełnosprawności często skupiają się na małych próbach, a nawet pojedynczych przypadkach, w celu dotarcia do sedna problemu (właściwego co najmniej dla tej badanej grupy, z potencjałem na uogólnienie na całą zbiorowość albo większe podgrupy). Jednocześnie jest to temat delikatny, osobisty, pozostający często w sferze tabu zarówno dla osób dotkniętych niepełnosprawnością, jak i osób stykających się z nimi. Takie okoliczności stwarzają dodatkowe wyzwania przy prowadzeniu badań dotyczących osób z niepełnosprawnością, szczególnie jeśli wiąże się to z poziomem zadowolenia i satysfakcji z życia tych osób. Składają się na to czynniki opisujące status społeczny danej osoby oraz jej stan zdrowia, co może być rzeczą wstydliwą oraz silnie subiektywną.

Niepełnosprawność w podstawowym wymiarze opiera się na diagnozie medycznej. Istnieją konkretne skale oraz klasyfikacje pozwalające grupować osoby niepełnosprawne ze względu na typ i stopień niepełnosprawności. W powszechnym użyciu jest *Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia (ICF)*² opracowana przez WHO, która na ponad trzystu stronach z dużą precyzją opisuje konkretne biologiczne upośledzenia oraz ograniczenia aktywności, jakie mogą dotyczyć osobę z niepełnosprawnością. Uwzględnione są więc zarówno czynniki wyłącznie medyczne (biologiczne), jak i społeczne, związane na przykład z funkcjonowaniem w życiu codziennym. W literaturze przedmiotu znajdziemy wiele badań wykorzystujących tego rodzaju znormalizowane skale, opierających się najczęściej na dużych i powszechnie znanych badaniach przekrojowych, takich jak European Social Survey albo Europejskie Badania Jakości Życia (EQLS). Są to duże i wielowymiarowe zbiory danych, pozwalające na analizę różnic pomiędzy poszczególnymi krajami, grupami demograficznymi, w tym także w kontekście niepełnosprawności i jej wpływu na jakość życia respondentów³. Istnieją także analogiczne zbiory danych przygotowywane przez krajowe ośrodki statystyczne, między innymi polski Główny Urząd Statystyczny. Takie badania nie są jednak w stanie zaprezentować specyficznych sytuacji poszczególnych jednostek, ponieważ podczas analizy surowych danych liczbowych zanika wymiar ludzki, empatyczny i nastawiony

¹ Niepełnosprawność, [w:] *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/niepelnospraw-nosc:3947453.html> [dostęp: 10.08.2019].

² *Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia (ICF)*, WHO, Genewa 2001.

³ Obszerny przegląd dostępnych źródeł na ten temat zob. W. van Oorschot, M. Balvers, M. Schols, I. Lodewijks, *European Comparative Data on the Situation of Disabled People: an annotated review*, University of Leeds, 2009.

na zrozumienie tego, czym w rzeczywistości jest życie osoby z niepełnosprawnością, na przykład pod kątem wykluczenia społecznego. Tymczasem zrozumienie tego zagadnienia pozwoliłoby skuteczniej planować działania w ramach polityki społecznej, tak aby faktycznie odpowiadały one na potrzeby osób z niepełnosprawnością.

Możliwe zastosowania wywiadów biograficznych w celu analizy jakości życia osób niepełnosprawnych

Wywiad biograficzny wykształcił się na bazie paradygmatu interpretatywistycznego, a więc w opozycji do nurtu pozytywistycznego i neopoztywistycznego. Co do zasady jest to tak przeprowadzona rozmowa, w której ważną częścią są wątki biograficzne – dotyczące całego życia rozmówcy albo ewentualnie jego określonej części. Metoda wywodzi się z tradycji socjologii amerykańskiej, ale jest powszechnie wykorzystywana również w Europie⁴. W literaturze można wyróżnić między innymi metodę wywiadu autobiograficzno-narracyjnego Fritza Schützego⁵ oraz powstałe w odniesieniu do niej analizy Gabriele Rosenthal⁶, które opierają się na wyraźnym podziale na historię życia (ang. *life history*) i opowieść o życiu (ang. *life story*). To rozróżnienie dobrze pokazuje, że wywiad biograficzny nie będzie wyłącznie historią danej osoby złożoną z faktów i konkretnych zdarzeń jej dotyczących. Ciekawsze z punktu widzenia badania jakości życia wydaje się *life story*, czyli opowieść o życiu danej osoby z jej subiektywnej perspektywy. W takiej właśnie opowieści mogą być zawarte konkretne opisy pokazujące, jak w danym momencie wyglądało życie badanej osoby. Co więcej, na podstawie emocji wyrażanych przez tę osobę oraz formy opisu można przeprowadzić dalsze wnioskowanie. Na przykład nawet jeśli badana osoba nie powie wprost, że niepełnosprawność jest dla niej uciążliwością i przeszkodą w codziennym życiu, to być może będzie to wynikać ze sposobu opowiadania przez nią o jej życiu. Szansa na przedstawienie własnej historii z osobistej perspektywy jest istotna również dlatego, że osoby z niepełnosprawnością rzadko mają możliwość dościa do głosu, a ich opowieści są z reguły relacjonowane z punktu widzenia innych – rodziny, znajomych, terapeutów, historyków⁷.

Typologia materiałów źródłowych

W literaturze można spotkać się z wieloma różnymi wywiadami biograficznymi przeprowadzonymi z osobami niepełnosprawnymi. Należy więc usystematyzować sposób ich

⁴ K. Kaźmierska, *Badania biograficzne w naukach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2013, t. IX, nr 4.

⁵ F. Schütze, *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, [w:] K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, Nomos, Kraków 2012, s. 141–278.

⁶ G. Rosenthal, *Badania biograficzne*, [w:] K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, Nomos, Kraków 2012, s. 279–307.

⁷ S. Ledger, N. McCormack, J. Walmsley, E. Tilley, I. Davies, „Everyone has a story to tell”: *A review of life stories in learning disability research and practice*, Wiley, 2021, s. 3.

analizy, wprowadzając podział na określone grupy badań. Jako jeden z wyznaczników można przyjąć formę wywiadu. Istnieje dużo książek oraz publikacji, będących tak zwanym wywiadem rzeką. Ich autorzy nie określają najczęściej swojego dzieła jako badanie socjologiczne, ale de facto jest ono bardzo konkretnym materiałem źródłowym. Można też wyróżnić autobiografie pisane przez osoby z niepełnosprawnością. Nie spełniają one wprawdzie kryteriów wywiadu biograficznego (czyli formy dialogu), ale mogą nieść bardzo podobny ładunek informacyjny. Wydzielanie ich jako osobnej kategorii wydaje się więc nieco sztuczne. Należy jednak zauważyć, że prowadzący wywiad może tak kierować rozmową, żeby dotrzeć do najciekawszych i najistotniejszych aspektów. W przypadku autobiografii z powodu braku osoby prowadzącej rozmowę tematy trudne albo wiążące się z dużym ładunkiem emocjonalnym mogą zostać pominięte bądź opisane zdawkowo.

Większość tego rodzaju publikacji łączy jedna cecha – autor wywiadu nie podejmuje analizy otrzymanych odpowiedzi i nie prezentuje czytelnikowi własnej interpretacji. Z tej perspektywy trudno więc nazywać takie źródła badaniami naukowymi. Należy je traktować raczej jako materiały do własnej analizy czytelnika, ewentualnie do przeprowadzenia faktycznych badań socjologicznych. Tego rodzaju badania, a więc artykuły naukowe napisane w oparciu o istniejące i opublikowane wcześniej wywiady z osobami z niepełnosprawnością, można sklasyfikować jako drugą grupę. Badacz osobiście nie przeprowadza wywiadu, ale dokonuje interpretacji istniejących materiałów źródłowych. Może także przeprowadzić analizę porównawczą kilku wywiadów biograficznych w całości albo tylko pod kątem wybranych aspektów. Jest to ciekawe z tego względu, że jeden pierwotny materiał źródłowy może posłużyć wielu badaczom, a zgodnie z paradygmatem interpretatywistycznym każdy z nich może wyciągnąć własne wnioski i zaprezentować swoje obserwacje.

Trzecią grupę stanowią badania naukowe, w których autorzy sami podejmują się przeprowadzenia wywiadu biograficznego, a następnie analizują uzyskane odpowiedzi. Tę grupę można podzielić na dwie podgrupy. Pierwsza zawierać będzie te prace, w których autor przeprowadza wywiad z jedną, konkretną osobą. Wtedy najczęściej będzie próbował kompleksowo przeanalizować percepcję jakości życia tej osoby, na przykład w różnych etapach jej życia. Do drugiej podgrupy można zaliczyć badania, w których autor przeprowadza wywiad z więcej niż jedną osobą w celu późniejszego porównania wyników. W tym przypadku badacz koncentruje się raczej na pewnych określonych aspektach życia, żeby wskazać podobieństwa i różnice między badanymi osobami. Do doboru grupy badanej można podejść dwojako – albo starać się dobrać osoby o zbliżonym rodzaju i stopniu niepełnosprawności, albo różniące się od siebie. W pierwszym wypadku wynik badania może pokazać, czy percepcja podobnych fizycznych ograniczeń różni się między badanymi osobami, ewentualnie z czego te różnice wynikają (na przykład ze statusu materialnego, sytuacji rodzinnej, kraju zamieszkania). Jeśli badacz wybierze do badania różne osoby, to badanie ukierunkowuje się raczej na pokazanie, czy wszystkie rodzaje niepełnosprawności wpływają na życie człowieka w podobny sposób. W konkretnych sytuacjach oczywiście nie będzie to zawsze prawdą, ale być może ogólna ocena jakości życia okaże się podobna.

Zastosowanie wywiadu biograficznego do badania osób z niepełnosprawnością w literaturze przedmiotu

W tej części zostaną zaprezentowane wybrane badania dotyczące osób z niepełnosprawnością, w których wykorzystano metodę wywiadu biograficznego. Według wcześniej przedstawionej kategoryzacji analizowane badania przynależą do grupy trzeciej, a więc opierają się na wywiadach z jedną albo wieloma osobami, przeprowadzanych specjalnie na potrzeby danego badania. Ta grupa ma charakter naukowy i jest najliczniej reprezentowana w literaturze, a ponadto na jej podstawie można przeanalizować różne podejścia do prowadzenia wywiadu biograficznego (na przykład łączenie tej metody z innymi metodami badawczymi). Tego typu badania są przeprowadzane przez indywidualnych badaczy albo na zlecenie instytucji zajmujących się pomocą osobom niepełnosprawnym w celu lepszego zrozumienia ich potrzeb i dostosowania podejmowanych działań.

Przykładem publikacji indywidualnej jest artykuł Iwony Lindyberg zatytułowany *(Nie)pełnosprawność w doświadczeniach dorosłych osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną*⁸. Autorka przedstawia metodologiczne założenia badania, podkreślając, że podejście biograficzne w badaniu niepełnosprawności może stanowić duże wyzwanie dla badacza. Jest to odwrót od dominującego wcześniej podejścia klinicznego, ewentualnie socjoklinicznego, które minimalizowało znaczenie narracji osoby badanej. Istnieje silna pokusa „uprzedmiotowienia” osoby z niepełnosprawnością, szczególnie intelektualną, ponieważ nie jest ona w stanie prowadzić wywiadu na takim poziomie, jak osoba pełnosprawna. Opisywane badanie podejmuje próbę przeanalizowania znaczeń nadawanych niepełnosprawności przez badane osoby z głębszą niepełnosprawnością intelektualną. Celem jest poznanie perspektywy badanych osób na temat własnej niepełnosprawności. Badaczka zastosowała paradygmat interpretatywistyczny, co pozwala na indywidualne podejście do udzielanych przez respondentów odpowiedzi i nadanie tym odpowiedziom znaczeń – takich, jakie te osoby faktycznie postrzegają i próbują wyrazić.

Badanie polegało na przeprowadzeniu wywiadów grupowych oraz wywiadów pogłębianych z sześcioma osobami z niepełnosprawnością intelektualną, które cechowały się dość dużymi możliwościami komunikacyjnymi, czyli wypowiadały się swobodnie, chętnie i w sposób zrozumiały dla słuchającego. Wszyscy byli uczestnikami tych samych warsztatów terapii zajęciowej odbywających się w Gdańsku, więc stanowili naturalną grupę badaną i czuli się dobrze w swoim towarzystwie. Osoba przeprowadzająca wywiady także była zaangażowana w te zajęcia, dlatego miała już pewną relację z osobami badanymi, dzięki czemu bariery związane z wzajemnym kontaktem, poznaniem się i zaufaniem były zniwelowane.

Badanie rozpoczęło się od analizy pojęcia *niepełnosprawność* i jego postrzegania przez badanych. Pierwsza część rozmowy została przeprowadzona w grupie, uczestnicy wspólnie dochodzili do spostrzeżeń i własnych definicji niepełnosprawności. Takie zainicjowanie badania pozwoliło zbudować atmosferę otwartości i swobodnej dyskusji, co jest trudniej-

⁸ I. Lindyberg, *(Nie)pełnosprawność w doświadczeniach dorosłych osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną*, „Niepełnosprawność” 2014, nr 15.

sze, jeśli zaczyna się od razu od rozmowy w cztery oczy. Badani nawzajem uzupełniali swoje wypowiedzi i zadawali sobie pytania pomocnicze (fragment takiej rozmowy jest przytoczony w artykule). Ten proces to nie tylko obserwacja i analiza indywidualnych stanowisk poszczególnych badanych osób. W trakcie rozmowy podejmowane były próby przekonania innych do swojego podejścia – w niektórych przypadkach skuteczne. Oznacza to, że fakt przeprowadzenia tego typu badania wpłynął, przynajmniej chwilowo, na świadomość osób badanych i ich postrzeganie rzeczywistości, być może stworzył oczy na nowe tematy i aspekty wcześniej niedostrzegane.

Zastosowanie metody wywiadu biograficznego wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną może wbrew pozorom dawać bardzo ciekawe wyniki, co badaczka dostrzegła już na początku badania. Takie osoby upraszczają postrzeganie świata i wymyślają proste reguły pozwalające na zrozumienie otaczającej je rzeczywistości. Można w tym zauważyć podobieństwo do wywiadów z dziećmi, które często prezentują wymyślony przez siebie sposób patrzenia na świat i cechujący się oryginalnymi obserwacjami, porównaniami i regułami. W pewnym uproszczeniu wywiad z pięcioma osobami dorosłymi da pięć podobnych wyników, jeśli chodzi o ogólne ramy postrzegania świata, natomiast w przypadku dzieci, a także osób z niepełnosprawnością intelektualną częściej będą to spostrzeżenia wypracowane przez siebie, a nie narzucone przez społeczeństwo. Jako przykład z omawianego badania można przytoczyć obserwację, że osobie niepełnosprawnej „zawsze coś nie tak idzie”. Autor tych słów zauważa, że cechą wspólną osób z niepełnosprawnością, jakie spotkał w swoim życiu, są problemy, które je dotyczą. Te problemy mogą być bardzo różne, więc w tej definicji ich charakter jest w ogóle pominięty – ktoś może nie słyszeć, nie widzieć, jeździć na wózku inwalidzkim itd. To wszystko mieści się w kategorii „nie tak idzie”, czego nie można powiedzieć o osobach pełnosprawnych.

Powyższy przykład pokazuje, że zastosowanie metody wywiadu biograficznego pozwala czytelnikowi wczuć się w świat widziany oczami osoby z niepełnosprawnością. To z kolei umożliwia zrozumienie problemów, z jakimi taka osoba zmagą się w życiu codziennym, a następnie ocenienie, jaka jest jakość tego życia. Warto zauważyć, że prowadzący badanie, przy odpowiednim doborze grupy do badania i stworzeniu odpowiednich warunków, może nie ingerować znacząco w rozmowę, a tylko obserwować i przygotowywać się do wywiadów z poszczególnymi uczestnikami, bazując na ich wypowiedziach podczas wywiadu grupowego. Nie należy zapominać, że rozmowa o niepełnosprawności to temat intymny i bardzo delikatny. Często też oddziałuje na nią kontekst kulturowy w danym kraju – są bowiem kraje, gdzie niemożliwe jest przeprowadzenie ankiety na temat niepełnosprawności, ponieważ respondenci w ogóle nie chcą udzielać odpowiedzi na ten temat. Autor ma takie doświadczenia z prób przeprowadzenia badań w Hiszpanii.

W opisywanym badaniu również jest to widoczne – próby pogłębiania odpowiedzi skończyły się na przykład następującą reakcją jednego z badanych: „nie lubię rozmawiać o tych niepełnosprawnych”, a następnie opuszczeniem części grupowej badania. Niektóre osoby radzą sobie z niepełnosprawnością w taki sposób, że starają się o niej nie myśleć i skupiać na innych aspektach swojego życia. Wywiad skoncentrowany na niepełnosprawności w oczywisty sposób może więc budzić reakcję obronną. W opisywanym badaniu nikt nie czuł się niepełnosprawny ani nie odczuwał, że inni tak go odbierają, co potwierdza

przykładowa odpowiedź: „ja jestem pełnosprawny, bo mam nogi”. Z pewnością łatwiej rozmawiać o niepełnosprawności u innych osób niż o swojej, temu też sprzyja wywiad grupowy. Jest to ponadto dobre przygotowanie rozmówcy do rozmowy indywidualnej, w której można spróbować w płynny sposób przejść z tematu innych osób na doświadczenia pytanej osoby.

Dalsza część pracy badawczej także jest ustrukturyzowana w podobny sposób – fragmenty rozmowy są przeplatane komentarzami autorki, która wskazuje na najciekawsze wypowiedzi i krótko je interpretuje. Są to fragmenty zarówno z rozmów grupowych, jak i indywidualnych, podzielone tematycznie i ułożone w pewnego rodzaju narrację. Rozpoczyna się ona od prób definiowania pojęcia niepełnosprawności, a następnie przechodzi do analizy wpływu niepełnosprawności na życie codzienne. Im bardziej rozmowa dąży w stronę osobistych przeżyć, tym większym ładunkiem emocjonalnym cechują się wypowiedzi badanych. Na ogół niepełnosprawność nie jest przez nich postrzegana jako abstrakcyjne zjawisko samo w sobie, ale zawsze jako pewna cecha konkretnego człowieka, więc jest też zawsze opisywana w kontekście danej osoby.

Analizowane badanie kończy podsumowanie obserwacji autorki, w którym przedstawione są elementy wspólne odpowiedzi uzyskanych w ramach badania. W tym badaniu zastosowano wyłącznie metodę wywiadu biograficznego (najpierw w postaci wywiadu grupowego, a później indywidualnych wywiadów pogłębiających). Autorka podkreśla, że wykorzystanie tej metody umożliwiło poznanie spojrzenia badanych osób na otaczający je świat, na ich własną niepełnosprawność oraz niepełnosprawność osób z ich kręgu. Badanie przeprowadzone z osobami z niepełnosprawnością intelektualną pozwoliło na uzyskanie prostych i szczerych odpowiedzi, co jest bardzo cenne dla badacza. Łatwo można zrozumieć intencję danej osoby, a jeśli stworzy się odpowiednie warunki do rozmowy i atmosferę zaufania, to odpowiedzi będą szczere. Dobór małej grupy, czyli zaledwie sześciu osób, sprawił, że możliwe było przeprowadzenie dłuższych rozmów oraz pogłębienie interesujących wypowiedzi i tematów. Także dla odbiorcy tego rodzaju badanie jest interesujące, ponieważ rozmówcy zostali przedstawieni z imienia, a następnie cytowano ich faktyczne wypowiedzi. Można więc połączyć kilka wypowiedzi jednej z osób w całość i na tej podstawie sformułować własną opinię na temat tej osoby, jej sytuacji oraz sposobu postrzegania przez nią niepełnosprawności.

Drugie z badań poddanych analizie to *Funkcjonowanie osoby stopniowo tracącej wzrok w przestrzeni edukacyjno-rehabilitacyjnej* autorstwa Kornelii Czerwińskiej⁹. Artykuł poświęcony temu badaniu składa się z dwóch zasadniczych części. Pierwsza to analiza teoretyczna wpływu niepełnosprawności na jakość życia (szczególnie na edukację i funkcjonowanie społeczne), oparta na dostępnej literaturze przedmiotu. Następnie autorka prezentuje wyniki wywiadu biograficznego przeprowadzonego z czterdziestopięcioletnią osobą z postępującą słabowzrocznością. Oprócz głównej osoby badanej rozmówcami były także osoby z jej otoczenia (brat, nauczyciele, kolega, córka). Jak podkreślono na początku artykułu, celem wywiadu jest nie tylko poznanie osobistych przeżyć rozmówcy,

⁹ K. Czerwińska, *Funkcjonowanie osoby stopniowo tracącej wzrok w przestrzeni edukacyjno-rehabilitacyjnej*, „Forum Pedagogiczne” 2016, nr 1, s. 167–180.

ale też umiejscowienie ich w kontekście przemian polityczno-społecznych, jakie miały miejsce w Polsce w ostatnich dekadach.

Część pracy zawierająca wywiad biograficzny rozpoczyna się od opisu medycznego początków niepełnosprawności u badanego i pierwszych objawów jego problemów ze wzrokiem. Autorka przytacza fragmenty wypowiedzi respondentki (wyłącznie odpowiedzi, bez pytań), składające się na opis odczuć, doświadczeń i emocji im towarzyszących od czasu uczęszczania do szkoły podstawowej, poprzez kolejne etapy edukacji, aż po życie dorosłe. Warto zwrócić uwagę, że w tej pracy wywiad biograficzny jest przedstawiany inaczej niż u Lindyberg¹⁰. W tamtym badaniu przytoczone fragmenty składały się na dialog badacza z osobą badaną, w którym odpowiedzi były stosunkowo krótkie, a kolejne pytania naprowadzały na tematy interesujące autorkę. W przypadku drugiego z omawianych artykułów jest inaczej, gdyż fragmenty wyglądają jak części odpowiedzi na jedno podstawowe pytanie: „Proszę opowiedzieć o swoim życiu w kontekście niepełnosprawności”. Należy zauważyć, że jest to bardziej modelowe podejście do zastosowania metody wywiadu biograficznego. Opowiadający sam kieruje swoją narracją i wybiera najważniejsze albo najciekawsze jego zdaniem przeżycia – być może omijając te najbardziej drażliwe albo wywołujące najwięcej emocji. Mimo wszystko takiej opowieści nie należy przerywać, dopóki trwa, ponieważ przedstawia najbardziej kompletny obraz sytuacji z perspektywy osoby opowiadającej. U Lindyberg trudno byłoby osiągnąć ten sam efekt, ponieważ osoby badane były niepełnosprawne intelektualnie, więc ich zdolność prowadzenia długiej i spójnej narracji jest bardzo ograniczona. Specyfika grupy respondentów wymusiła zatem większą ingerencję prowadzącej w przebieg wywiadu.

Opisywany artykuł kończy się podsumowaniem, które zawiera najważniejsze obserwacje z przeprowadzonego wywiadu. Autorka nie zamieszcza swoich subiektywnych obserwacji ani komentarzy, ogranicza się do wskazania najistotniejszych czynników wpływających na przebieg życia badanej osoby w taki sposób, jak ona je przedstawia. Paradygmat interpretatywistyczny zastosowany w tej pracy przewiduje przedstawienie przez autora z własnej perspektywy komentarza do usłyszonej historii. Jednak sam dobór wątków wymienionych w podsumowaniu już wskazuje na te elementy, które dla autorki subiektywnie wydawały się najważniejsze, co jej zdaniem definiowało kluczowe momenty w życiu respondenta. Opinia nie jest więc wyrażona wprost, ale odpowiedzi udzielone w wywiadzie są dobrane i skomentowane w sposób subiektywny.

Trzecie analizowane badanie jest odmienne od dwóch poprzednich – jest to praca *Badanie potrzeb i satysfakcji z wybranych usług skierowanych do rodzin z dziećmi z orzeczoną niepełnosprawnością w wieku 8–16 lat*¹¹, zrealizowana przez Instytut Medycyny Pracy w Łodzi na zlecenie Regionalnego Centrum Polityki Społecznej w Łodzi. Badanie różni się od wcześniej omawianych skalą, przeprowadzono bowiem 97 wywiadów z rodzicami dzieci z niepełnosprawnością oraz 67 wywiadów z dziećmi z niepełnosprawnością,

¹⁰ I. Lindyberg, dz. cyt.

¹¹ J. Pyżalski, D. Podgórska-Jachnik (red.), *Badanie potrzeb i satysfakcji z wybranych usług skierowanych do rodzin z dziećmi z orzeczoną niepełnosprawnością w wieku 8–16 lat*, Instytut Medycyny Pracy w Łodzi na zlecenie Regionalnego Centrum Polityki Społecznej w Łodzi, Łódź 2015.

a ponadto badanie kwestionariuszowe, którym objęto ponad 300 rodziców i 300 dzieci. Większa jest także objętość raportu z wyników – ponad 200 stron w porównaniu do około 20 stron w poprzednich badaniach. Praca ta stanowi więc ciekawy przypadek do analizy zagadnienia, czy metoda wywiadów biograficznych może być skutecznie zastosowana na większą skalę, a jeśli tak, to czym różnią się takie wywiady od wywiadów przeprowadzanych z jedną albo kilkoma osobami.

Praca rozpoczyna się od omówienia podstaw teoretycznych oraz skrótovej analizy literatury przedmiotu z zakresu niepełnosprawności u dzieci. Następnie wskazano założenia metodologiczne pracy – posłużono się zarówno metodami ilościowymi, jak i jakościowymi. Badano dzieci (uczniów szkół podstawowych i gimnazjalnych w wieku 8–16 lat) i ich rodziców. Praca krótko przedstawia najważniejsze cechy demograficzne badanej grupy, w tym rodzaj niepełnosprawności poszczególnych osób. Badanie ilościowe, realizowane w oparciu o ustandaryzowany kwestionariusz, zostało poszerzone poprzez pogłębione wywiady biograficzne, przeprowadzone w sumie z ponad 150 osobami. Autorzy podkreślają, że niewiele jest w literaturze badań osób niepełnosprawnych wykonanych na tak dużą skalę, stosujących wywiad pogłębiony, szczególnie w przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Wyniki badań są przedstawione w sposób łączny, to znaczy w każdym z obszarów tematycznych zaprezentowane są najpierw wyniki badań ilościowych i ich podsumowanie, a następnie fragmenty wywiadów pogłębionych odpowiadające danej tematyce. Każdy cytowany fragment zawiera informację o numerze porządkowym osoby badanej, rodzaju szkoły (SP – szkoła podstawowa, G – gimnazjum) oraz typie i stopniu niepełnosprawności (na przykład intelektualna, wzrokowa, słuchowa, spektrum autystyczne). Wypowiedzi są podane w grupach podsumowujących ich treść. Na przykład: „Szkoła jako jedyne miejsce wsparcia i pomocy”, a następnie zamieszczonych jest kilka fragmentów potwierdzających takie stanowisko. Dla czytelnika taka konwencja jest dużym ułatwieniem w zapoznaniu się z głównymi wątkami w każdym z obszarów. Jednocześnie zaklasyfikowanie do którejś z podsumowujących grup z góry nadaje wypowiedzi osoby badanej określoną interpretację.

W celu osiągnięcia takiego ustrukturyzowania raportu wywiady pogłębione były przeprowadzane zgodnie z jednym, wspólnym scenariuszem, przygotowanym osobno dla dzieci i osobno dla rodziców. Tematy do rozmowy zostały wymienione w analizowanej pracy. Są to zarówno pytania precyzyjne (na przykład „Jakie masz obowiązki w domu/w internacie?”), jak i pytania bardziej otwarte, zachęcające respondenta do szerszej opowieści (na przykład „Jakie odczuwasz trudności w życiu?”). Opis wyników wywiadów zawiera najpierw odpowiedzi rodziców i ich analizę, a następnie odpowiedzi dzieci na ten sam (albo zbliżony) temat. Stwarza to ciekawą możliwość obserwacji tego samego zjawiska i poszczególnych jego aspektów z dwóch perspektyw. Czytelnik może sam porównać, czy opisy rodziców i dzieci są zgodne merytorycznie, ale także czy są wypowiedzane podobnym językiem – co wskazuje na to, jakie emocje towarzyszyły wypowiedziom. Autorzy na koniec każdej z sekcji tematycznych przedstawiają ponadto swoją interpretację odpowiedzi dzieci oraz rodziców. Porównują też te wypowiedzi między sobą oraz zestawiają z wynikami badań ilościowych.

Po przeanalizowaniu wszystkich poruszanych obszarów tematycznych autorzy przechodzą do rozdziału zawierającego rekomendacje dla polityki społecznej. Ten wątek nie pojawił się w dwóch wcześniej analizowanych badaniach. Tamte prace skupiły się na opisie konkretnych przypadków, dokładnie analizując ich historie i problemy. Wnioski zawierały jednak w większym stopniu analizę psychologiczną i próbę pokazania, jak można wczuć się w sytuację badanej osoby. Na podstawie tak małych prób trudno jednak wskazać wnioski systemowe. Polityka społeczna nie była więc głównym wątkiem tamtych badań. Inaczej jest w przypadku badania trzeciego. Zostało ono przeprowadzone na zlecenie organizacji samorządowej, a więc głównym celem badania jest poszukiwanie rekomendacji dotyczących działań możliwych do wdrożenia albo udoskonalenia w ramach prowadzonej polityki społecznej. Dla każdego z analizowanych obszarów wymieniono osobne zestawy rekomendacji w formie zwięzłych punktów. Te rekomendacje pełnią funkcję podsumowania pracy badawczej, są sformułowane tak, że decydenci mogą wprost z nich skorzystać, by udoskonalać politykę społeczną. Badanie było prowadzone w obrębie województwa łódzkiego, ale wyniki wydają się na tyle ogólne, że rekomendacje mogą być zastosowane również w przypadku innych jednostek samorządowych oraz w ramach polityki społecznej na szczeblu centralnym.

Podsumowanie

W pracy przeanalizowano trzy różne prace badawcze poświęcone zjawisku niepełnosprawności, z których każda wykorzystywała metodę wywiadu biograficznego (albo jako jedyną, albo łącznie z innymi metodami). Starano się tak dobrać analizowane teksty źródłowe, żeby pokazać różne sposoby zastosowania tej metody. Pierwszym czynnikiem wpływającym na różnice jest skala badania. W naturalny sposób w przypadku badania przeprowadzonego z jedną osobą wywiad może mieć charakter w pełni nieustrukturyzowany. Nie ma potrzeby porównywania wypowiedzi tej osoby z innymi, przez co może ona tak naprawdę przedstawić swoją biografię. Badacz następnie dokonuje jej interpretacji i wskazuje kluczowe wnioski. Badanie kilku osób umożliwia połączenie wywiadu biograficznego z wywiadem grupowym. Respondenci nieco inaczej zachowują się w grupie, a inaczej sam na sam z prowadzącym badanie. Potrafią też wzajemnie się wspomagać i sprowadzać dyskusję na ciekawe tematy bez ingerencji badacza. Odmiennie wygląda badanie 150 osób. W tym wypadku niezbędne jest pewne ustrukturyzowanie, aby móc później porównać wyniki. Naturalnie wywiady te ze względu na skalę będą raczej krótsze i zawężone do określonej tematyki, by dało się wyciągnąć z nich wspólne wnioski.

Drugim czynnikiem różnicującym jest charakterystyka respondentów. Inaczej prowadzi się badanie z osobami z niepełnosprawnością intelektualną, które nie są w stanie same poprowadzić długiej narracji, potrzebują nakierowania ze strony osoby prowadzącej wywiad. W drugim badaniu respondentem była osoba dorosła i pełnosprawna intelektualnie, przez co w zasadzie nie potrzebowała ingerencji badacza, żeby opowiedzieć swoją historię. Trzecia praca porównuje perspektywę rodzica i ucznia na te same tematy. Inne pytania zadawane są uczniom, a inne rodzicom. Złożoność wypowiedzi między tymi

grupami też się różni – dzieci udzielają krótszych i konkretniejszych odpowiedzi, często nacechowanych emocjonalnie. Rodzice opisują fakty, umieszczają opisywane zdarzenie w kontekście instytucji zajmujących się polityką społeczną. Są to dwa zupełnie różne opisy tych samych zjawisk, co umożliwia ich zestawienie, porównanie i wyciągnięcie wspólnych wniosków.

Powyższe cechy wpływają też na różnice w przyjętych metodach badawczych i zastosowanych narzędziach. Duże badania mogą wspierać się analizą ilościową i analizować odpowiedzi w kontekście opisu demograficznego. W przypadku małych grup badanych (jedna, kilka osób) metody ilościowe nie mają zastosowania. W konsekwencji większą rolę gra osobista interpretacja badacza w stosunku do odpowiedzi, które otrzymał. Dwie pierwsze prace bardzo wyraźnie opierają się na paradygmacie interpretatywistycznym. W pracy Lindyberg (2014) osobiste opinie stanowią dużą część wniosków – autorka zna osoby badane, prowadzi z nimi warsztaty, jest zaangażowana emocjonalnie. Praca Czerwińskiej (2016) zawiera mniej osobistych wniosków, jest bardziej zaprezentowaniem i podsumowaniem wypowiedzi respondenta, elementem subiektywnym jest ich dobór.

Czytając analizowane badania, można dojść do wniosku, że wywiad biograficzny bardzo dobrze sprawdza się w przypadku osób z niepełnosprawnością. Zupełnie inaczej czyta się statystyki oparte na anonimowych kwestionariuszach aniżeli faktyczne wypowiedzi respondentów. Dobrze to widać w badaniu trzecim, gdzie wykorzystano oba te podejścia. Dopiero analiza wywiadów pokazuje całe spektrum problemów, jakie dotyka osoby z niepełnosprawnością i ich otoczenie. Jest to tematyka delikatna, odpowiedzi są często silnie nacechowane emocjonalnie. Trudno więc wyobrazić sobie lepszą metodę, która umożliwiłaby poznanie faktycznych problemów, jakie towarzyszą osobom z niepełnosprawnością. Ważny jest charakter narracyjny pozyskiwanych obserwacji i naturalne ułożenie ich na osi czasu wraz z budowaniem treści wywiadu biograficznego¹². Metoda ta pozwala także na badanie procesów tworzenia tożsamości, ról społecznych, umiejscawia doświadczenia w określonym kontekście społecznym. Interpretacja doświadczeń respondentów pozwala im samym spojrzeć na nie z pewnej perspektywy, co może mieć wpływ na ich dalsze doświadczenia. W przypadku wywiadu z jedną osobą badaczowi oraz czytelnikowi łatwo wczuć się w jej rolę, próbować wyobrazić sobie naszą reakcję na opisywane zdarzenia. W badaniu na 150 osobach nie jest to takie proste, ponieważ dana osoba nie jest tak dokładnie przedstawiona, widzimy tylko wycinki jej wypowiedzi. Mimo to jednak nawet z krótkich fragmentów wyłaniają się konkretne historie, których czytelnik nie poznałby w sytuacji przeprowadzenia badania innymi metodami. Z tego powodu można stwierdzić, że badania metodą wywiadu biograficznego bardzo dobrze odpowiadają tematyce niepełnosprawności.

¹² A. Butler-Rees, *My Existence is Resistance: Exploring spaces and forms of disability activism in the United Kingdom during a time of austerity*, University of Southampton, 2020.

Bibliografia

Butler-Rees A., *My Existence is Resistance: Exploring spaces and forms of disability activism in the United Kingdom during a time of austerity*, University of Southampton, 2020.

Czerwińska K., *Funkcjonowanie osoby stopniowo tracącej wzrok w przestrzeni edukacyjno-rehabilitacyjnej*, „Forum Pedagogiczne” 2016, nr 1.

Ivkov B., *The Biographical Interview: From the Personal History of the Disabled Person to the Social (Re)construction of the Social Historical Environment of Disabled People*, [w:] S. Denchev, E. Lazarova, E. Ignatova (red.), *The Role of Ego Documents in the History of Science*, Za Bukwite, Sofia 2014.

Każmierska K., *Badania biograficzne w naukach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2013, t. IX, nr 4.

Ledger S., McCormack N., Walmsley J., Tilley E., Davies I., *„Everyone has a story to tell”: A review of life stories in learning disability research and practice*, Wiley, New York 2021.

Lindyberg I., *(Nie)pełnosprawność w doświadczeniach dorosłych osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną*, „Niepełnosprawność” 2014, nr 15.

Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia (ICF), WHO, Genewa 2001.

Niepełnosprawność, [w:] *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/niepelnosprawnosci;3947453.html> [dostęp: 10.08.2019].

Pyżalski J., Podgórska-Jachnik D. (red.), *Badanie potrzeb i satysfakcji z wybranych usług skierowanych do rodzin z dziećmi z orzeczoną niepełnosprawnością w wieku 8–16 lat*, Instytut Medycyny Pracy w Łodzi na zlecenie Regionalnego Centrum Polityki Społecznej w Łodzi, Łódź 2015.

Rosenthal G., *Badania biograficzne*, [w:] K. Każmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, Nomos, Kraków 2012.

Schütze F., *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, [w:] K. Każmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, Nomos, Kraków 2012.

Van Oorschot W., Balvers M., Schols M., Lodewijks I., *European Comparative Data on the Situation of Disabled People: an annotated review*, University of Leeds, Leeds 2009.

Weronika Stawińska-Artecka <https://orcid.org/0000-0002-1495-6615>
Akademia Leona Koźmińskiego w Warszawie
e-mail: stawinska.weronika@gmail.com

Realizacja zasady *nullum crimen sine lege* za popełnione delikty administracyjne z zakresu prawa bankowego w Polsce i w Niemczech¹ Implementation of the principle *nullum crimen* *sine lege* for an administrative offence in the area of banking law in Poland and Germany

https://doi.org/10.25312/2391-5145.17/2022_07ws

Streszczenie

Naczelną zasadą prawa penalnego o fundamentalnym znaczeniu dla praw człowieka jest zasada legalizmu – *nullum crimen sine lege*, która oznacza, że nie ma czynu zabronionego bez dokładnego określenia go w akcie prawnym. W sytuacji, gdy omawiana zasada jest realizowana, każdy człowiek może być pewien, że zostanie mu wymierzona kara tylko za zachowanie ściśle oznaczone w akcie prawnym oraz w granicach przewidzianych prawem. Omawianą zasadę stosuje się również do czynów stanowiących delikty administracyjne. W ich przypadku przestrzeganie przedmiotowej zasady jest szczególnie ważne, grożące kary pieniężne liczone są bowiem w milionach złotych, jak chociażby w przypadku prawa bankowego, a ustawodawca wciąż rozszerza katalog aktów prawnych, w których wprowadzana jest ta kategoria czynów². W Polsce i w Niemczech model odpowiedzialności za delikty administracyjne jest ukształtowany odmiennie, a w obu państwach widoczny

¹ Opracowanie zawiera wyniki badań prowadzonych w ramach projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki nr 2018/30/E/HS5/00738.

² D. Danecka, *Konwersja odpowiedzialności karnej w administracyjną w prawie polskim*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2018.

jest wzrost liczby przepisów wprowadzających ten rodzaj odpowiedzialności. Powyższe uwidacznia nowe wyzwanie, aby dokonać weryfikacji, czy osobom zainteresowanym gwarantowana jest zasada *nullum crimen sine lege*³.

Słowa kluczowe: zasada *nullum crimen sine lege*, prawa człowieka, delikty administracyjne, prawo bankowe, kara pieniężna

Abstract

The guiding principle of a penal law, of fundamental importance for human rights, is the principle of legalism – *nullum crimen sine lege*, which means that there is no criminal act without a precise definition of it in a legal act. When the principle in question is implemented, every person can be sure that they will be punished only for the conduct strictly specified in the legal act and within limits prescribed by law. The rule discussed above also applies to acts that constitute administrative offences. Compliance with this rule is essential in the model of liability for them because the anticipated fines are counted in millions of zlotys, as in the case of banking law, and the legislator continues to expand the catalogue of legal acts, in which this category of acts is introduced. In Poland and Germany, the liability model for administrative offences is shaped differently, and in both countries, there is a visible increase in the number of regulations introducing this type of liability. The above shows a new challenge, the need to verify that the *nullum crimen sine lege* principle is guaranteed to the persons concerned.

Keywords: *nullum crimen sine lege* principle, human rights, administrative offences, banking law, financial penalty

Wstęp

Zasada *nullum crimen sine lege*, oznaczająca, że nie ma czynu zabronionego bez określenia go w akcie prawnym, jest naczelną zasadą prawa penalnego o fundamentalnym znaczeniu dla praw człowieka, ponieważ zapewnia jednostce ochronę przed dowolnym wymierzaniem sankcji przez aparat państwowy. Stanowi jedno z podstawowych praw człowieka i jest wywodzona wprost z zasady demokratycznego państwa prawnego⁴. Z punktu widzenia praw człowieka istotne jest także, że swoje potwierdzenie znajduje w regulacjach prawnych o randze międzynarodowej, jak art. 11 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka⁵, art. 7 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka⁶, art. 15 Międzynarodo-

³ A. Szalkiewicz, *Administracyjne prawo karne – realna koncepcja czy złudna wizja?*, „Studia Prawa Publicznego” 2015, nr 3, s. 115.

⁴ R. Mehl, *Das Verschleifungsverbot*, Duncker & Humblot, Berlin 2020, s. 16.

⁵ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Paryż 10.12.1948.

⁶ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284.

wego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych⁷ czy art. 49 Karty Praw Podstawowych⁸. Natomiast w porządku prawnym Polski i Niemiec znajduje również swoje potwierdzenie w normach konstytucyjnych, takich jak art. 42 Konstytucji RP⁹ czy art. 103 ust. 2 ustawy zasadniczej – *Grund Gesetz*¹⁰ oraz w normach o randze ustawy regulujących daną procedurę.

Zasada *nullum crimen sine lege* swoim zasięgiem obejmuje nie tylko prawo karne w wąskim ujęciu, które dotyczy czynów stanowiących przestępstwa, ale, co istotne dla niniejszego opracowania, również prawo karne w szerokim znaczeniu, do którego kwalifikowane są właśnie delikty administracyjne¹¹. Trybunał Konstytucyjny (TK) skonstatował bowiem, że zasadę stosuje się do wszystkich przepisów, których celem jest poddanie obywatela jakiejś formie ukarania czy jakiejś sankcji¹².

Omawiana kategoria zachowań – deliktów administracyjnych, będących na pograniczu prawa karnego i prawa administracyjnego w Niemczech figuruje pod nazwą *Ordnungswidrigkeiten*. Zasady postępowania w tych sprawach uregulowane są w ustawie o deliktach administracyjnych – *Gesetz über Ordnungswidrigkeiten* (OWiG)¹³, w Polsce zaś w ustawie Kodeks postępowania administracyjnego (k.p.a.)¹⁴. Są one szczególną, coraz szerszą kategorią zachowań zabronionych w sektorowych aktach prawnych i zagrożonych karą pieniężną. Omawiany reżim odpowiedzialności polega na wymierzaniu osobom, które je popełniły, kary pieniężnej przez odpowiednie organy administracji publicznej¹⁵.

Doskonałym przykładem tej kategorii zachowań i omawianego reżimu odpowiedzialności są kary pieniężne wymierzone w Polsce przez organ administracji publicznej – Komisję Nadzoru Finansowego (KNF)¹⁶ za zachowania polegające na naruszeniu przepisów z sektora finansów publicznych, na przykład ustawy o ofercie publicznej i warunkach wprowadzania instrumentów finansowych do zorganizowanego systemu obrotu oraz o spółkach publicznych, w tym art. 69 ust. 1 pkt 1 i 2¹⁷. Natomiast przykładem zachowania stanowiącego delikt administracyjny z dziedziny prawa bankowego w Niemczech, za które Federalny Urząd Nadzoru Usług Finansowych *Die Bundesanstalt*

⁷ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167.

⁸ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz.U. UE z 26.10.2012, 2012/C 326/02.

⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483.

¹⁰ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 100-1, veröffentlichten bereinigten Fassung, das zuletzt durch Artikel 1 u. 2 Satz 2 des Gesetzes vom 29. September 2020 (BGBl. I S. 2048) geändert worden ist.

¹¹ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 września 1995 r. Sygn. akt U 4/95, OTK 1995/1/4.

¹² Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 1 marca 1994 r. Sygn. akt U 7/93, OTK 1994/1/5.

¹³ Gesetz über Ordnungswidrigkeiten vom 24 Mai 1968, Bundesgesetzblatt 1602.

¹⁴ Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. 1960, nr 30, poz. 168.

¹⁵ W. Radecki, *Recenzja książki Heleny Praškovej, Zaklady odpovědnosti za spravní delikty (Podstawy odpowiedzialności za delikty administracyjne)*, C.H. Beck, Praha 2013, s. 158.

¹⁶ E. Komierzyńska-Orlińska, *Charakter prawny Komisji Nadzoru Finansowego*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2018, nr XVI/1(2), s. 183–184.

¹⁷ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o ofercie publicznej i warunkach wprowadzania instrumentów finansowych do zorganizowanego systemu obrotu oraz o spółkach publicznych, Dz.U. 2005, nr 184, poz. 1539.

für Finanzdienstleistungsaufsicht (BaFin) również wymierza karę pieniężną, jest § 120 ust. 15 ustawy o obrocie papierami wartościowymi, będącej częścią prawa bankowego, zgodnie z którym możliwe jest wymierzenie grzywny każdej osobie dokonującej aktu manipulacji na rynku, która narusza rozporządzenie (UE) nr 596/2014, działając umyślnie lub niedbale, poprzez niewypełnienie prawidłowo zgłoszenia o podejrzanej transakcji¹⁸.

Kary pieniężne wymierzane stronom niejednokrotnie sięgają wielomilionowych stawek i są wprowadzane w coraz większej liczbie aktów normatywnych¹⁹. Właśnie w takich okolicznościach osobom zainteresowanym należy zapewnić realizację zasady *nullum crimen sine lege*, tak by zostały ukarane tylko za takie zachowania, które są przewidziane w przepisach prawnych. Jak wspomniano wyżej, ma to niebagatelne znaczenie z punktu widzenia poszanowania przysługujących im praw człowieka. To stwarza nowe wyzwanie – potrzebę weryfikacji, czy obowiązujące przepisy w Polsce i w Niemczech urzeczywistniają omawianą gwarancję.

Dobór państw, których porządki prawne są weryfikowane pod kątem przestrzegania zasady *nullum crimen sine lege*, jest uzasadniony tym, że w każdym z tych państw model odpowiedzialności za delikty administracyjne został uregulowany w odmienny sposób. Podczas gdy dla deliktów administracyjnych w Niemczech już w XX wieku została ogłoszona specjalna ustawa OWiG, w Polsce część przepisów dotyczących kar pieniężnych została wprowadzona do k.p.a. dopiero w wyniku nowelizacji z 2017 roku. Dalej idące różnice uwidaczniają się, gdy weźmie się pod uwagę tryb procedowania w tych sprawach. Wprawdzie w obu przypadkach w początkowej fazie kary pieniężne są nakładane przez organy administracji publicznej, jednak na tym podobieństwa się kończą. W dalszym toku postępowania, po złożeniu odwołania, w Niemczech sprawy rozpatrują powszechne sądy karne, a w Polsce pion sądownictwa administracyjnego. Mając powyższe na uwadze, należy stwierdzić, że przedmiotowe porównanie jest szczególnie uzasadnione.

Zasada *nullum crimen sine lege*

Na zasadę *nullum crimen sine lege* składają się cztery postulaty: nakaz określoności ustawy i kary za jej naruszenie, zakaz działania prawa wstecz i stosowania analogii²⁰.

W kontynentalnej jurysprudencji stawiany jest wymóg, aby dane zachowanie zostało najpierw wyszczególnione w ustawie jako zakazane, dopiero wówczas, już w toku procesu subsumcji prawa może zostać zakwalifikowane jako przestępstwo bądź delikt administracyjny. Zasada ta od czasów rewolucji francuskiej jest rozumiana jako ochrona przed arbitralnością. Ponadto jest emanacją rozwijanej zasady zaufania do działalności państwa, kiedy to obywatel ma pewność, że za swoje zachowanie z perspektywy czasu

¹⁸ Wertpapierhandelsgesetz In der Fassung der Bekanntmachung vom 09.09.1998 (BGBl. I S. 2708) zuletzt geändert durch Gesetz vom 09.07.2021 (BGBl. I S. 2570) m. W.v. 16.08.2021.

¹⁹ D. Szumiło-Kulczycka, P. Czarnecki, P. Balcer, A. Leszczyńska, *Analiza obrazu normatywnego deliktów administracyjnych*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2016, s. 154.

²⁰ D. Kleszczewski, *Ordnungswidrigkeitenrecht*, Vahlen, München 2016, s. 31.

nie zostanie pociągnięty do nieadekwatnej odpowiedzialności²¹. Zasada *nullum crimen sine lege* oznacza dodatkowo, że podczas ustalania odpowiedzialności zakazane jest posługiwanie się analogią²². Z zasady tej wywodzona jest również zasada pisemności prawa, która wyraża się w paremii *nullum crimen sine lege scripta* oraz *nullum crimen sine lege certa*, co odnosi się do aspektu pewności i określoności prawa²³.

Mając to na uwadze, aby stwierdzić, czy zasada *nullum crimen sine lege* za popełnione delikty administracyjne jest w rzeczywistości gwarantowana stronom w Polsce i w Niemczech, należy sprawdzić, czy regulacje prawne wypełniają poniższe postulaty:

- *nullum crimen sine lege scripta i certa*, który oznacza, że czyn zabroniony powinien być określony w ustawie w sposób jednoznaczny,
- *nullum crimen sine lege stricte*, który oznacza, że w stosunku do czynów zabronionych istnieje zakaz stosowania analogii oraz wykładni rozszerzającej na niekorzyść sprawcy,
- *nullum crimen sine lege praevia*, który oznacza zakaz skazania za czyn zabroniony, który został popełniony, zanim weszła w życie ustawa kryminalizująca ten czyn, czyli zakaz stosowania prawa wstecz²⁴.

Nakaz określoności i jednoznaczności czynu zabronionego

W Niemczech definicja legalna deliktu administracyjnego znajduje się w § 1 ust. 1 i § 8 OWiG. Jest on bezprawnym, zawinionym i zagrożonym karą pieniężną czynem, który realizuje znamiona opisane w ustawie. Należy mieć dodatkowo na uwadze, że zgodnie z § 1 ust. 2 OWiG czyn zagrożony karą pieniężną będzie czynem bezprawnym, jeśli będzie realizował znamiona zgodnie z ust. 1, nawet jeśli zostanie popełniony w sposób niezawiniony²⁵.

W Polsce pomimo braku definicji legalnej deliktu administracyjnego na podstawie pozostałych przepisów, w tym art. 189b k.p.a., można odtworzyć, że są nimi zachowania naruszające prawo poprzez niedopełnienie obowiązku albo naruszenie zakazu ciężącego na danym podmiocie, za co organ administracji publicznej może nałożyć karę pieniężną. Jest to model odpowiedzialności obiektywnej, który jednak w art. 189e k.p.a. przewiduje wyłączenie karalności, gdy do naruszenia prawa doszło wskutek działania siły wyższej. Zatem siłę wyższą należy postrzegać jako okoliczność wyłączającą zawinienie, która uniemożliwia ukaranie sprawcy karą pieniężną.

²¹ H.R. Reginbogin, C. Safferling, *The Nuremberg Trials: International Criminal Law Since 1945: 60th Anniversary International Conference*, De Gruyter, München 2006, s. 58.

²² T. Noak, *Einführung ins Ordnungswidrigkeitenrecht – Teil I Ahndungsvoraussetzungen*, "Zeitschrift für das Juristische Studium" 2012, 2, s. 175.

²³ E. Nickel, *Die Problematik der unechten Unterlassungsdelikte im Hinblick auf den Grundsatz "nullum crimen sine lege" (Art.103 Abs.2 GG): Einstraf- und verfassungsrechtliche Studie*, De Gruyter, Berlin 1972, s. 65.

²⁴ W. Mitsch, *Recht der Ordnungswidrigkeiten*, Springer, Potsdam 2013, s. 21.

²⁵ E. Göhler, F. Gürtler, H. Seitz, M. Bauer, A. Thoma, *Gesetz über Ordnungswidrigkeiten*, C.H. Beck, München 2021, s. 15.

W świetle orzecznictwa TK, zgodnie z zasadą *nullum crimen sine lege*, czyn w postaci deliktu administracyjnego winien być opisany w ustawie jak najdokładniej²⁶. Ma to niwelować wątpliwości co do tego, które zachowania pozostają poza karnoprawnym wartościowaniem, ale też pomagać odróżnić od siebie poszczególne zachowania zabronione przez ustawę²⁷.

Cechy deliktu administracyjnego to jego znamiona obiektywne i subiektywne²⁸. Podczas gdy pierwsze z nich odnoszą się do zmian w świecie zewnętrznym, drugie opisują stosunek psychiczny sprawcy do popełnionego zachowania. Z tego powodu prawo wprowadzające odpowiedzialność za delikty administracyjne precyzuje następujące kwestie:

1. Podmiot zdolny do jego popełnienia.
2. Czy można się go dopuścić jedynie z działania, czy też z zaniechania.
3. Znamię skutku winno zostać precyzyjnie określone i być przypisywalne sprawcy oraz powinien być określony stopień zagrożenia dla dobra prawnego.
4. Znamiona subiektywne odnoszące się do wewnętrznego stosunku sprawcy wobec czynu²⁹.

Ad 1. Niektóre delikty administracyjne mogą zostać popełnione przez każdego człowieka, wówczas przepis kryminalizujący dane zachowanie rozpoczyna się od słowa *kto – wer*. Istnieją również takie, które mogą zostać popełnione jedynie przez szczególnie określone osoby, legitymujące się daną cechą lub zajmujące określone stanowisko, jak chociażby członek zarządu. Doskonałym przykładem może być § 405 ust. 3b AktG³⁰, to jest ustawy o spółce akcyjnej, który określa, że podmiotem zdolnym do popełnienia deliktu administracyjnego jest członek rady nadzorczej spółki³¹.

Ad 2. Delikty administracyjne mogą zostać popełnione z działania, wówczas niezbędne jest przedsięwzięcie wymaganej aktywności. Natomiast w przypadku tych popełnionych z zaniechania istotne jest, że na konkretnej osobie spoczywa prawny szczególnie obowiązek, którego nie realizuje, co pozwala na wymierzenie danej osobie kary pieniężnej³². Źródłem szczególnej pozycji gwaranta i jego obowiązku może być okoliczność, że jest przedsiębiorcą, zobowiązany do zapewnienia, że nie wystąpią negatywne skutki w jego przedsiębiorstwie, albo zobowiązany do notyfikacji pewnych danych organom nadzorującym³³.

Niemiecka doktryna wprowadza dodatkowe rozróżnienie czynów popełnionych z zaniechania na zaniechanie rzeczywiste – *echten Unterlassungsdelikten* i nierzeczywiste – *unechten Unterlassungsdelikten*. W przypadku rzeczywistego zaniechania – gdy nie przyczyniło się ono do powstania jakiegokolwiek szkody i tak można nałożyć karę pieniężną. Jako przykład w niemieckiej nauce podaje się obowiązek meldunkowy, którego niedo-

²⁶ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 września 1995 r., dz. cyt.

²⁷ H. Satzger, W. Schluckebier, G. Widmaier, *Strafgesetzbuch Kommentar*, C.H. Beck, Köln 2014, s. 10.

²⁸ D. Szumiło-Kulczycka, P. Czarnecki, P. Balcer, A. Leszczyńska, dz. cyt., s. 124.

²⁹ W. Mitsch, dz. cyt., s. 27.

³⁰ Aktiengesetz vom 6. September 1965 (BGBl. I S. 1089), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 12. Dezember 2019 (BGBl. I S. 2637) geändert worden ist.

³¹ R. Dieter Theisen, C. Vesper, *Ordnungswidrigkeitenrecht*, Bernhardt, Witten 2010, s. 34.

³² E. Göhler, F. Gürtler, H. Seitz, M. Bauer, A. Thoma, dz. cyt., s. 69.

³³ E. Kraatz, *Ordnungswidrigkeitenrecht*, Nomos, Baden-Baden 2020, s. 77.

pełnienie pozwala nałożyć grzywnę, pomimo że żadna obiektywna szkoda nie powstała w wyniku zaniechania tego obowiązku. Natomiast w przypadku nierzeczywistego deliktu z zaniechania pomimo istniejących zobowiązań gwarant nie zapobiegł wystąpieniu skutku. W takim wypadku sprawca nie zostaje ukarany za samo zaniechanie, ale za okoliczność, że jego zaniechanie doprowadziło do niepożądanego skutku, któremu winien był zapobiec. Podczas gdy deliktu z rzeczywistego zaniechania może się dopuścić każdy, deliktu z nierzeczywistego zaniechania może się dopuścić jedynie gwarant³⁴.

Ad 3. Niektóre delikty administracyjne charakteryzują się znamieniem skutku. W języku niemieckim są one nazywane *Erfolgsdelikte*. Wówczas oprócz działania wymagane jest wystąpienie skutku, ale należy również zbadać, czy skutek działającego jest mu przypisywalny, to znaczy, czy dane działanie spowodowało dany skutek. Innymi słowy, niezbędne jest wykazanie wystąpienia związku przyczynowego – *Kausalzusammenhang*³⁵. Należy zatem stwierdzić, że przy deliktach administracyjnych znamienych skutkiem przebieg przyczynowy jest częścią znamion³⁶.

Ustawa różnicuje również delikty administracyjne pod względem spowodowania niebezpieczeństwa dla danego dobra prawnego. Z tego powodu wyróżnia się delikty, które naruszają dobro prawne, oraz takie, które narażają dobro prawne na niebezpieczeństwo³⁷. W odniesieniu do poprzedniego podziału ze względu na kryterium skutku wskazać należy, że do deliktów administracyjnych kwalifikowanych znamieniem skutku zalicza się delikty konkretnego narażenia na niebezpieczeństwo – *konkreten Gefährungsdelikten*. Wówczas skutkiem jest stworzenie konkretnego stanu zagrożenia. Natomiast delikty stwarzające abstrakcyjne zagrożenie dla dobra prawnego – *abstrakten Gefährungsdelikten* – nie są włączane do wykroczeń o charakterze skutkowym³⁸.

Ad 4. Znamiona strony podmiotowej deliktów administracyjnych koncentrują się wokół zagadnienia zamiaru – *der Vorsatz*. Sprawca swoim zamiarem musi obejmować wszystkie obiektywne znamiona. W Niemczech doktryna wprowadza dodatkowe kategorie zamiaru, gdyż pojęcie zamiaru na gruncie OWiG nie jest pojęciem jednolitym, składa się bowiem z dwóch elementów. Po pierwsze, sprawca musi mieć świadomość realizacji wszystkich znamion deliktu i jednocześnie chcieć ich realizacji. W tym aspekcie wyróżnia się trzy rodzaje zamiaru: *dolus directus* pierwszego stopnia, *dolus directus* drugiego stopnia oraz *dolus eventualis*. Przy przyjęciu *dolus directus* pierwszego stopnia – *Absicht* – działający zmierza bezpośrednio ku popełnieniu deliktu. W przypadku *dolus directus* drugiego stopnia – *Wissentlichkeit* – działający postrzega popełnienie deliktu jako pewny skutek swojego działania. Natomiast przy zamiarze w postaci *dolus eventualis* – *bedingten Vorsatz* – sprawca postrzega zrealizowanie znamion danego deliktu jako możliwe, ale rezygnuje z jego popełnienia. Wszystkie wskazane powyżej formy zamiaru są równoważnościowe, w związku z czym każda z form jest wystarczająca dla zrealizowania znamienia

³⁴ P. Schwacke, *Recht der Ordnungswidrigkeiten*, Deutscher Gemeindeverlag GmbH, Stuttgart 2006, s. 15.

³⁵ G. Rosenkötter, D. Louis, *Das Recht der Ordnungswidrigkeiten*, C.H. Beck, Stuttgart 2011, s. 53.

³⁶ W. Mitsch, dz. cyt., s. 35.

³⁷ G. Rosenkötter, dz. cyt., s. 53.

³⁸ W. Mitsch, dz. cyt., s. 34.

subiektywnego³⁹. Ponadto w przypadku niektórych deliktów administracyjnych dla realizacji znamion subiektywnych nie jest wystarczające istnienie zamiaru we wskazanych powyżej formach. Zdarza się, że ustawa dla realizacji znamion wymaga, by dany czyn był popełniony w danym celu, na przykład w celu wyłudzenia⁴⁰.

Kontynuując rozważania na temat strony podmiotowej, wskazać należy, że zgodnie z § 10 OWiG tylko umyślne działanie może zostać ukarane jako delikt administracyjny, chyba że prawo wyraźnie zagrozi grzywną za czyn popełniony nieumyślnie. W tym zakresie, omawiając tematykę znamion strony podmiotowej, przeanalizujemy kwestię nieumyślności – *Fahrlässigkeit*, uregulowaną w § 10 OWiG. Zgodnie z tym paragrafem tylko umyślny czyn może zostać ukarany jako delikt administracyjny, chyba że ustawa wyraźnie przewiduje karalność nieumyślnego czynu. Jak ważne jest rozróżnienie umyślności i nieumyślności, pokazuje § 17 ust. 2 OWiG, który stanowi, że nieumyślne działanie może zostać ukarane tylko w wysokości połowy grożącej kary pieniężnej. Zasadą nieumyślności jest to, że sprawca działa nieświadomie, to znaczy, nawet nie zauważa, że zachowuje się w sposób sprzeczny z regułami należytej staranności. Niemniej jednak są też takie przypadki nieumyślności, kiedy sprawca w sposób świadomy sprowadza określone ryzyko, tak zwana umyślna nieumyślność – *die bewussten Fahrlässigkeit*. Tym, co odróżnia go od sprawcy, który działa umyślnie, jest fakt, że nie akceptuje możliwej realizacji znamion czynu, czyli ma nadzieję, że taka możliwość nie zostanie zrealizowana. Wówczas znajduje zastosowanie § 17 ust. 2 OWiG.

Bezprawność

Kolejnym elementem w strukturze deliktów administracyjnych, który podlega badaniu, jest element bezprawności – *Rechtswidrigkeit*. W odniesieniu do wcześniejszych rozważań dotyczących znamion należy zauważyć, że samo ich zrealizowanie oznacza, że czyn był bezprawny i w tym zakresie dla wymierzenia kary pieniężnej nie jest wymagane przedstawianie dodatkowego uzasadnienia⁴¹.

Niemniej jednak na tym etapie analizowane jest również, czy sprawca miał prawo zachować się w sposób bezprawny. Dzieje się to w przypadku, gdy wystąpią przesłanki usprawiedliwiające bezprawność – *Rechtfertigungsgründe*. W takim przypadku nie mamy do czynienia z „czynem zagrożonym karą pieniężną” z § 1 OWiG czy 189b k.p.a. W doktrynie również wskazuje się zawinienie jako element deliktu administracyjnego, tak by dać szansę stronie do uwolnienia się spod wysokiej kary pieniężnej⁴².

W OWiG uregulowane są tylko dwa przypadki, wyłączające bezprawność: obrona konieczna – *die Notwehr* – z § 15 OWiG oraz stan wyższej konieczności – *der rechtfertigende Notstand* – z § 16 OWiG. Natomiast k.p.a. przewiduje, że kara pieniężna nie może zostać nałożona, gdy do naruszenia prawa doszło wskutek działania siły wyższej.

³⁹ E. Kraatz, dz. cyt., s. 102–103.

⁴⁰ G. Rosenkötter, D. Louis, dz. cyt., s. 50–51.

⁴¹ W. Mitsch, dz. cyt., s. 27.

⁴² D. Szumiło-Kulczycka, P. Czarnecki, P. Balcer, A. Leszczyńska, dz. cyt., s. 123.

Obrona konieczna jest obroną, która jest wymagana, żeby zapobiec niebezpieczeństwu grożącemu sobie bądź innej osobie przed istniejącym i bezprawnym atakiem. W razie przekroczenia granic obrony koniecznej z powodu oszołomienia, strachu lub przerażenia czyn nie zostanie ukarany⁴³. Natomiast w przypadku stanu wyższej konieczności każdy, kto popełnia czyn w sytuacji istniejącego zagrożenia dla życia, zdrowia, wolności, honoru, mienia lub innego dobra prawnego w celu uniknięcia niebezpieczeństwa dla siebie samego lub innej osoby, nie działa w sposób bezprawny, jeżeli przy rozważaniu sprzecznych interesów, w szczególności dobra prawnego i stopnia zagrożenia, chronione dobro prawne przedstawia wartość wyższą aniżeli dobro prawne poświęcone. Ma to jednak zastosowanie tylko wtedy, gdy działanie jest odpowiednim sposobem uniknięcia niebezpieczeństwa⁴⁴.

Odnosząc się z kolei do zagadnienia określoności kary, który to postulat również składa się na omawianą zasadę⁴⁵, należy wskazać, że wymóg określoności kary grożącej za delikt administracyjny oznacza, iż kara musi być precyzyjnie opisana w akcie prawnym⁴⁶. Zasada ta ma zapobiec praktykom obchodzenia prawa i wymierzania kar pieniężnych bez wyraźnie określonej wysokości ustawowego zagrożenia. W związku z powyższym w literaturze wskazuje się, że niemożliwe jest wymierzenie kary chociażby na podstawie prawa zwyczajowego – *Gewohnheitsrecht*⁴⁷.

W Polsce wysokość kary pieniężnej (wyrażonej kwotowo lub procentowo) zawarto w ustawach sektorowych jednocześnie z opisaniem poszczególnych deliktów. W Niemczech ponadto istnieje regulacja ogólna w § 17 OWiG, zgodnie z którym kara pieniężna wynosi co najmniej 5 euro, a jeżeli ustawa nie stanowi inaczej najwyżej 1000 euro. W sytuacji, w której za działanie umyślne i nieumyślne ustawa przewiduje karę pieniężną, bez rozróżnienia jej górnej granicy, wówczas za działanie nieumyślne może zostać wymierzona kara, która nie będzie przekraczała połowy najwyższego wymiaru. Dodatkowo w obu państwach dyrektywy wymiaru kary pieniężnej przewidują, by uwzględnić znaczenie deliktu administracyjnego i to, czy czyn był w stosunku do sprawcy zarzeczalny. Bierze się również pod uwagę sytuację finansową sprawcy, to, czy próbował uniknąć skutku naruszenia prawa, a także uprzednie ukaranie.

W kontekście wymogu dostatecznej określoności grożącej sankcji nie sposób nie wspomnieć o kontrowersyjnym uregulowaniu wyrażonym w § 17 ust. 4 OWiG, zgodnie z którym kara pieniężna powinna przekraczać korzyść ekonomiczną, którą sprawca osiągnął w wyniku popełnienia deliktu. Oznacza to, że jeśli ustawowy maksymalny wymiar kary pieniężnej okaże się niewystarczający, może on zostać przekroczony.

Podobnie w polskim porządku prawnym z zasady demokratycznego państwa prawnego wyprowadza się nakaz określoności kary, co oznacza, że kara pieniężna może zostać wymierzona stronie jedynie w granicach wynikających z ustawy. Tym samym, jak skonstatował TK, wszelkie elementy kary muszą być określone w samej ustawie⁴⁸.

⁴³ E. Göhler, F. Gürtler, H. Seitz, M. Bauer, A. Thoma, dz. cyt., s. 132.

⁴⁴ Tamże, s. 134.

⁴⁵ E. Hilgendorf, H. Kudlich, B. Valerius, *Handbuches des Strafrechts*, C.H. Beck, Heidelberg 2020, s. 120.

⁴⁶ E. Göhler, F. Gürtler, H. Seitz, M. Bauer, A. Thoma, dz. cyt., s. 43.

⁴⁷ K. Gassner, S. Seith, *Ordnungswidrigkeitengesetz*, Nomos, Baden-Baden 2020, s. 57.

⁴⁸ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 września 1995 r., dz. cyt.

Oczywiście z uwagi na mnogość regulacji prawnych przewidujących kary pieniężne, jak i ramy niniejszego opracowania, nie jest możliwa weryfikacja wszystkich deliktów administracyjnych, chociażby z dziedziny prawa bankowego w szerokim znaczeniu, pod kątem realizacji zasady *nullum crimen sine lege*. Niemniej jednak znajomość powyższych wyznaczników, które winny spełniać przepisy sankcjonujące delikty administracyjne, umożliwia weryfikację poszczególnych przepisów wprowadzających kary pieniężne za dane delikty.

Dla przykładu można przytoczyć art. 228 ust. 1 ustawy o funduszach inwestycyjnych i zarządzaniu alternatywnymi funduszami inwestycyjnymi, który pozwala nałożyć określoną karę pieniężną w przypadku naruszenia przez fundusz przepisów prawa lub niespełnienia warunków określonych w zezwoleniu⁴⁹. W przepisie został wskazany podmiot dopuszczający się deliktu, organ władny do nałożenia kary pieniężnej i jej wysokość, określono, że delikt może polegać na działaniu, jak i zaniechaniu. Podobnie art. 335 ust. 1 ustawy o Bankowym Funduszu Gwarancyjnym, systemie gwarantowania depozytów oraz przymusowej restrukturyzacji precyzuje, w jakich sytuacjach i w jakiej wysokości Komisja Nadzoru Finansowego może nałożyć karę pieniężną na podmiot zdolny do jego popełnienia – za zaniechanie powiadomienia Komisji o wypełnieniu przesłanek wszczęcia przymusowej restrukturyzacji.

Natomiast doskonałym przykładem określoności deliktu administracyjnego z niemieckiego porządku prawnego jest § 56 ust. 1a niemieckiej ustawy bankowej *Kreditwesengesetz*⁵⁰, który pozwala nałożyć karę pieniężną na każdego, kto umyślnie lub lekkomyślnie narusza przepisy Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady 1060/2009 z dnia 16 września 2009 r. w sprawie agencji ratingowych⁵¹.

Zakaz stosowania analogii

W kontekście tej części rozważań w pierwszej kolejności należy wskazać, że analogia jest używana w sytuacji, gdy istnieje pewne niedoregulowanie w przepisach prawnych, które nie może zostać uzupełnione w wyniku żadnej z metod wykładni.

Jak już zaznaczono, zakaz posługiwania się analogią na niekorzyść sprawcy podczas wykładni norm wprowadzających delikty administracyjne wynika z ogólnej zasady *nullum crimen sine lege*. Zasada legalizmu *Gesetzlichkeitsprinzip* wyraża się właśnie w zakazie stosowania analogii, wyznaczając w ten sposób granice w stosowaniu przepisów o charakterze penalnym. Innymi słowy, gdyby w dziedzinie nauk penalnych istniała możliwość stosowania analogii, wówczas nikt nie byłby pewny, czy jego zachowanie w drodze analogii nie zostanie zakwalifikowane jako czyn zabroniony. Taką sytuację należałoby

⁴⁹ Ustawa z dnia 27 maja 2004 r. o funduszach inwestycyjnych i zarządzaniu alternatywnymi funduszami inwestycyjnymi, Dz.U. 2004, nr 146, poz. 1546.

⁵⁰ Kreditwesengesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 9. September 1998 (BGBl. I S. 2776), das zuletzt durch Artikel 3 des Gesetzes vom 23. Mai 2022 (BGBl. I S. 754) geändert worden ist.

⁵¹ Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady 1060/2009 z dnia 16 września 2009 r. w sprawie agencji ratingowych, Dz.U. UE z 17.11.2009, L 302/1.

ocenić zdecydowanie negatywnie, ponieważ nie realizowałyby zasady pewności prawa, zaufania oraz godziłyby w prawa człowieka, gwarantowane w międzynarodowych i krajowych regulacjach prawnych⁵².

Z analizy przytoczonych powyżej przepisów, orzecznictwa oraz poglądów doktryny jednoznacznie wynika, że nie jest możliwe wymierzenie dolegliwości w postaci kary pieniężnej w przypadku braku ku temu podstawy w przepisach powszechnie obowiązujących. Są to przypadki, w których przepisy o wymierzeniu kar pieniężnych stosowałyby się do sytuacji nimi nieobjętych. W związku z tym stosowanie przepisów o wymierzeniu kar pieniężnych czy pozostałych dolegliwości do jedynie podobnych stanów faktycznych jest niedopuszczalne. Jediną dopuszczalną sytuacją jest stosowanie analogii na korzyść sprawcy⁵³.

Zakaz stosowania prawa wstecz

Kolejną konsekwencją zasady *nullum crimen sine lege* jest zakaz stosowania prawa z mocą wsteczną – *Rückwirkungsverbot*, który w świetle orzecznictwa TK wywodzony jest z art. 2 Konstytucji RP i stanowi istotny składnik zasady zaufania obywateli do państwa. Zasada niedziałania prawa wstecz polega na tym, by nie stanowić prawa, które nakazywałoby stosowanie nowych regulacji do sytuacji zaistniałych przed wejściem ich w życie. W świetle doktryny i orzecznictwa zakaz obowiązuje w stosunku do deliktów administracyjnych⁵⁴.

Natomiast bezpośrednim dowodem na realizację tej zasady w Niemczech w OWiG są paragrafy 3 i 4. Zgodnie z § 3 OWiG czyn może zostać ukarany jako delikt tylko wtedy, gdy możliwość wymierzenia kary została prawnie ustalona przed popełnieniem czynu. Natomiast zgodnie z § 4 ust. 1 OWiG karę pieniężną określa prawo obowiązujące w chwili popełnienia czynu. Jeżeli wysokość grożącej kary pieniężnej zostanie zmieniona w trakcie popełnienia czynu, zastosowanie będzie miało prawo obowiązujące w chwili zakończenia czynu (§ 4 ust. 2).

Ponadto należy odnieść się do zagadnienia czasu obowiązywania ustawy. Dzięki § 3 OWiG zabezpieczona jest demokratyczna legitymacja deliktów administracyjnych. Jak wspomniano powyżej, zakaz ten wynika zarówno z § 3 OWiG, jak i art. 103 ust. 2 *Grundgesetz*, ale jego waga jest dodatkowo podkreślona w § 4 ust. 1 OWiG. Czas, w którym został popełniony delikt, określa § 6 OWiG jako czas działania bądź czas dopuszczenia się bezprawnego zaniechania, a nie wystąpienia skutku. Pomimo zakazu stosowania prawa wstecz, który obowiązuje w odniesieniu do przepisów materialnych⁵⁵, należy mieć na uwadze, że nie stoi to w sprzeczności z tym, by w przypadku zmiany zagrożenia wysokości kary pieniężnej zastosować prawo obowiązujące na końcu czynu, niezależnie od tego, czy stanowi to w konkretnym przypadku zaostrzenie, czy łagodzenie karalności.

⁵² R. Mehl, dz. cyt., s. 75.

⁵³ E. Göhler, F. Gürtler, H. Seitz, M. Bauer, A. Thoma, dz. cyt.; art. 7a k.p.a.

⁵⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2007 r. P 43/07, OTK-A 2007/11/155.

⁵⁵ P. Schwacke, dz. cyt., s. 7.

Dzieje się tak, ponieważ w przypadku deliktów, których popełnienie trwa dłuższy czas, momentem popełnienia jest moment zakończenia bezprawnej działalności⁵⁶.

Zakończenie

Gwarancja *nullum crimen sine lege*, znajdująca zastosowanie również w przypadku deliktów administracyjnych, zarówno w Polsce, jak i w Niemczech wynika z norm o charakterze konstytucyjnym. Normy te stanowią, że czyn może być karalny tylko wówczas, gdy jego karalność była przewidziana aktem normatywnym obowiązującym przed jego popełnieniem⁵⁷. Dzięki obecności zasady *nullum crimen sine lege* w ustawach zasadniczych przedmiotowa zasada stanowi wyjątkowo silną gwarancję praw człowieka. Przepisy ustawowe każdorazowo doprecyzowują omawianą zasadę, czyniąc wymóg ustawowej określoności znamion silniejszym, co jest wyrazem realizacji omawianej zasady. Ponadto w artykule dowiedziono, że w obu porządkach prawnych warunkiem wymierzenia kary pieniężnej jest wymóg, by dany czyn był określony jako karalny w momencie popełnienia go przez sprawcę. Dodatkowo wskazano, że doktryna w obu państwach z omawianej zasady wyprowadza zakaz stosowania analogii. Powyższe stanowi wyraźne potwierdzenie, że badana gwarancja jest urzeczywistniana na gruncie postępowań w przedmiocie wymierzenia stronom kar pieniężnych oraz jest dowodem realizowania praw człowieka, wyrażonych w krajowych i międzynarodowych regulacjach prawnych.

Bibliografia

Aktiengesetz vom 6. September 1965 (BGBl. I S. 1089), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 12. Dezember 2019 (BGBl. I S. 2637) geändert worden ist.

Danecka D., *Konwersja odpowiedzialności karnej w administracyjną w prawie polskim*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2018.

Dieter Theisen R., Vesper C., *Ordnungswidrigkeitenrecht*, Bernhardt, Witten 2010.

Gassner K., Seith S., *Ordnungswidrigkeitengesetz*, Nomos, Baden-Baden 2020.

Gesetz über Ordnungswidrigkeiten vom 24 Mai 1968, Bundesgesetzblatt 1602.

Göhler E., Gürtler F., Seitz H., Bauer M., Thoma A., *Gesetz über Ordnungswidrigkeiten*, C.H. Beck, München 2021.

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 100-1, veröffentlichten bereinigten Fassung, das zuletzt durch Artikel 1 u. 2 Satz 2 des Gesetzes vom 29. September 2020 (BGBl. I S. 2048) geändert worden ist.

Hilgendorf E., Kudlich H., Valerius B., *Handbuches des Strafrechts*, C.H. Beck, Heidelberg 2020.

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz.U. UE z 26.10.2012, 2012/C 326/02.

⁵⁶ W. Mitsch, dz. cyt., s. 24.

⁵⁷ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland in der im Bundesgesetzblatt..., dz. cyt.

- Kleszczewski D., *Ordnungswidrigkeitenrecht*, Vahlen, München 2016.
- Komierzyńska-Orlińska E., *Charakter prawny Komisji Nadzoru Finansowego*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2018, nr XVI/1(2).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483.
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284.
- Kraatz E., *Ordnungswidrigkeitenrecht*, Nomos, Baden-Baden 2020.
- Kreditwesengesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 9. September 1998 (BGBl. I S. 2776), das zuletzt durch Artikel 3 des Gesetzes vom 23. Mai 2022 (BGBl. I S. 754) geändert worden ist.
- Mehl R., *Das Verschleifungsverbot*, Duncker & Humblot, Berlin 2020.
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167.
- Mitsch W., *Recht der Ordnungswidrigkeiten*, Springer, Potsdam 2013.
- Nickel E., *Die Problematik der unechten Unterlassungsdelikte im Hinblick auf den Grundsatz „nullumcrimen sine lege” (Art.103 Abs.2 GG): Einestraf- undverfassungsrechtliche Studie*, De Gruyter, Berlin 1972.
- Noak T., *Einführung ins Ordnungswidrigkeitenrecht – Teil 1 Ahndungsvoraussetzungen*, „Zeitschrift für das Juristische Studium” 2012, 2.
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 1 marca 1994 r. Sygn. akt U 7/93, OTK 1994/1/5.
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 września 1995 r. Sygn. akt U 4/95, OTK 1995/1/4.
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Paryż 10.12.1948.
- Radecki W., *Recenzja książki Heleny Praškovéj, Zaklady odpovědnosti za spravní delikty (Podstawy odpowiedzialności za delikty administracyjne)*, C.H. Beck, Praha 2013.
- Reginbogin H.R., Safferling C., *The Nuremberg Trials: International Criminal Law Since 1945: 60th Anniversary International Conference*, De Gruyter, München 2006.
- Rosenkötter G., Louis D., *Das Recht der Ordnungswidrigkeiten*, C.H. Beck, Stuttgart 2011.
- Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady 1060/2009 z dnia 16 września 2009 r. w sprawie agencji ratingowych, Dz.U. UE z 17.11.2009, L 302/1.
- Satzger H., Schluckebier W., Widmaier G., *Strafgesetzbuch Kommentar*, C.H. Beck, Köln 2014.
- Schwacke P., *Recht der Ordnungswidrigkeiten*, Deutscher Gemeindeverlag GmbH, Stuttgart 2006.
- Szałkiewicz A., *Administracyjne prawo karne – realna koncepcja czy złudna wizja?*, „Studia Prawa Publicznego” 2014, nr 3.
- Szumiło-Kulczycka D., Czarnecki P., Balcer P., Leszczyńska A., *Analiza obrazu normatywnego deliktów administracyjnych*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2016.

Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. 1960, nr 30, poz. 168.

Ustawa z dnia 27 maja 2004 r. o funduszach inwestycyjnych i zarządzaniu alternatywnymi funduszami inwestycyjnymi, Dz.U. 2004, nr 146, poz. 1546.

Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o ofercie publicznej i warunkach wprowadzania instrumentów finansowych do zorganizowanego systemu obrotu oraz o spółkach publicznych, Dz.U. 2005, nr 184, poz. 1539.

Wertpapierhandelsgesetz In der Fassung der Bekanntmachung vom 09.09.1998 (BGBl. I S. 2708) zuletzt geändert durch Gesetz vom 09.07.2021 (BGBl. I S. 2570) m.W.v. 16.08.2021.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2007 r. P 43/07, OTK-A 2007/11/155.

Nina Błaszczyk <https://orcid.org/0000-0003-2708-389X>
Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
e-mail: n.blaszczyk@onet.pl

Definicja i dylematy współczesnej tolerancji

Definition and dilemmas of contemporary tolerance

https://doi.org/10.25312/2391-5145.17/2022_08nb

Streszczenie

Artykuł podejmuje temat rozumienia tolerancji i postaw społecznych wobec zjawisk uznawanych za „inne” lub „obce”. Próba zdefiniowania terminu oraz zasygnalizowania nieścisłości w jego interpretacji została przeprowadzona na przykładzie wybranych problemów współczesnego społeczeństwa. Poddano analizie podziały dotyczące między innymi sytuacji mniejszości seksualnych, Kościoła katolickiego oraz pandemii koronawirusa. Głównym celem artykułu jest zachęcenie do podjęcia krytycznej autorefleksji i propagowanie właściwych postaw tolerancyjnych. Zauważono bowiem, że samo manifestowanie poglądów przy pomocy haseł nie jest jeszcze równoznaczne z aktywnym działaniem. Zwiększenie świadomości społecznej na ten temat może przyczynić się do budowania empatycznego i życzliwego porozumienia, a także rozważnego dialogu ponad podziałami. Każdy człowiek niezależnie od głoszonych poglądów, pochodzenia czy wyznania zasługuje na szacunek i akceptację.

Słowa kluczowe: współczesna tolerancja, dyskryminacja, szacunek, komunikacja, odpowiedzialność, Kościół katolicki, mniejszości narodowe, LGBT+, pandemia koronawirusa

Abstract

The article deals with the understanding of tolerance and social attitudes towards phenomena considered “other” or “foreign”. An attempt to define the term and signal inaccuracies in its interpretation was carried out through a case study of selected problems of modern society. The divisions concerning, among others, the situation of sexual minorities, the

Catholic Church and the coronavirus pandemic. The main aim of the article is to encourage critical self-reflection and to promote proper tolerant attitudes. It has been noticed that the mere manifestation of views with the use of slogans is not tantamount to active action. Increasing social awareness on this subject can contribute to building empathetic and kind understanding, as well as a deliberate dialogue across divisions. Every person, regardless of their views, origin or religion, deserves respect and approval.

Keywords: contemporary tolerance, discrimination, respect, communication, responsibility, the Catholic Church, national minorities, the LGBT+ community, the coronavirus pandemic

Tolerancja to popularny we współczesnym świecie termin, którym ludzie posługują się coraz chętniej, najczęściej w kontekście obrony swoich poglądów czy przekonań. Obecnie jedni chcą być postrzegani jako tolerancyjni, kierując się osobistymi pobudkami i motywami, a inni wręcz przeciwnie – przyjmują postawę negującą zasadność istnienia tolerancji. Zauważa to między innymi Marek Czyżewski, który pisze: „jedni piętnują brak tolerancji i apelują o jej obecność w wielu dziedzinach życia. Inni odnoszą się do idei tolerancji z rezerwą i sceptycyzmem, a niekiedy wręcz z niekłamaną niechęcią”¹.

Bez wątplenia jest to jednak żywy i aktualny temat w dzisiejszym społeczeństwie. W świetle współczesnej „mody na tolerancję” nie sposób nie zapytać, czym ona właściwie jest. Czy wszystkim dookoła zależy na jednej i tej samej tolerancji? Czy na pewno to pojęcie jest właściwie rozumiane? Czy tolerancja zawsze jest zjawiskiem pozytywnym? Czy może oznaczać przyzwolenie na zło? Kim jest człowiek tolerancyjny?

Niniejszy artykuł, stworzony na potrzeby projektu studenckiego z podstaw filozofii, stanowi próbę odpowiedzi na te i inne pytania związane z tolerancją. Na podstawie zebranych danych oraz materiałów bibliograficznych zarysowano wstępną charakterystykę tolerancji. Należy jednak stanowczo podkreślić, że rozważania te opisują jedynie niewielki wycinek problematyki, która jest niezwykle szeroka i rozciąga się na różne płaszczyzny życia ludzkiego – od sfery moralnej aż po przepisy prawne i politykę, w których znajduje odzwierciedlenie. Celem artykułu jest bowiem przede wszystkim zachęta do podjęcia krytycznej autorefleksji na ten temat i sformułowania osobistych wniosków.

Rozważania warto rozpocząć od nakreślenia definicji tolerancji. Tolerancja oznacza pewną postawę moralną, która stanowi poszanowanie dla osób o odmiennym pochodzeniu, kulturze, wyznaniu, poglądach itd. Postawa ta powinna zatem stwarzać przestrzeń do dialogu ponad podziałami, aby zapewnić wzajemne porozumienie. R. Borkowski podkreśla:

Dzięki tolerancji możliwa jest odmiennność, istnienie odmienności sprawia natomiast, że tolerancja jest konieczna. Wynika z istotnych różnic między ludźmi i świadomości,

¹ M. Czyżewski, *Tolerancja i nietolerancja: pojęcia i postulaty*, „Etyka” 2011, nr 44, <https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Etyka/Etyka-r2011-t44/Etyka-r2011-t44-s58-78/Etyka-r2011-t44-s58-78.pdf> [dostęp: 14.11.2022], s. 1.

że inni ludzie mają prawo do swej niepowtarzalności. Oznacza cierpliwość i wyrozumiałość dla innych².

Przy próbach definiowania tolerancji nie wolno pominąć cenionego w środowisku filozoficznym opracowania prof. I. Lazari-Pawłowskiej na ten temat³. Wyróżnia ona trzy podstawowe pojęcia tolerancji:

- tolerancję negatywną, którą uznaje za podstawową, a która oznacza brak ingerencji pomimo negatywnej oceny czyichś poglądów lub czynów, przez co w pewnym sensie może być utożsamiana z obojętnością,
- tolerancję pozytywną, oznaczającą akceptację cudzej odmienności w zakresie poglądów lub czynów w sensie pozytywnym, aczkolwiek biernym,
- tolerancję rozumianą jako brak przymusu – ponieważ przy oddziaływaniu na partnerów interakcji ważne jest, aby przeciwstawianie się, pod warunkiem że jest konieczne, miało łagodny charakter.

Jak zauważa w swoich rozważaniach K. Glombik:

Można i należy zatem mówić o tolerancji jako postawie moralnej, będącej jedną z fundamentalnych w kontekście wielorakiego zróżnicowania i pluralizmu poglądów, zachowań i stylów życia charakteryzujących świat w dobie współczesnej⁴.

Opisuje on zatem tolerancję jako postawę w świetle teologii moralnej – akceptację odmiennej opinii, wyznania czy poglądów. Zaznacza także, że zgodnie z chrześcijańskim przekazem⁵ dążenie do dialogu powinno odbywać się w duchu wzajemnej miłości i wyrozumiałości. Co warto podkreślić: „Tolerancja z konieczności nie wyklucza prawdy, ani nie znosi zobowiązania moralnego jednostek do poszukiwania prawdy i kierowania się nią we własnym życiu”⁶.

Można zauważyć, że definicja tolerancji różni się nieco w zależności od kontekstu i reprezentowanego stanowiska. Mimo sformułowanego określenia, jakie można odnaleźć w *Słowniku języka polskiego* czy encyklopedii⁷, nietrudno dostrzec pojawiającą się współcześnie rozbieżność.

² R. Borkowski, *Tolerancja i nietolerancja*, 2003, http://www.biuletyn.agh.edu.pl/archiwum_bip/archiwum_bip_pdf/pdf_116/10_116.pdf [dostęp: 14.11.2022], s. 1.

³ Wnioski prof. Iji Lazari-Pawłowskiej przywołuje P. Wdowiak w swoim artykule *O rodzajach tolerancji w filozofii Profesora Iji Lazari-Pawłowskiej*, „Etyka” 2011, nr 44, <https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Etyka/Etyka-r2011-t44/Etyka-r2011-t44-s52-57/Etyka-r2011-t44-s52-57.pdf> [dostęp: 14.11.2022], w którym charakteryzuje między innymi trzy pojęcia tolerancji.

⁴ K. Glombik, *Tolerancja jako postawa moralna*, „Studia Oecumenica” 2013, nr 13, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-1dc313fe-c4e6-4980-8161-ade053c235e5/c/08_Glombik.pdf [dostęp: 14.11.2022], s. 1.

⁵ Tolerancja rozumiana w ten sposób (oraz wspomniana powyżej tolerancja rozumiana jako brak przymusu) nawiązuje do chrześcijańskiego przekazu upominania braterskiego z miłością, które można odnaleźć między innymi w *Evangelii św. Mateusza*: „Gdy brat twój zgrzeszy, idź i upomnij go w cztery oczy. Jeśli cię usłucha, pozyskasz swego brata” (Mt 18,15), czy *1 Liście do Tesaloniczan*: „Prosimy was, bracia, upominajcie niekarnych, pocieszajcie małodusznych, przygarniajcie słabych, a dla wszystkich bądźcie cierpliwi!” (1 Tes 5,14), zob. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: Biblia Tysiąclecia*, Pallottinum, Poznań 2007.

⁶ K. Glombik, dz. cyt., s. 3.

⁷ Definicja ze *Słownika języka polskiego PWN* brzmi: „poszanowanie czyichś poglądów, wierzeń, upodobań, różniących się od własnych”.

Jedni widzą w tolerancji doniosłą wartość moralną i niezbywalny składnik nowoczesnej demokracji; zdaniem innych idea tolerancji osiągnęła status niepodważalnej, wręcz netykalnej zasady o quasi-sakralnym charakterze [...] Można więc powiedzieć, że strony sporu o tolerancję nie spierają się o to samo⁸.

Być może warto postawić pytanie o słuszność obu tych tez i o to, której z nich bliżej do prawdy.

Należy wspomnieć także, że tolerancja jest ważnym czynnikiem kształtującym społeczeństwo nie tylko lokalnie, ale i międzynarodowo. A. Pomiankowska-Wronka bardzo trafnie ujmuje to zagadnienie:

Wszystkie wymiary życia społecznego i ekonomicznego zostały zdominowane przez procesy globalizacyjne, inicjujące nowe zjawiska oraz mające znaczenie dla bezpieczeństwa międzynarodowego. Mnogość kultur żyjących obok siebie stwarza niebezpieczeństwo powstawania szumów komunikacyjnych. Nieznajomość zasad obowiązujących w danej kulturze prowadzi do upowszechniania stereotypów etnicznych i religijnych, a tym samym do postaw wrogości wobec imigrantów. Imigranci natomiast mogą mieć poczucie alienacji i wyobcowania, co uniemożliwia integrację międzykulturową i asymilację ludności napływającej⁹.

W dalszej części swoich rozważań Pomiankowska-Wronka wskazuje na możliwe działania mające na celu integrację imigrantów ze społecznością oraz na trudności z tym związane. Podobne zjawisko występuje w przypadku innych odmienności, na przykład światopoglądowych czy politycznych.

Jak współcześnie wygląda tolerancja? Na potrzeby projektu studenckiego została przeprowadzona ankieta internetowa, której celem było poznanie opinii respondentów na tematy związane z tolerancją. Pytania dotyczyły między innymi definicji tego pojęcia, subiektywnej oceny poziomu tolerancji w bliskim otoczeniu i kraju, zaobserwowanych przejawów agresji wobec osób o odmiennym pochodzeniu czy wyznaniu, a także możliwych metod zapobiegania nietolerancji. W badaniu wzięło udział 88 ankietowanych. Ponad 90% z nich określiło definicję tolerancji jako „akceptowanie innych takich, jakimi są”¹⁰.

Na pytanie otwarte o ocenę poziomu tolerancji w Polsce oraz o zmiany, które zdaniem badanych należałoby wprowadzić, udzielono dość zróżnicowanych odpowiedzi. Pojawiały się przemyślane i rozbudowane wypowiedzi, które można uznać za konstruktywne uwagi, na przykład:

1. Uważam, że sytuacja poprawia się względem osób cierpiących na choroby psychiczne. Dużo mówi się o depresji, co uwrażliwia na wszelkie problemy natury psychicznej. Dramatycznie sytuacja wygląda względem osób LGBTQ+. Chciałabym, żeby w Polsce osoby te były traktowane jak każdy inny człowiek i miały równe prawa. Rośnie również świadomość na temat ludzi z niepełnosprawnościami. Uważam jednak, że dalej jest dużo do zdziałania. Osoby o innym kolorze skóry są traktowane co raz lepiej przez Polaków.

⁸ M. Czyżewski, dz. cyt., s. 2.

⁹ A. Pomiankowska-Wronka, *Europa w obliczu wyzwań: dylematy wielokulturowości*, „Chorzowskie Studia Polityczne” 2015, nr 10, <https://dlibra.wsb.wroclaw.pl/Content/1447/PDF/Europa%20w%20obliczu%20wyzwa%C5%84%20dylematy%20wielokulturowo%C5%9Bci.pdf> [dostęp: 14.11.2022], s. 136.

¹⁰ Na potrzeby niniejszego artykułu przywołano tylko wybrane odpowiedzi z ankiety w celu zasygnalizowania istniejących problemów i podjęcia próby ich interpretacji oraz wyciągnięcia wniosków na ich podstawie.

2. Uważam że Polska to bardzo tolerancyjny kraj czasami aż za bardzo ponieważ niestety dalej społecznie akceptowalne oraz nie karane są postawy wrogie wobec katolicyzmu.
3. Trudna kwestia. Myślę, że źródłem nietolerancji w Polsce jest wzbudzanie silnego lęku przed innością i manipulacja ich wizerunkiem. Gdyby Polska otworzyła się na rozmowy i próbę zobaczenia człowieka w człowieku, byłoby dużo lepiej.
4. Według mnie jest ona na bardzo niskim poziomie, zwłaszcza w gronie osób 40+ gdyż zostali oni wychowani według dawniej panujących zwyczajów i trudno jest im się przestawić. W naszym kraju nie można być spokojnie sobą i żyć w sposób jaki nas uszczęśliwia, ponieważ spotyka nas wówczas wiele przykrości (od jednostek rządzących naszym krajem po najbliższą rodzinę i znajomych)¹¹.

Otrzymano również wypowiedzi częściowe (uwzględniające jedynie pierwszą lub drugą część pytania) o ogólnym i generalizującym charakterze, na przykład:

1. Odpowiedzi w kontekście stanu: „Nie ma tolerancji”, „Uważam, że Polska jest względnie tolerancyjna”, „Jest na bardzo niskim poziomie”.
2. Odpowiedzi w kontekście propozycji zmian: „Wszystko”, „Rząd :)”, „Podejście ludzi”.

Tak ogólne odpowiedzi budzą być może mylne wrażenie chęci przerwania odpowiedzialności na kogoś innego. Owszem, rola rządu i ogółu społeczeństwa ma duże znaczenie, jednak każdy człowiek ma wpływ na kształtowanie rzeczywistości nie tylko lokalnej, ale także krajowej. Z tego względu tak ważne jest chociażby uczestnictwo w wyborach, aby wybrać przedstawicieli, którzy będą sprawowali władzę w imieniu głoszących. Samo głoszenie wielkich haseł nie jest jeszcze tożsame z działaniem, które wymaga realnego zaangażowania i podejmowania aktywnych decyzji.

Jednym z pytań otwartych było pytanie o możliwe sposoby propagowania postawy tolerancji w swoim otoczeniu – wśród bliskich, rodziny, znajomych. Większość ankietowanych wskazała na wartość edukacji przejawiającej się w różnych wariantach, takich jak lekcje w szkołach, spoty informacyjne udostępniane w środkach masowego przekazu, kampanie społeczne, organizowanie akcji edukacyjnych.

Nie jest to zaskoczeniem. Postawy uznawane za nietolerancyjne najczęściej wynikają z lęku, którego podłożem jest z kolei niewiedza. Łatwo posługiwać się zasłyszczanymi frazami, nie weryfikując przy tym ich prawdziwości. Nierzadko prowadzi to do utrwalania szkodliwych stereotypów na temat osób czy grup. Zwiększenie dostępu do wiarygodnych informacji mogłoby prawdopodobnie przynieść wymierne korzyści.

Nieocenioną wartość ma również rola rodziny w tym zakresie. Dzieci i młodzież bardzo często uczą się przez przejmowanie zachowań, które obserwują w swoim środowisku. Młodsze dzieci, dla których nie ma nic dziwnego w innym kolorze skóry, niepełnosprawności czy wyznawanej religii i którym tolerancja przychodzi w sposób naturalny, mogą z czasem pod wpływem widocznej niechęci rodziców wobec inności zmienić swoje przyjazne nastawienie w postawę nieufności, a nawet wrogości. Oczywiście na kształtowanie się postaw przyjmowanych w odpowiedzi na dane zjawiska wpływają także inne czynniki, na przykład środowisko rówieśnicze.

¹¹ Wszystkie wypowiedzi ankietowanych przywołane w artykule zostały zacytowane w oryginalnej pisowni.

Czy możliwe jest całkowite zlikwidowanie zjawiska, jakim jest nietolerancja? Prawdopodobnie nie. Społeczeństwo składa się z osób o rozmaitych poglądach, różnym stopniu dojrzałości, indywidualnym bagażu życiowych doświadczeń. Każda jednostka ma swoje indywidualne cechy i zasoby oraz funkcjonuje w swój własny sposób. Różnice są czymś naturalnym. Nie oznacza to jednak rezygnacji z podejmowania inicjatyw szerzących postawy tolerancji dla różnych zjawisk.

Z pewnością merytoryczny dialog poparty wiarygodnymi informacjami może okazać się wartościowym narzędziem w budowaniu porozumienia ponad podziałami w duchu wzajemnej życzliwości i szacunku. Podobnie jak wartościowe inicjatywy mające na celu edukację. Co ważne, postawę tolerancji można wykształcić, jest to w znacznym stopniu umiejętność nabyta. Z tego względu kluczowe wydaje się zachęcanie społeczeństwa do podejmowania aktywności w swoim środowisku, tak aby każdy mógł czynnie zmieniać rzeczywistość i postrzeganie inności na obszarze, na który ma faktyczny wpływ. Poprzez działania jednostkowe poparte konkretnymi czynami na rzecz jakiejś sprawy można zdziałać naprawdę dużo.

Warto rozpocząć od samokształcenia i poszerzania własnych horyzontów, by nie powielać szkodliwych informacji, które mają niewiele wspólnego z prawdą. Szczególnie ważna wydaje się w tym przypadku praca nad własną umiejętnością krytycznego myślenia i weryfikowania pozyskiwanych informacji za pomocą sprawdzonych źródeł. Nieustanne samokształcenie w tym kierunku może przynieść liczne korzyści. Nie bez powodu osoby potwierdzające własnym przykładem i czynem zaangażowanie w kwestie szerzenia tolerancji są postrzegane przez społeczeństwo jako bardziej wiarygodne, godne zaufania, a także naśladowania.

Komunikacja z drugim człowiekiem jest jednym z najważniejszych aspektów porozumiewania się. M. Rosenberg opracował strategię NVC (z ang. *Nonviolent Communication*) – komunikację bez przemocy, która pozwala na prowadzenie wartościowych rozmów bez niepożądanych zjawisk, takich jak chociażby manipulacja czy wywieranie presji.

Autor NVC proponuje zatem czterofazowy model empatycznej komunikacji, bez przemocy i manipulacji, który stanowi podstawę prowadzonych przez niego szkoleń. Są to: 1) obserwowanie bez oceniania, 2) rozpoznawanie i wyrażanie uczuć, 3) wiązanie aktualnie przeżywanego uczucia z potrzebami (wartościami, pragnieniami), 4) formułowanie konkretnych próśb (ale nie żądań)¹².

Poznanie tych metod i korzystanie z nich może pozwolić na wykształcenie empatycznego oraz nieoceniającego sposobu komunikowania się z innymi.

Inność nierzadko instynktownie budzi w człowieku negatywne skojarzenia. Nieufność, mniej lub bardziej świadomy lęk i poczucie zagrożenia to tylko niektóre z nich. Przyczyny i rodzaje obaw mogą być różne, chociażby strach o brak poszanowania wyznawanych wartości, o miejsce pracy, o bezpieczeństwo, o zdrowie i życie swoje czy bliskich. Może przybierać formę unikania lub wrogości wobec innych ludzi. Wspomnieć należy także o licznych skrajnych zjawiskach niepożądanych, które związane są z brakiem poszano-

¹² K. Mudyń, „Komunikacji bez przemocy” jako metoda przewycięzania i zapobiegania konfliktom, <https://www.uj.edu.pl/documents/1749407/6335bdf3-2d49-4e87-b6c9-7ad63edb7d2b> [dostęp: 14.11.2022], s. 1.

wania dla ludzkiej odmienności. Przejawy rasizmu, ksenofobii, antysemityzmu i innych agresywnych zachowań wobec różnych osób widoczne są we współczesnej rzeczywistości. Dyskryminacja stała się wręcz zjawiskiem powszechnym.

Ankietowani udzielili także informacji dotyczących zdarzeń i sytuacji postrzeganych jako skrajnie nietolerancyjne. To pokazuje, że w ich opinii zachowania, które naruszają dobro oraz przestrzeń osoby poszkodowanej, są niedopuszczalne i nie ma na nie miejsca w przestrzeni społecznej. Wymieniane były wszelkie przejawy agresji, między innymi akty wandalizmu i brak poszanowania symboli („Cięcie krzyży piłą, przeszkadzanie w mszy”), ataki fizyczne, takie jak pobicia czy gwałty, ataki werbalne, jak obelgi, wyśmiewanie („Ubliżanie osobie o odmiennym odcieniu skóry”), przejawy agresji psychicznej („Gdy ktoś wyśmiewa się z ludzi np niepełnosprawnych lub biedniejszych itp.”).

Analizując współczesną sytuację, można zaobserwować liczne ataki na osoby lub grupy osób przez sprawców o odmiennym światopoglądzie. Na ataki narażone są między innymi osoby innego pochodzenia i osoby o innej orientacji seksualnej. Dla zasygnalizowania problemu warto przywołać wybrane, reprezentatywne przykłady.

Sąd Rejonowy w Sopocie rozpatrywał sprawę karną dotyczącą napaści fizycznej na parę lesbijek, w wyniku której kobiety doznały naruszenia ciała i obrażeń. Ponieważ działaniu sprawcy towarzyszyły wyzwiska i komentarze jednoznacznie świadczące o jej uprzedzeniach co do orientacji seksualnej pokrzywdzonych, organy ścigania uwzględniły ten motyw w toku postępowania przygotowawczego. Ten istotny element zdarzenia został też zauważony przez sąd, który w uzasadnieniu wyroku skazującego z dnia 21 maja 2019 r. podkreślił, że poglądy na temat osób LGBT w żadnym wypadku nie uzasadniają przemocy atakującej godność ludzką, w związku z czym zachowanie oskarżonej wymagało ze strony Sądu wyraźnej reakcji prawnokarnej¹³.

Nie można pominąć także ataków na wiernych i kapłanów Kościoła katolickiego, które stają się coraz częstszym zjawiskiem. Nader często dochodzi do profanacji i niszczenia elewacji lub wewnątrz zabytkowych świątyń, kaplic, figur itp. Mają miejsce również agresywne ataki fizyczne prowadzące do obrażeń ciała, w skrajnych przypadkach kończące się śmiercią.

27 października 2020 r. w okolicy stacji benzynowej w Myśliborzu zwolennik liberalizacji prawa aborcyjnego zaatakował wikariusza miejscowej parafii pw. św. Jana Chrzciciela. Sprawca kilkakrotnie zadał kapłanowi ciosy w brzuch i głowę¹⁴.

27 października 2020 r. nieznani sprawcy zaatakowali przy użyciu pałek teleskopowych osoby broniące pomnika św. Jana Pawła II w Wołominie przed dewastacją podczas miejscowego Strajku Kobiet. W wyniku działania sprawców jedna osoba została ranna¹⁵.

¹³ A. Bodnar, *Sytuacja prawna osób nieheteroseksualnych i transpłciowych w Polsce. Międzynarodowy standard ochrony praw człowieka osób LGBT i stan jego przestrzegania z perspektywy Rzecznika Praw Obywatelskich*, „Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich” 2019, nr 6, <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Raport%20RPO%20Sytuacja%20prawna%20os%C3%B3b%20LGBT%20w%20Polsce.pdf> [dostęp: 14.11.2022].

¹⁴ *Raport przedstawiający przypadki naruszenia prawa do wolności religijnej w Polsce w 2020 r., Laboratorium Wolności Religijnej*, <https://laboratoriumwolnosci.pl/wp-content/uploads/2021/02/LWR-Raport-2020.pdf> [dostęp: 14.11.2022], s. 16.

¹⁵ Tamże, s. 17.

Przykłady podobnych ataków, które mają miejsce w Polsce w ostatnich latach, można mnożyć. W znanym przysłowiu *Gdzie dwóch Polaków, tam trzy zdania*, prawdopodobnie jest więcej racji, niż mogłoby się wydawać. Obecnie można wyróżnić wiele rodzajów sporów, które dzielą Polaków: od kwestii moralnych, religijnych, po społeczne czy polityczne. Jednym z najpopularniejszych powodów poza wspomnianymi wcześniej jest pandemia koronawirusa, która w 2020 roku zmieniła cały świat.

Nietrudno zauważyć stworzone podziały i wzajemne wrogie nastawienie również na tym polu. Wykształciły się dwie główne postawy przyjmowane przez społeczeństwo: zastosowanie się do przyjętych przez rząd obostrzeń i zaleceń lub przeciwnie – ignorowanie ich i negowanie istnienia pandemii. Sytuacja wygląda podobnie chociażby w związku z prowadzoną akcją szczepień. Obserwuje się wysoki poziom nieufności społecznej, który może nawet przybrać formę wykluczania pewnych osób bądź grup w społecznościach o innych poglądach na ten temat.

Przejawem negatywnego działania normy społecznej w kontekście trwającej pandemii jest social shaming i postawy ksenofobiczne [...]. Długotrwały stan odosobnienia zwiększa ryzyko pojawienia się postaw szowinistycznych i egoistycznych [...]. Są one sprzężone zarówno z brakiem wiedzy na temat choroby, powstawaniem mitów na jej temat, jak i z wrogością wobec wybranych grup i mniejszości społecznych (np. wobec Azjatów, pracowników medycznych, osób chorych lub ozdrowieńców)¹⁶.

Czy obrona własnych przekonań i potrzeba uzyskania tolerancji dla własnej inności pozwala na atakowanie osób, które mają inne poglądy? Czy wywoływaniem strachu i niechęci lub przemocą można zyskać szacunek u innych osób? Dlaczego tak często dialog zastępowany jest podejmowaniem działań, których celem jest agresja, wręcz usprawiedliwiana wielkimi hasłami o równości, tolerancji czy obronie własnych praw, adresowana do tych, którzy kierują się innymi wartościami, zasadami?

Przypomnijmy raz jeszcze – tolerancja to „wrozumiałość objawiająca się w przyznawaniu innym prawa do posiadania jakichś poglądów oraz do określonego działania, pomimo odmienności własnych poglądów i własnego postępowania”¹⁷. Z całą stanowczością należy podkreślić, że takie ataki z tolerancją nie mają nic wspólnego. Potrzeba bycia zaakceptowanym czy zaimplementowania swoich poglądów na jakikolwiek temat nie usprawiedliwiają w żaden sposób aktów agresji fizycznej lub psychicznej wobec drugiego człowieka. Każdemu człowiekowi bez wyjątku należy się szacunek. Wymaganie tolerancji przy jednoczesnym braku tolerancji dla innych jest co najmniej niewłaściwe.

Warto przywołać myśl, która trafnie oddaje charakter obserwowanego zjawiska. To niezwykle istotna w kontekście niniejszego artykułu opinia, którą powinniśmy poddać osobistej refleksji:

¹⁶ M. Pawińska, R. Zyzik, *Pandemia jako wyzwanie behawioralne*, „Policy Paper” 2021, nr 1, https://pie.net.pl/wp-content/uploads/2021/02/PIE-PP_Pandemia-jako-wyzwanie-behawioralne.pdf [dostęp: 14.11.2022], s. 10.

¹⁷ J. Bazaniak, *Inność obiektem tolerancji. Kształtowanie postaw tolerancyjnych u dzieci w wieku wczesnoszkolnym w ich środowisku edukacyjnym*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2009, t. 23, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/pst/article/download/11721/11575/> [dostęp: 14.11.2022].

O tolerancji najczęściej mówi się tak, jak gdyby stanowiła ona wartość fundamentalną samą w sobie. Czy na pewno tak jest? Nawoływanie bowiem do tolerowania nienawiści wobec innych osób ze względu na ich kolor skóry, wyznanie czy poglądy jest wyrazem sprzeczności z samym sensem pojęcia tolerancji. Absolutna tolerancja, czyli bezwarunkowy szacunek dla odmienności, jest pojęciem samowywrotnym¹⁸.

Nie ulega wątpliwości, że współcześnie można dostrzec swoisty problem z tolerancją, a dokładnie – z jej właściwym zrozumieniem. Trudno bowiem nie ulec wrażeniu, że jest ono przekształcane, czasem wręcz wypaczane, dla uzyskania konkretnych korzyści na własny użytek. Tolerancja tymczasem nie jest bezrefleksyjną zgodą na wszystko. Nie oznacza rezygnacji z własnych przekonań ani przyzwolenia na brak szacunku wobec nich. Nie jest też zjawiskiem wartościującym i wywyższającym tolerancyjnego nad tolerowanego oraz tolerowanego nad tolerancyjnym. Nie może ani nie powinna być zjawiskiem jednostronnym – obie strony powinny darzyć się wzajemnym szacunkiem dla swoich odmiennych poglądów i wartości. Walka o tolerancję wobec poglądów jednych nie może być jednocześnie brakiem poszanowania wartości tych drugich.

Być może rozwiązania problemu dotyczącego braku tolerancji warto zacząć szukać od odpowiedzi na pytanie, czym tolerancja jest dla mnie. Autorefleksja i krytyczne spojrzenie może wnieść bowiem więcej niż mechaniczne powtarzanie popularnych haseł o tolerancji. Przy podejmowaniu takich rozważań wskazane jest sięgnięcie do cenionych źródeł, takich jak rozprawy filozoficzne (w niniejszym artykule zostały zaproponowane rozważania profesor I. Lazari-Pawłowskiej) czy religijny system wartości (na przykład przywołane wyżej odniesienie do nauki chrześcijańskiej i katolicyzmu), pomocne mogą także okazać się rzetelne opracowania naukowe czy encyklopedyczne. Bez oparcia poglądów na obiektywnych podstawach może dojść do subiektywizacji pojęcia według własnego uznania. Takie zjawisko jest niebezpieczne ze względu na ryzyko popadnięcia w skrajności, które z kolei mogą stać się przyczyną dalszych nieporozumień.

Działania poszerzające własne horyzonty i poparcie wiarygodnymi źródłami odgrywają niezwykle istotną rolę w kształtowaniu się zdrowej postawy wobec odmienności. Wszystko po to, aby zweryfikować swoje podejście do tolerancji i jeśli zajdzie taka potrzeba, zmienić własne nastawienie na przyjazne i życzliwe dla inności. Każdy człowiek jest inny, ale każdy bez wyjątku zasługuje na szacunek i akceptację. W dzisiejszym świecie potrzeba otwartości i umiejętnego dialogu prowadzonego wobec każdej ze stron jest bardzo pożądana.

Życie w społeczeństwie wymaga odpowiedniej organizacji zarówno na szczeblu krajowym, jak i lokalnym. Tolerancja rozumiana jako wzajemny szacunek i akceptacja dla odmiennych niż własne poglądów jest jedną z ważniejszych składowych społecznej ładu. Właśnie dlatego tak istotne zdaje się propagowanie właściwych postaw już na wczesnym etapie edukacji w placówkach oświatowych, a przede wszystkim w rodzinnych domach – nie tylko przez poszanowanie odmienności, ale także poprzez szacunek dla posiadanych zasobów, poglądów i zasad moralnych, a zarazem brak przyzwolenia na ich niszczenie czy wyśmiewanie przez kogokolwiek. Budowanie poczucia własnej wartości

¹⁸ P. Wdowiak, dz. cyt., s. 5.

także ma istotne znaczenie. To trudne zadanie staje się dziś wyzwaniem dla każdego współczesnego człowieka.

Bibliografia

Bazaniak J., *Inność obiektem tolerancji. Kształtowanie postaw tolerancyjnych u dzieci w wieku wczesnoszkolnym w ich środowisku edukacyjnym*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2009, t. 23, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/pst/article/download/11721/11575/> [dostęp: 14.11.2022].

Bodnar A., *Sytuacja prawna osób nieheteroseksualnych i transpłciowych w Polsce. Międzynarodowy standard ochrony praw człowieka osób LGBT i stan jego przestrzegania z perspektywy Rzecznika Praw Obywatelskich*, „Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich” 2019, nr 6, <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Raport%20RPO%20Sytuacja%20prawna%20os%C3%B3b%20LGBT%20w%20Polsce.pdf> [dostęp: 14.11.2022].

Borkowski R., *Tolerancja i nietolerancja*, 2003, http://www.biuletyn.agh.edu.pl/archiwum_bip/archiwum_bip_pdf/pdf_116/10_116.pdf [dostęp: 14.11.2022].

Czyżewski M., *Tolerancja i nietolerancja: pojęcia i postulaty*, „Etyka” 2011, nr 44, <https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Etyka/Etyka-r2011-t44/Etyka-r2011-t44-s58-78/Etyka-r2011-t44-s58-78.pdf> [dostęp: 14.11.2022].

Glombik K., *Tolerancja jako postawa moralna*, „Studia Oecumenica” 2013, nr 13, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-1dc313fe-c4e6-4980-8161-ade053c235e5/c/08_Glombik.pdf [dostęp: 14.11.2022].

Mudyń K., *„Komunikacji bez przemocy” jako metoda przewycięzania i zapobiegania konfliktom*, <https://www.uj.edu.pl/documents/1749407/6335bdf3-2d49-4e87-b6c9-7ad63edb7d2b> [dostęp: 14.11.2022].

Pawińska M., Zyzik R., *Pandemia jako wyzwanie behawioralne*, „Policy Paper” 2021, nr 1, https://pie.net.pl/wp-content/uploads/2021/02/PIE-PP_Pandemia-jako-wyzwanie-behawioralne.pdf [dostęp: 14.11.2022].

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: Biblia Tysiąclecia, Pallottinum, Poznań 2007.

Pomiankowska-Wronka A., *Europa w obliczu wyzwań: dylematy wielokulturowości*, „Chorzowskie Studia Polityczne” 2015, nr 10, <https://dlibra.wsb.wroclaw.pl/Content/1447/PDF/Europa%20w%20obliczu%20wyzwa%C5%84%20dylematy%20wielokulturowo%C5%9Bci.pdf> [dostęp: 14.11.2022].

Raport przedstawiający przypadki naruszenia prawa do wolności religijnej w Polsce w 2020 r., Laboratorium Wolności Religijnej, <https://laboratoriumwolnosci.pl/wp-content/uploads/2021/02/LWR-Raport-2020.pdf> [dostęp: 14.11.2022].

Wdowiak P., *O rodzajach tolerancji w filozofii Profesora Iji Lazari-Pawłowskiej*, „Etyka” 2011, nr 44, <https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Etyka/Etyka-r2011-t44/Etyka-r2011-t44-s52-57/Etyka-r2011-t44-s52-57.pdf> [dostęp: 14.11.2022].

Patrycja Rybak
Politechnika Łódzka
e-mail: rybakpatrycja0@gmail.com

Studying the role of globalization in the American and Chinese film industry: A cross-cultural management perspective

Rola globalizacji w amerykańskim i chińskim przemyśle filmowym. Perspektywa zarządzania międzykulturowego

https://doi.org/10.25312/2391-5145.17/2022_09pr

Abstract

The main aim of this paper was to compare, analyse and evaluate the globalization process on both film industries by assessing the success of foreign blockbusters, in this case, Marvel films, in the Chinese market in order to check the hypothesis that has been formulated at the beginning. All of the information gathered allowed conclusions to be drawn.

Keywords: globalization, film industry, Marvel movies

Streszczenie

Głównym celem artykułu było porównanie, analiza i ocena procesu globalizacji w obu branżach filmowych poprzez ocenę sukcesu zagranicznych hitów kinowych, w tym przypadku filmów Marvela, na chińskim rynku w celu sprawdzenia hipotezy sformułowanej na początek. Wszystkie zebrane informacje pozwoliły na wyciągnięcie wniosków.

Słowa kluczowe: globalizacja, branża filmowa, filmy Marvela

Introduction

Globalization is a catalyst and a core foundation of the way the world has been shaping since the emergence of the Internet, which propelled the creation of thin invisible and interdependent lines that form a network of connections between the world's most remote places. Owing to globalization, the film market has been reconstructed affecting distribution, production and consumption patterns. It has facilitated international collaborations, maximized revenues, changed the distribution channels to streaming services and reduced theatre tickets sales. Alongside these changes, two most prominent industries have been fighting for dominance in the global film market – Hollywood and ‘Chinawood’ (Chinese film industry). The relevance of those two industries on the international arena is indisputable. The first one being considered the birthplace of cinema, the latter an ideal business partner with great market potential. However, both industries, despite their participation in the globalized world, have been built with distinctive orientations – America propagating capitalism and Americanization, while China – foregrounding communism, Marxism, Confucianism and collectivism. All these ingredients present a picture of the complex relationships and challenges that both industries must face in order to penetrate markets and maximize revenues.

The Chinese film industry

Right now, China is one of the key economic superpowers in the world. For the second year in a row, it is the leader in the global film industry market with \$7.4 billion in box office revenue.¹ For many years artists have been limited in terms of their self-expression and have been confined to produce products aligned to the canon established by the Chinese Communist Party (CCP). This canon is constituted by adherence to communism, later Maoism – the ideology implemented by Mao Zedong that highlighted anti-western thoughts, and the fight against elite dominance² and Confucianism – the most famous philosophy that propagated social hierarchy which has become a core foundation of East Asian societies³. In addition, collectivism – affects the self-concept of the society, specific forms of relationships – privileging group activity; conformity, and a particular understanding of mental health – a taboo topic⁴ are strongly ingrained within society in China.

These characteristics contribute to China being less concerned about privacy, censorship, and human rights than other countries. The omnipresent invigilation and technology control allows the government to promote conformity, governmental virtues as well as to demonize Western influence on Chinese society. Hence, foreign social media platforms

¹ L.L. Lin, *Film Industry in China – statistics & facts*, <https://www.statista.com/topics/5776/film-industry-in-china/> [access: 11.07.2022].

² *Maoism*, <https://www.britannica.com/topic/Maoism> [access: 11.07.2022].

³ *Confucius*, <https://plato.stanford.edu/entries/confucius/> [access: 10.07.2022].

⁴ C. Nickerson, *Understanding collectivist cultures*, www.simplypsychology.org/what-are-collectivistic-cultures.html [access: 10.07.2022].

are non-existent there. Moreover, these features are present in the way the film industry operates. It is controlled by the State Council, which controls distribution, import and export laws. The special delegated organ the Administrative Department of Radio, Film and Television of the State Council regulates the film-making processes, as well as collaboration with foreign film companies. Unfortunately, it means that foreign entities are required to obey the rules set out by the People's Republic of China. If a movie is a danger to the idea of unity, the security of the state, national unity, and includes violence, obscenity, it can be quickly rejected or banned. That is why, only 34 foreign movies are allowed to be screened in China each year⁵.

On the other hand, scepticism towards western values is deeply rooted in China. Difficulties with market access, including the lack of streaming services, and the constraints placed on storytelling due to several themes such as homosexuality, sexual abuse, violence, drug and human trafficking being closely controlled, limits China's attractiveness to potential collaborators. This cultural side of globalization has been unfortunately omitted despite the young generation wishing to engage with that topic. Moreover, Hollywood's hunger for domination on the Chinese film market pushed them to adhere to Chinese censorship rules – in *Venom* (2018) Tom Hardy uses a Chinese app, or casting Fan Bingbing in *The 355* (2022).

The American film industry

The first thing that comes to mind whenever the word 'Hollywood' is heard is domination, glitter, fame, a mine of money and talent. These are probably the most accurate associations with the American film industry, which is why there is a fierce opposition to the Chinese film industry. Capitalism's main purpose is profitability. This has both positive and negative aspects. The more audiences a film production is able to attract, the more financial gains it is able to generate. Films such as *Fast and Furious*⁶ propagate American values in several ways – through production (shooting takes place at different locations all around the world), employment practices (hiring skilled workers from poorer countries⁷), creating new jobs openings including non-obvious positions such as food stylist, intimacy coordinator, or baby wrangler⁸; and via the existence of competition⁹.

When it comes to the American presence in the Chinese film industry the relationship between those two countries is highly strained. The growing tensions and resentments towards American values correspond to the obstacles that Hollywood encounters while importing its products to China – stricter censorship rules. However, thanks to this Holly-

⁵ R. McCall, *China's Film Industry: Strategic Opportunities*, n.d., <https://www.china-briefing.com/news/chinas-film-industry-strategic-opportunities/> [access: 10.07.2022].

⁶ C. Wedler, *Hollywood's Economics Are Impressively Capitalistic Despite Its Politics*, n.d., <https://fee.org/articles/hollywood-s-economics-are-impressively-capitalistic-despite-its-politics/> [access: 10.07.2022].

⁷ *Ibidem*.

⁸ A. Grauso, *7 Extremely Weird Jobs On Movie Sets (That Are Crazy Important)*, n.d., <https://atomtickets.com/movie-news/weird-jobs-on-movie-sets/> [access: 11.07.2022].

⁹ C. Wedler, *Hollywood's...*, op.cit.

wood gains revenues, while China's soft power is manifested in films such as *The Mummy: Tomb of the Dragon Emperor* (2008), *Iron Man 3* (2013), *Transformers 4* (2014), and *Kung Fu Panda 3* (2016) or *The Great Wall* (2016)¹⁰.

Undoubtedly, the role that globalization has played in Hollywood's expansion is significant. It propelled the processes of denationalization, consumerism and homogenization and has promoted multicultural diversity, self-identification, and economic opportunities for Hollywood's global penetration¹¹. Thanks to globalization, almost every film production process is controlled by the big American studios. Movies are being shot without any national and cultural barriers – creating American productions with international casts. This results in increased revenues and decreased production costs. Capitalist ideology reverberates across most of Hollywood's products. The vertical and horizontal integration of distribution channels and exhibitions is controlled by the American film industry in most of the cases. However, China is resistant to the changes that Hollywood wants to impose¹².

Marvel Cinematic Universe in China

One of the more spectacular universes ever created is the Marvel Cinematic Universe (MCU). So far, 23 movies have been produced. These films have been some of the most lucrative box office hits. Several A-list celebrities have been hired and the franchise has best-selling merchandise. Kevin Feige contributed to the popularity of this immense household name. This company is one of the few that achieved success in China.

Due to the fact that both film industries are based on distinct political, historical and cultural backgrounds, Marvel has to adjust its penetration strategies accordingly. It uses an unknown cast as different spectrums of expertise allows directors to emphasise other ideas, it fosters stability by mixing unknown cast with more established figures; it encourages differentiation by not sticking to previously successful ingredients¹³; licensing. These strategies contributed to the success of Chinese box office hits such as *Avengers: Endgame* which earned 4.3 billion RMB (\$629.1 million)¹⁴. This proves that China has been an overseas partner necessary for MCU's success. The number of moviegoers is still increasing in China. *Avengers: Endgame*, sold the \$82 million worth of tickets in China in the first six hours; while in-home streaming services are mostly chosen by the Americans on their domestic markets¹⁵.

¹⁰ A. Kokas, *Hollywood Made in China*, University of California Press, 2017, pp. 2–3

¹¹ X. Song, *Hollywood movies and China: Analysis of Hollywood globalization and relationship management in China's cinema market*, "Global Media and China" 2018, Vol. 3(3), p. 179.

¹² *Ibidem*.

¹³ S. Harrison, A. Carlsen, M. Škerlavaj, *Marvel's Blockbuster Machine*, n.d., <https://hbr.org/2019/07/marvels-blockbuster-machine> [access: 10.07.2022].

¹⁴ L.L. Lin, *Film Industry in China – statistics & facts*, n.d., <https://www.statista.com/topics/5776/film-industry-in-china/> [access: 11.07.2022].

¹⁵ S. MK, *Avengers: Endgame – Why China is a significant market for Marvel film to unseat Avatar's all-time record*, n.d., <https://www.firstpost.com/entertainment/avengers-endgame-why-china-is-a-significant-market-for-marvel-film-to-unseat-avatars-all-time-record-6505811.html> [access: 10.07.2022].

The reason why Chinese Marvel's fanbase reaches 5.79 million on Weibo¹⁶ is that Marvel makes every effort to attract potential customers by altering their movies so that they appear more attractive for the CCP and Chinese society. In *Iron Man 3* (2013) Wang Xueqi portrays a surgeon that operates on Tony Stark; in *Dr. Strange* (2016) a temple was relocated from Tibet to Nepal, and the origin of the Ancient One was changed to a white person (Tilda Swinton)¹⁷. Additionally, Marvel is organizing its movie premieres in China – in 2016, Chris Evans, Sebastian Stan and Anthony Mackie participated in the Beijing premiere of *Captain America: Civil War*.

However, the backlash of Marvel's dominance appeared with *Shang-Chi: The Legend of the Ten Rings* (2021) that has been accused of ignoring Chinese national pride, and propagating Asian stereotypes¹⁸. At the first glance, the movie has everything – the Asian superhero, the storyline, fully Asian cast. Unfortunately, the weak research and preparation led to an enormous failure. The movie has been compared to the 'Chinese food' served in America. It apparently looks like Chinese but has nothing to do with the true Chinese spirit at all¹⁹. This demonstrates contradictions existing in Marvel – on the one hand, understanding, market penetration, capitalization, and submission associated with lost freedom under censorship, and on the other hand, the excessive capitalism, misinformation and numerous stereotypes²⁰.

Conclusions

As has been presented above, globalization has an impact on the development of today's world, including film industry. It changes film operations by extending them into the global context – international casts, overseas shooting, as well as bigger financial possibilities. The two countries that emerged on the global film arena, apart from Bollywood, have been Hollywood and 'Chinawood'. Different cultural and political backgrounds underpin the distinctive form of running a business and the conditions that both countries have to abide by. The aim of this paper was to compare, analyse and evaluate the globalization process on both film industries by analysing the success of foreign blockbusters in the Chinese market using the example of Marvel films.

¹⁶ R. Davis, *How the Avengers Became Such a Marvel in China*, n.d., <https://variety.com/2019/film/news/avengers-endgame-marvel-universe-china-box-office-1203197686/> [access: 10.07.2022].

¹⁷ R. Fink, *China and the MCU's Long Complicated History*, n.d., <https://movieweb.com/chinese-censorship-in-the-mcu/> [access: 10.07.2022].

¹⁸ J. Bisset, *Marvel is censoring films for China, and you probably didn't even notice*, n.d., <https://www.cnet.com/culture/entertainment/features/marvel-is-censoring-films-for-china-and-you-probably-didnt-even-notice/> [access: 10.07.2022].

¹⁹ W. Yu, *Marvel's first Asian superhero fails to win Chinese audiences' hearts, showing that even kungfu cannot save a movie full of Western stereotypes about China*, n.d., <https://www.globaltimes.cn/page/202111/1239231.shtml> [access: 10.07.2022].

²⁰ Q. Song, *The Failure of Shang-Chi in China: The Role of Politics and Media in Worldwide Film Distribution*, n.d., <https://medium.com/writ-150-at-usc-fall-2020/the-failure-of-shang-chi-in-china-the-role-of-politics-and-media-in-worldwide-film-distribution-4290d3bac6a4> [access: 10.07.2022].

Globalization has been a catalyst for the development of both industries by opening international markets for business. Through cultural and political exchanges, America and China have gained new potential partners and opportunities, including the establishment of Sino-US relationships. Americanization propelled the domination of Hollywood as well as creating the ‘American Dream’ coveted by several communities across the world.

The distinctive foundations of both film industries make them polar opposites, which can sometimes translate to the conflicts that are visible in the case of Marvel, as well. The company is a household name and has been quite successfully breaking the tough code of Chinese censorship. Several Marvel productions’ box office hits exceeded \$1 billion. However, the relationship between the company and China has become strained due to the 2021’s film *Shang Chi The Legend of the Ten Rings* that has been banned not only by Chinese censors but by Chinese audiences as well. The reason for that is that Marvel has been accused of propagating Asian stereotypes and being hurtful towards Chinese national pride. Nevertheless, both parties portray extremes in their activities – Marvel engages in too much capitalistic thinking which sometimes corresponds to the poor research, while Chinese exaggerated resentment towards Western products led to the collapse of the relationship between China and America.

The lesson derived from this is that globalization has been paramount in the development of both film industries, especially in regards to the Sino-US film relationship, which has been confirmed by the Marvel Cinematic Universe. However, in the case of Marvel globalization has not entirely worked in the company’s favour. The question that remains is to which extent *Shang Chi The Legend of the Ten Rings*’s backlash will affect Marvel’s future and whether or not Kevin Feige is going to save the day.

References

- Bisset J., *Marvel is censoring films for China, and you probably didn’t even notice*, n.d., <https://www.cnet.com/culture/entertainment/features/marvel-is-censoring-films-for-china-and-you-probably-didnt-even-notice/> [access: 10.07.2022].
- Confucius*, n.d., <https://plato.stanford.edu/entries/confucius/> [access: 10.07.2022].
- Davis R., *How the Avengers Became Such a Marvel in China*, n.d., <https://variety.com/2019/film/news/avengers-endgame-marvel-universe-china-box-office-1203197686/> [access: 10.07.2022].
- Fink R., *China and the MCU’s Long Complicated History*, n.d., <https://movieweb.com/chinese-censorship-in-the-mcu/> [access: 10.07.2022].
- Grauso A., *7 Extremely Weird Jobs On Movie Sets (That Are Crazy Important)*, n.d., <https://atomtickets.com/movie-news/weird-jobs-on-movie-sets/> [access: 11.07.2022]
- Harrison S., Carlsen A., Škerlavaj M., *Marvel’s Blockbuster Machine*, n.d., <https://hbr.org/2019/07/marvels-blockbuster-machine> [access: 10.07.2022].
- Kokas A., *Hollywood Made in China*, University of California Press, 2017, pp. 2–3.
- Lin L.L., *Film Industry in China – statistics & facts*, n.d., <https://www.statista.com/topics/5776/film-industry-in-china/> [access: 11.07.2022].

Maoism, n.d., <https://www.britannica.com/topic/Maoism> [access: 11.07.2022].

McCall R., *China's Film Industry: Strategic Opportunities*, n.d., <https://www.china-briefing.com/news/chinas-film-industry-strategic-opportunities/> [access: 10.07.2022].

MK S., *Avengers: Endgame – Why China is a significant market for Marvel film to unseat Avatar's all-time record*, n.d., <https://www.firstpost.com/entertainment/avengers-endgame-why-china-is-a-significant-market-for-marvel-film-to-unseat-avatars-all-time-record-6505811.html> [access:10.07.2022].

Nickerson C., *Understanding collectivist cultures*, n.d., www.simplypsychology.org/what-are-collectivistic-cultures.html [access: 10.07.2022].

Song Q., *The Failure of Shang-Chi in China: The Role of Politics and Media in Worldwide Film Distribution*, n.d., <https://medium.com/writ-150-at-usc-fall-2020/the-failure-of-shang-chi-in-china-the-role-of-politics-and-media-in-worldwide-film-distribution-4290d3bac6a4> [access: 10.07.2022].

Song X., *Hollywood movies and China: Analysis of Hollywood globalization and relationship management in China's cinema market*, "Global Media and China" 2018, Vol. 3(3).

Wedler C., *Hollywood's Economics Are Impressively Capitalistic Despite Its Politics*, n.d., <https://fee.org/articles/hollywood-s-economics-are-impressively-capitalistic-despite-its-politics/> [access: 10.07.2022].

Yu W., *Marvel's first Asian superhero fails to win Chinese audiences' hearts, showing that even kungfu cannot save a movie full of Western stereotypes about China*, n.d., <https://www.globaltimes.cn/page/202111/1239231.shtml> [access: 10.07.2022].

Dawid Świdorski <https://orcid.org/0000-0001-6769-4068>

Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi

e-mail: flaming725@windowslive.com

Ekumeniczny język XXI wieku

Ecumenical Language of the 21st Century

https://doi.org/10.25312/2391-5145.17/2022_10ds

Streszczenie

Bóg jest jeden, tak jak Miłość jest jedna, a On sam jest Miłością.

Ekumeniczny język XXI wieku jest próbą opisaną postępów, jakie mają miejsce na ścieżce ku budowaniu kościoła Jednego Boga.

Słowa kluczowe: miłość, Bóg, jedność, ekumenizm, Biblia

Abstract

God is one, just as Love is one and He is Love. *The Ecumenical Language of the 21st century* is an attempt to describe the progress that is taking place on the path towards building the Church of One God.

Keywords: love, God, unity, ecumenism, the Bible

Wstęp

Chrześcijaństwo jest religią, która skupia największą liczbę wyznawców na całym świecie, procentowo wyprzedzając inne silne systemy religijne, takie jak hinduizm czy nawet islam. Ze względu na swoją liczebność wyznawcy Boga w Trójcy Jedynego pozostają jednak podzieleni, wykazując różnicę zdań w wielu kwestiach, dotyczących różnych aspektów składających się na pojmowanie chrześcijaństwa jako religii. W wyniku tak

silnego podziału świata chrześcijańskiego potrzebna jest próba odbudowy i podtrzymywania dobrych relacji między poszczególnymi konfesjami, a tym samym dążenie do zjednoczenia wszystkich chrześcijan w „Jeden, Święty, Powszechny, Apostolski, Kościół”, o którym mowa w wyznaniu wiary na niedzielnej Eucharystii. Tę rolę ma pełnić dialog ekumeniczny, którego potrzeba prowadzenia kiełkowała w chrześcijańskich umysłach już ponad dwa stulecia temu, a która szczególnie została uwydatniona na soborze watykańskim II. Dzięki temu wypracowano odpowiedni język ekumeniczny, który stwarza możliwość prowadzenia dialogu z różnymi odłamami chrześcijaństwa.

Ekumenizm geneza i definicja

Ekumenizm (z greki οἰκουμένη, *oikumene* – ‘zamieszкана ziemia’) jest ruchem pomiędzy tradycjami chrześcijaństwa, którego podstawowym celem jest bliższa współpraca i lepsze zrozumienie¹. Jego początek miał miejsce w XIX wieku, kiedy w 1804 roku w Londynie powstał pierwszy ruch ekumeniczny o nazwie Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne. Głównym zadaniem tej ponadwyznaniowej organizacji było przełożenie *Biblii* na ojczysty język oraz udostępnienie jej jak najszerszym kręgom odbiorców. Towarzystwo starało się wprowadzić na rynek *Biblię* w przystępnej cenie, przy czym zawarty w niej tekst miał być pozbawiony wszelkich uwag i komentarzy. W Polsce do dzisiaj funkcjonuje jego filia o nazwie Towarzystwo Biblijne w Polsce, której siedziba mieści się w Warszawie².

W roku 1948 w Amsterdamie została utworzona Światowa Rada Kościołów (ŚRK)³. W I Zgromadzeniu Ogólnym Rady wzięło udział 351 delegatów z 44 państw, którzy reprezentowali 147 Kościołów z 44 państw. Zaznaczyć należy, że w większości były to Kościoły protestanckie, nadając ton obradom. Poza tym swoją obecność zaznaczyli także przedstawiciele Patriarchatu Konstantynopola, Kościoła prawosławnego Grecji oraz orientalnych Kościołów narodowych i Kościołów starokatolickich. Rosyjski Kościół Prawosławny dołączył do ŚRK stosunkowo późno – dopiero podczas III Zgromadzenia Ogólnego w New Delhi, które odbyło się w 1961 roku. Wówczas także pierwszy raz, jako obserwator, w Zgromadzeniu wzięło udział także Kościół Katolicki⁴. ŚRK od samego początku swojego istnienia mocno wspierała tworzenie się ekumenicznych konferencji regionalnych. W 1957 roku utworzono Wschodnioazjatycką Konferencję Chrześcijańską, w 1959 roku Konferencję Kościołów Europejskich, w 1963 roku Ogólnoafrykańską Konferencję Kościołów, w 1966 roku Konferencję Kościołów Rejonu Pacyfiku, w 1973 roku Karaibską Konferencję Kościołów, w 1974 roku powstała Rada Kościołów Bliskiego Wschodu, a w 1982 roku Rada Kościołów Ameryki Łacińskiej⁵.

¹ E. Ozorowski, *Słownik podstawowych pojęć teologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2007, s. 76.

² *About us. We live in a world where too many people don't engage with the Bible*, <https://www.biblesociety.org.uk/about-us/> [dostęp: 26.06.2020].

³ D. Salomon, *Krótką panoramą ekumeniczną*, „Symposium” 2000, nr 1(6), s. 12.

⁴ K. Karski, *Rola Światowej Rady Kościołów w ruchu ekumenicznym*, „Roczniki Teologii Ekumenicznej” 2010, t. 2, s. 58–59.

⁵ Tamże, s. 61.

Jednym z ważniejszych dokumentów dla prowadzonego przez Kościół Rzymskokatolicki dialogu ekumenicznego jest *Dekret o ekumenizmie* wydany w czasie soboru watykańskiego II. Przyniósł on diametralną zmianę stanowiska Kościoła wobec ruchu ekumenicznego – z rezerwy (a nawet sprzeciwu) do pełnej akceptacji, a wręcz nakazu aktywnego uczestnictwa wiernych i hierarchii w dialogu ekumenicznym. Było to pochodną nowego rozumienia Kościoła, które zostało przyjęte przez sobór – zgodnie z nim Kościół rzymskokatolicki przestał być rozumiany jako jedyny, w którym można osiągnąć zbawienie⁶.

Ostatecznie Kościół rzymskokatolicki stał się pełnoprawnym członkiem Karaibskiej Konferencji Kościołów, Konferencji Kościołów Rejonu Pacyfiku i Rady Kościołów Bliskiego Wschodu⁷. Jego przedstawiciele brali udział w tworzeniu dokumentu konwergencji w sprawie *Chrztu, Eucharystii i posługiwania duchownego*. Współpraca między Kościołem Rzymskokatolickim a ŚRK trwa nieprzerwanie do dziś i dotyczy wielu obszarów, między innymi: ewangelizacji i misji, ustroju i wiary, edukacji teologicznej oraz dialogu międzyreligijnego. Nie udało się jednak wypracować porozumienia w sprawie planu stworzenia wspólnego organu zajmującego się programami o charakterze polityczno-społecznym i ostatecznie nie został on zrealizowany⁸.

Jeśli chodzi o sytuację ekumenizmu w Polsce, to jego problematyka pojawiła się w naszym kraju pierwszy raz w 1945 roku, kiedy utworzono Chrześcijańską Radę Ekumeniczną, która w roku 1958 roku została przekształcona w Polską Radę Ekumeniczną (PRE). W Radzie zasiadało ówczesnie 46 delegatów reprezentujących dwanaście Kościołów i Wspólnot chrześcijańskich⁹: W roku 1963 do Polskiej Rady Ekumenicznej przystąpił również Kościół prawosławny, ponownie angażując się tym samym w dialog ekumeniczny¹⁰.

Ekumenizm XXI wieku

Polska Rada Ekumeniczna funkcjonuje w Polsce do dnia dzisiejszego i obecnie posiada szesnaście oddziałów w całym kraju. Jej stałymi członkami są: Kościół Chrześcijan Baptystów w RP, Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP, Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w RP, Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP, Kościół Polskokatolicki w RP, Kościół Starokatolicki Mariawitów w RP oraz Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny. Szeregi Rady zasilają również członkowie stowarzyszeni, a mianowicie: Społeczne Towarzystwo Polskich Katolików oraz Towarzystwo Biblijne w Polsce. Obecnym prezesem PRE jest ks. bp Jerzy Samiec, który jest jednocześnie zwierzchnikiem Kościoła Ewangelicko-

⁶ J. Tofiluk, *Dekret o ekumenizmie Soboru Watykańskiego II w spojrzeniu teologów prawosławnych*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2016, t. 25, nr 4, s. 72–74.

⁷ Tamże, s. 61–62.

⁸ Tamże, s. 60–61.

⁹ S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019, s. 538–540.

¹⁰ Tamże, s. 540.

-Augsburskiego w RP)¹¹. Członkowie Polskiej Rady Ekumenicznej powołali trzy komisje zewnętrzne¹²:

- Komisję ds. Dialogu KEP i PRE,
- Komisję ds. Kontaktów PRE i Kościoła Ewangelickiego w Niemczech (EKD),
- Komisję Wspólną Przedstawicieli Rządu RP oraz PRE.

Cyryl I, który od roku 2009 przewodzi patriarchatowi moskiewskiemu, poświęca wiele uwagi ekumenizmowi¹³. Patriarcha uważa, że kluczowym celem ruchu ekumenicznego jest wspólne świadczanie o Chrystusie, a także obrona wartości chrześcijańskich. Przekonany jest o celowości współpracy wyznawców prawosławnych oraz katolików, gdyż, jak pisał wielokrotnie, oba Kościoły mogą i powinny razem walczyć z odrzucaniem idei chrześcijańskich jako wektorów ukierunkowujących życie człowieka we współczesnym świecie. Dzięki spotkaniom Cyryla I z papieżem Benedyktem XVI oraz ich wspólnej polityce ekumenicznej nastąpiło ożywienie kontaktów katolicko-prawosławnych¹⁴.

Z kolei wspomniany wyżej papież Benedykt XVI twierdził, iż ważne jest poszanowanie tradycji, jednak nie powinno dochodzić do sytuacji, gdy uniemożliwiają one wspólne poszukiwanie prawdy Objawienia¹⁵. Papież Franciszek już w pierwszym roku pontyfikatu odbył ważne spotkania dotyczące ekumenizmu z przedstawicielami Kościołów oraz wspólnot, między innymi z patriarchą Bartłojem I, głową Koptyjskiego Kościoła Ortodoksyjnego Teodorem II oraz z arcybiskupem Canterbury Justinem Welbym. Daje to nadzieje na dalszy rozwój ruchu ekumenicznego i dialogu wewnątrz chrześcijaństwa¹⁶.

Język ekumeniczny a dialog międzyreligijny

W dokumentach Kościoła Rzymskokatolickiego słowo *dialog* pojawiło się dopiero w opublikowanej w 1964 roku encyklice *Ecclesiam suam* papieża Pawła VI. Wskazał on w niej kierunki poruszane na trwającym wówczas soborze watykańskim II, jak również wyraził przekonanie, iż obowiązkiem Kościoła Rzymskokatolickiego jest nawiązywanie dialogu z całą „społecznością ludzką, w której żyje”¹⁷. Papież Jan Paweł II pisał natomiast o tym, iż dialog musi uwzględniać wszelkie charakterystyczne własności poszczególnych ludzi

¹¹ *Struktura Polskiej Rady Ekumenicznej. Kościoły członkowskie i członkowie stowarzyszeni Polskiej Rady Ekumenicznej*, <https://ekumenia.pl/kim-jestesmy/struktura-polskiej-rady-ekumenicznej/> [dostęp: 25.06.2020].

¹² Z. Glaeser, K. Karski, Z. Kijas, *Aktualne struktury ekumeniczne w Polsce*, [w:] J. Budniak, Z. Glaeser, T. Kałużny, Z.J. Kijas (red.), *Encyklopedia ekumenizmu w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, Kraków 2016, s. 49–51.

¹³ D. Janowiec, „*Jedność przez różnorodność*” – ekumenizm w nauczaniu Benedykta XVI i Cyryla I, [w:] A. Krzywdzińska (red.), *Polska–Rosja w sferze kultury i religii: wybrane problemy*, Kraków 2016, s. 43.

¹⁴ Tamże, s. 44–46.

¹⁵ J. Ratzinger, *Kościół – ekumenizm – polityka*, „Pallottinum”, Poznań–Warszawa 1990, s. 182–194.

¹⁶ H. Scerri, *Ekumeniczne zaangażowanie papieża Franciszka*, [w:] P. Kantyka, P. Kopiec, M. Składkowski (red.), *O ekumenizmie w Roku Wiary. Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 30-lecia Instytutu Ekumenicznego KUL*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013, s. 71–84.

¹⁷ L. Fic, *Dialog międzyreligijny*, „Paedagogia Christiana” 2010, nr 2(26), s. 52.

oraz grup¹⁸. Podkreślał on również, że dialog powinien także skłaniać do akceptacji, dzięki której możliwa będzie autentyczna współpraca i jedność¹⁹ Papież Franciszek, obecna głowa Kościoła Rzymskokatolickiego, ostrzegał, że same słowa nie są wystarczające – według niego świat potrzebuje „budowniczych pokoju otwartych na dialog, bez wykluczenia i manipulacji i wzajemnego wysłuchania”²⁰.

Paweł VI w swojej encyklice *Ecclesiam suam* zakreślił „kręgi”, w których jego zdaniem Kościół Katolicki powinien prowadzić dialog. Pierwszy z nich obejmuje całą ludzkość – zarówno osoby wierzące, jak i niewierzące. W kręgu drugim znajdują się „wierzący w Boga”, w trzecim – „bracia odłączeni”, natomiast czwarty krąg tworzony jest przez Kościół Rzymskokatolicki. Dialog międzyreligijny zdaniem Pawła VI dotyczy kręgu drugiego, czyli tych, którzy tak jak chrześcijanie wierzą w „jednego i najwyższego Boga”, a więc przede wszystkim wyznawców judaizmu, muzułmanów i wyznawców „wielkich religii afrykańskich i azjatyckich”²¹. Obecnie Kościół Rzymskokatolicki prowadzi dialog międzyreligijny w czterech obszarach: życia (dotyczy każdego człowieka i każdej relacji w życiu codziennym, codziennego obcowania wyznawców różnych religii ze sobą), dzieł i współpracy (dotyczy współpracy humanitarnej, społecznej, ekonomicznej i politycznej), wymiany teologicznej (podejmowany przez specjalistów, dotyczy problematyki doktrynalnej – Boga i jego relacji z człowiekiem), doświadczenia religijnego (dotyczy dzielenia się doświadczeniami modlitwy i kontemplacji)²². W wymiarze instytucjonalnym natomiast Kościół Rzymskokatolicki podejmuje dialog międzyreligijny w oparciu o Papieską Radę ds. Dialogu Międzyreligijnego, wydającą biuletyn „Pro Dialogo”²³.

Dialog ekumeniczny odbywa się pomiędzy chrześcijanami skupionymi w różnych Kościołach i wspólnotach²⁴. Język ekumeniczny natomiast wyrasta z potrzeby prowadzenia dialogu ekumenicznego – stanowi swego rodzaju wspólny język, który umożliwia poszukiwanie określeń wiary, jakie mogłyby doprowadzić do wzajemnego zrozumienia oraz akceptacji²⁵.

Bardzo dobrym przykładem pokazującym poszukiwanie wspólnego języka przez dwie wspólnoty jest dialog ekumeniczny, który w USA prowadzą katolicy i luteranie. Chodzi o interpretację transsubstancjacji, która w obydwu społecznościach jest różna. Katolicy

¹⁸ Jan Paweł II, *Dialog na rzecz pokoju – wyzwaniem dla naszych czasów. Orędzie Jana Pawła II na XVI Światowy Dzień Pokoju*, <https://papiez.wiara.pl/doc/378710.Dialog-na-rzecz-pokoju-wyzwaniem-dla-naszycz-czasow-1983/2> [dostęp: 27.06.2020].

¹⁹ Jan Paweł II, *Orędzie Ojca Świętego Jana Pawła II na Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2001 roku. Dialog między kulturami drogą do cywilizacji miłości i pokoju*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_20001208_xxxiv-world-day-for-peace.html [dostęp: 27.06.2020].

²⁰ Franciszek, *Pokój jako droga nadziei: dialog, pojednanie i nawrócenie ekologiczne. Orędzie Ojca Świętego Franciszka na 53. Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2020 roku*, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20191208_messaggio-53giornatamondiale-pace2020.html [dostęp: 27.06.2020].

²¹ L. Fic, dz. cyt., s. 52–53.

²² Tamże, s. 60–62.

²³ A. Wąs, *Dialog chrześcijaństwa z islamem*, „Studia Nauk Teologicznych” 2010, t. 5, s. 240.

²⁴ Z. Krzyszowski, *Pojęcie i podstawy dialogu ekumenicznego*, „Symposium” 2007, nr 1(6), s. 34.

²⁵ *Papieska Rada do spraw Jedności Chrześcijan. Ekumeniczny wymiar formacji pastoralnej*, [w:] S.C. Napiórkowski (red.), *Ut unum. Dokumenty Kościoła katolickiego na temat ekumenizmu 1982–1998*, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2000, s. 107.

zadeklarowali, że nie będą uważali za błąd czy herezję interpretacji luterńskiej i tak samo luteranie nie przyjmują już katolickiej nauki za odstępstwo od wiary chrześcijańskiej²⁶.

Innym przykładem, w którym również zastosowany został język ekumeniczny, jest wspólne opracowanie tłumaczenia *Pisma Świętego*. W Polsce prace nad ekumeniczną wersją *Biblii* (tłumaczoną z języków oryginalnych) rozpoczęły się w 1995 roku. W skład zespołu tłumaczy wchodziła przedstawiciele następujących wspólnot: Kościoła Katolickiego, Kościoła prawosławnego, Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego, Kościoła Polskokatolickiego, Kościoła Starokatolickiego Mariawitów, Kościoła Chrześcijan Baptystów, Kościoła Zielonoświątkowego i Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego oraz (od pewnego momentu) Kościoła Zborów Chrystusowych. Ze względu na ekumeniczny charakter przekładu zdecydowano o umieszczeniu w przypisach i wstępach jedynie koniecznych informacji historycznych, zwyczajowych, geograficznych czy lingwistycznych, wszelkie teologiczne komentarze zostały wyeliminowane²⁷. Ostatecznie prace nad *Biblią Ekumeniczną* zostały zakończone w roku 2018. Wydanie zawiera również księgi deuterokanoniczne, które nie są uznawane za natchnione przez wyznawców protestantyzmu, ale są za takie uważane przez Kościół Katolicki i prawosławny²⁸.

Język ekumeniczny w wybranych tekstach biblijnych

Celem autorów *Biblii Ekumenicznej* było stworzenie wersji *Pisma Świętego* odpowiedniej dla wszystkich chrześcijan niezależnie od dzielących ich różnic. W trakcie prac ustalono, że w przypadku braku różnic teksty będą przepisywane w pierwotnym, dosłownym brzmieniu. Jeżeli natomiast takowe się pojawiają, wówczas wybrana miała zostać wersja lepsza lub też kilka wersji miało zostać połączonych w jedną spójną całość. W ten sposób wypracowano wspólny język biblijny, którym miałby posługiwać się chrześcijański świat w swoim ekumenicznym dialogu²⁹. Poniżej zaprezentowano wybrane teksty pochodzące z *Biblii Tysiąclecia*, które przełożono na język ekumeniczny.

Ewangelia według świętego Mateusza

Księga ta jest dziełem anonimowym, nie podaje autora tekstu, którego ciężko jest też określić. Zwykło się za Euzebiuszem z Cezarei³⁰ przypisywać autorstwo tekstu Mateuszowi – jednemu z dwunastu apostołów. Za czas powstania uznaje się okres pomiędzy

²⁶ Tamże, s. 210.

²⁷ *Biblia po polsku. O ekumenicznym przekładzie Pisma świętego*, 2004, <http://web.archive.org/web/20070824014717/http://www.wieczernik.oaza.org.pl:80/arttykul.php?aid=141> [dostęp: 27.06.2020].

²⁸ A. Malicki, *Od wydawnictwa*, [w:] *Biblia Ekumeniczna, to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z Księgami Deuterokanonicznymi*, Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa 2018, s. 20.

²⁹ B.E. Narzyńska, *Przedmowa*, [w:] *Ekumeniczny przekład Nowego Testamentu i Psalmów*, „Biuletyn Ekumeniczny” 2001, nr 119–120(47).

³⁰ Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich*, Fiszer i Majewski Księgarnia Uniwersytecka, Poznań 1924, s. 155.

zakończeniem działalności św. Pawła a zburzeniem Jerozolimy w roku 70 n.e., najczęściej uznając lata 80 n.e. za datę powstania³¹.

Przypowieść o siewcy zawarta w *Ewangelii według świętego Mateusza* odnosi się do działalności Jezusa i różnych ludzkich postaw, z jakimi zetknął się podczas swojej ziemskiej działalności. To on jest podmiotem lirycznym, który posługując się porównaniami, wskazuje słuchającym drogę postępowania i mówi, jak należy przyswajać Słowo Boże. Porównuje Boga do siewcy „Oto siewca wyszedł siał”, który daje swoje słowo jak siewca sieje ziarno. Wskazuje, że *słowa są dla wszystkich takie same, ale nie do wszystkich w równy sposób docierają*: „jedne padły na drogę [...], inne padły na grunt skalisty [...], inne zaś upadły między ciernie [...], jeszcze inne upadły na szlachetną ziemię [...]”. Jednocześnie metaforyczny jest wydzźwięk całej przypowieści, a potrzeba tego zabiegu jest wskazana przez sam podmiot: „słuchać będziecie, a nie zrozumiecie, patrzeć będziecie, a nie zobaczycie”; „dlatego mówię do nich w przypowieściach [...]”. Ekumeniczna interpretacja w takim kontekście jest dość oczywista. Słowo Boże dociera do ludzi i nie zawsze trafia na „podatny grunt”, jednak chrześcijanie, niezależnie od odłamu, potrafią to słowo przyjąć i zastosować w swoim życiu. Ziarno jest w tym przypadku symbolem Izraela wiernego Bogu (Iz 5, 1–7, 31, 37), dlatego też bez względu na wewnętrzne podziały chrześcijanie powinni być jak dobra gleba wydająca obfity plon³². Fragment ten odnosi się również do potrzeby dialogu między religiami. Jest jakby zachętą do ewangelizowania nie tylko pogan, ale również innowierców. Tekst obfituje w metafory, które w *Biblii Ekumenicznej* zostały przedstawione w sposób bardziej zrozumiały dla współczesnego odbiorcy.

Pierwszy List do Koryntian

Autorem *Listu* jest św. Paweł, który w Koryncie przebywał przez półtora roku, a potem utrzymywał ze wspólnotą żywą relację. Tekst został napisany w Efezie, prawdopodobnie wiosną 57 roku n.e. Stanowi on formę rygorystycznej interwencji św. Pawła wobec wspólnoty chrześcijańskiej w Koryncie, która niepokojona była wieloma podziałami, a główny problem koncentrował się wokół sporów o interpretację nauczania Chrystusa. Apostoł ostro krytykuje rozłam wspólnoty i podkreśla nadrzędną rolę Jezusa i podrzędną rolę jego samego (Pawła) jako ich nauczyciela³³.

Najbardziej znanym fragmentem *Pierwszego Listu do Koryntian* i jednocześnie jednym z najbardziej znanych fragmentów *Pisma Świętego* jest *Hymn o Miłości*, pochwalna pieśń, która stanowi swoistą definicję miłości. Św. Paweł odnosi się do miłości jako najważniejszego daru, który może stać się udziałem każdego człowieka, daru niezbędnego do umiejętnego rozeznania i korzystania z darów Ducha Świętego. W ekumenicznym kontekście pracy stwierdzenia te są bardzo znamienne. Miłość jest warunkiem istnienia. Nie zazdrości, nie szuka poklasku, nie unosi się gniewem, wszystko przetrzyma. Miłość

³¹ Tamże.

³² P. Snoeijer, *Przypowieści Jezusa*, „Augustinus”, Zgorzelec 2014, s. 11.

³³ *Biblia Ekumeniczna, to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z Księgami Deuterokanonicznymi*, Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa 2018, s. 2363.

Boga jest cierpliwa. Rozłam w Kościele, o którym św. Paweł wielokrotnie wspomina w *Pierwszym Liście do Koryntian*, jest niepokojący, ale nie pozbawia chrześcijan miłości Stwórcy. *Biblia Ekumeniczna* zdaje się bardziej pokazywać kochającego Boga. Stwórca w niej przedstawiony jest dużo bardziej kontrastowy w *Starym i Nowym Testamencie*. *Nowy Testament* ukazuje nam obraz Boga jako kochającego ojca i wydaje się, że w *Biblii Ekumenicznej* jest to bardziej czytelny przekaz. Gatunek literacki utworu to hymn, czyli uroczysta pieśń pochwalna. Tytuł sugeruje, że pieśń chwalić będzie wartość, jaką jest miłość. Podmiot liryczny hymnu utożsamiany jest często ze św. Pawłem we własnej osobie, który przedstawia siebie jako mędrca, człowieka, który wiele doświadczył. Z perspektywy swojego doświadczenia uświadamia czytelnikowi, że choćby posiadał wszystkie ziemskie bogactwa, całą dostępną mądrość czy inne szlachetne przymioty bez miłości i tak nic by nie znaczył. W tekście występują liczne epitety określające miłość, takie jak *cierpliwa*, *łaskawa*.

Listy do Tymoteusza

Oba *Listy do Tymoteusza*, określane są jako *Listy pasterskie św. Pawła*. W obu tekstach pojawia się odmienny od kanonu obraz Kościoła, a szczególny nacisk położony został na doktrynę, która jest depozytem wspólnej wiary. Św. Paweł eksponuje w nich autorytet osób odpowiedzialnych za wspólnotę: biskupów, prezbiterów, diakonów, pomniejszając równocześnie rolę prorocką i charyzmatyczną członków wspólnoty. Styl i treść *Listów* stanowi pewną trudność w przypisaniu ich autorstwa bezpośrednio Pawłowi, jednak pewne jest ich datowanie na I wiek n.e.³⁴.

W *I Liście do Tymoteusza* pierwszoosobowy narrator – św. Paweł – wskazuje, że biskup, prezbiter oraz diakon powinni być mężami jednej żony. Czy oznacza to, że apostoł daje przyzwolenie na posiadanie żon przez hierarchów kościelnych? Wydaje się, że historyczny kontekst powstania jest tutaj najważniejszy do interpretacyjnych rozważań. Tymoteusz stanął w obliczu prozaicznego problemu: kogo wyznaczyć szafarzem w nowej wspólnocie chrześcijan, przy czym dodać należy, że wcześniej często byli to poganie. Wybór zdaje się prosty, lepszym rozwiązaniem na początku jest przyzwolenie na wykonywanie posługi kapłańskiej przez moralnie dobrze prowadzących się mężów jednej żony niż „wielożeńców”. Apostoł wskazuje dosadnie, że przed przyjęciem chrześcijaństwa kandydat do stanu kapłańskiego powinien mieć tylko jedną żonę. Mówi on jednak także o potrzebie pozostania w celibacie od momentu rozpoczęcia posługi. Tutaj wydaje się ten tekst ukłonem w stronę protestantów i prawosławnych chrześcijan. Zarówno jedni, jak i drudzy nie mają obowiązku pozostawania w stanie bezżennym, który jest domeną rzymskich katolików. Narrator używa porównania Kościoła Bożego do domu rodzinnego: „Jeśli ktoś bowiem nie umie stanąć na czele własnego domu, jakże będzie się troszczył o Kościół Boży?”. Jest to również pytanie retoryczne, na które nie stara się znaleźć od-

³⁴ Tamże, s. 2449.

powiedzi, a raczej stosuje je w celu wywołania refleksji u odbiorców. Używa również epitetów *diabelskie potępienie* w celu wzmocnienia swoich słów.

Z kolei 2. *List do Tymoteusza* uznaje się za testament św. Pawła pisany w ostatnich miesiącach jego życia, kiedy czekał on na wykonanie wyroku śmierci³⁵. Paweł poucza Tymoteusza o potrzebie wytrwania, mówi, że ewangelia nie polega na odnoszeniu sukcesów, ale na ciągłej pracy. Polega na umiejętności nieustannego wędrowania tą samą drogą. Zwraca także uwagę Tymoteusza na konieczność ciągłej walki o szerzenie wiary chrześcijańskiej. Mówi, że na każdym etapie mogą pojawić się herezje i rozłamy, ale dobry chrześcijanin stara się wznieść ponad podziały i wypracować jednolitą metodę postępowania. Apostoł zostawia jasne instrukcje co do postępowania w przypadku wystąpienia takich podziałów. Ekumenizm to umiejętność bycia naczyniem. Paweł, posługując się metaforą, mówi o tym, że nie tylko złote i srebrne naczynia są potrzebne w Domu Ojca, lecz również te drewniane i gliniane. Narrator używa porównań: „staraj się usilnie, abyś sam stanął przed Bogiem jako wypróbowany i nienaganny pracownik, który wiernie przekazuje słowo prawdy”. Używa epitetów takich jak: „unikaj pospolitej, pustej mowy [...]”, „[...] droga prawdy”.

Zakończenie

W niniejszej publikacji została podjęta próba zdefiniowania języka ekumenicznego XXI wieku. W tym celu niezbędne było przytoczenie historii ekumenizmu od jego początku po czasy współczesne. Przedstawienie różnic między dialogiem ekumenicznym a dialogiem międzyreligijnym pozwoliło rozróżnić oba zjawiska, nie dopuszczając do potencjalnego ich scalenia przez mniej świadomego czytelnika. Ostatecznie, na podstawie konkretnych przykładów, wyjaśniono istotę języka ekumenicznego w obecnych czasach oraz wykazano konieczność jego kontynuacji i rozwijania dla dalszego ocieplania stosunków między poszczególnymi odłamami chrześcijaństwa.

Autor niniejszej pracy wyraża nadzieję na dalszy rozwój ekumenizmu oraz podejmowanie kolejnych prób wypracowania wspólnego stanowiska w aspektach wiary, które dla poszczególnych konfesji stanowią niejednokrotnie barierę wzajemnego zrozumienia i często przekreślają możliwość na ocieplenie relacji. Brak wypracowania tego rodzaju porozumienia może nieść ze sobą poważne konsekwencje. Wiara chrześcijańska jest obecnie zagrożona w wyniku postępującej laicyzacji oraz zeświecczenia, dlatego powinno się dążyć do jej wzmocnienia. Nie bez znaczenia jest także źle pojmowana tolerancja religijna oraz bezwzględna akceptacja obcych nurtów kulturowych.

Zdaniem autora niniejszej pracy trudnej sytuacji pomóc może podtrzymywanie dobrych relacji między poszczególnymi konfesjami w oparciu o ekumenizm, który bardzo silnie wybrzmiał już na soborze watykańskim II, a następnie był jednym z najczęściej poruszanych tematów przez kolejnych papieży piastujących tron Piotrowy na przełomie wieków.

³⁵ A. Siemieniowski, *Charyzmat Tymoteusza*, Tum Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 2015, s. 56.

Bibliografia

Biblia Ekumeniczna, to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z Księgami Deutero-kanonicznymi, Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa 2018.

Dudra S., *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019.

Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich*, Fiszer i Majewski Księgarnia Uniwersytecka, Poznań 1924.

Fic L., *Dialog międzyreligijny*, „Paedagogia Christiana” 2010, nr 2(26).

Glaeser Z., Karski K., Kijas Z., *Aktualne struktury ekumeniczne w Polsce*, [w:] J. Budniak, Z. Glaeser, T. Kałużny, Z.J. Kijas (red.), *Encyklopedia ekumenizmu w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, Kraków 2016.

Janowiec D., „*Jedność przez różnorodność*” – ekumenizm w nauczaniu Benedykta XVI i Cyryla I, [w:] A. Krzywdzińska (red.), *Polska–Rosja w sferze kultury i religii: wybrane problemy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2016.

Karski K., *Rola Światowej Rady Kościołów w ruchu ekumenicznym*, „Roczniki Teologii Ekumenicznej” 2010, t. 2.

Krzyszowski Z., *Pojęcie i podstawy dialogu ekumenicznego*, „Symposium” 2007, nr 1(6).

Malicki A., *Od wydawnictwa*, [w:] *Biblia Ekumeniczna, to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z Księgami Deutero-kanonicznymi*, Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa 2018.

Narzyńska B.E., *Przedmowa*, [w:] *Ekumeniczny przekład Nowego Testamentu i Psalmów*, „Biuletyn Ekumeniczny” 2001, nr 119–120(47).

Ozorowski E., *Słownik podstawowych pojęć teologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2007.

Papieska Rada do spraw Jedności Chrześcijań. Ekumeniczny wymiar formacji pastoralnej, [w:] S.C. Napiórkowski (red.), *Ut unum. Dokumenty Kościoła katolickiego na temat ekumenizmu 1982–1998*, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2000.

Ratzinger J., *Kościół – ekumenizm – polityka*, „Pallottinum”, Poznań–Warszawa 1990.

Salomon D., *Krótką panorama ekumeniczna*, „Symposium” 2000, nr 1(6).

Scerri H., *Ekumeniczne zaangażowanie papieża Franciszka*, [w:] P. Kantyka, P. Kopiec, M. Składkowski (red.), *O ekumenizmie w Roku Wiary. Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 30-lecia Instytutu Ekumenicznego KUL*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.

Siemieniowski A., *Charyzmat Tymoteusza*, Tum Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 2015.

Snoeijer P., *Przypowieści Jezusa*, „Augustinus”, Zgorzelec 2014.

Tofiluk J., *Dekret o ekumenizmie Soboru Watykańskiego II w spojrzeniu teologów prawosławnych*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2016, t. 25, nr 4.

Wąs A., *Dialog chrześcijaństwa z islamem*, „Studia Nauk Teologicznych” 2010, t. 5.

Źródła internetowe

About us. We live in a world where too many people don't engage with the Bible, <https://www.biblesociety.org.uk/about-us/> [dostęp: 26.06.2020].

Biblia po polsku. O ekumenicznym przekładzie Pisma świętego, 2004, <http://web.archive.org/web/20070824014717/http://www.wieczernik.oaza.org.pl:80/arttykul.php?aid=141> [dostęp: 27.06.2020].

Franciszek, *Pokój jako droga nadziei: dialog, pojednanie i nawrócenie ekologiczne. Orędzie Ojca Świętego Franciszka na 53. Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2020 roku*, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20191208_messaaggio-53giornatamondiale-pace2020.html [dostęp: 27.06.2020].

Jan Paweł II, *Dialog na rzecz pokoju – wyzwaniem dla naszych czasów. Orędzie Jana Pawła II na XVI Światowy Dzień Pokoju*, <https://papiez.wiara.pl/doc/378710.Dialog-na-rzecz-pokoju-wyzwaniem-dla-naszycz-czasow-1983/2> [dostęp: 27.06.2020].

Jan Paweł II, *Orędzie Ojca Świętego Jana Pawła II na Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2001 roku. Dialog między kulturami drogą do cywilizacji miłości i pokoju*, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_20001208_xxxiv-world-day-for-peace.html [dostęp: 27.06.2020].

Struktura Polskiej Rady Ekumenicznej. Kościoły członkowskie i członkowie stowarzyszeni Polskiej Rady Ekumenicznej, <https://ekumenia.pl/kim-jestesmy/struktura-polskiej-rady-ekumenicznej/> [dostęp: 25.06.2020].

Artur Lisowski <https://orcid.org/0000-0003-4982-2542>
Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
e-mail: artad.lisowski@gmail.com

Tabu, stereotypy, konflikty społeczne, religia w perspektywie obecności motywów LGBT w kinie współczesnym po rewolucji obyczajowej Stonewall z 1969 roku

Taboos, stereotypes, social conflicts, religion in the perspective of the presence of LGBT motifs in contemporary cinema after the 1969 Stonewall revolution in morals

https://doi.org/10.25312/2391-5145.17/2022_11a1

Streszczenie

Kultura współczesna ma wyjątkową zdolność interferencji z otaczającą nas rzeczywistością, reaguje z tym wszystkim, co trudno wyjaśnić za pomocą „utartych definicji”. Film stał się potężnym nośnikiem informacyjnym, pozwalającym dotrzeć do często zamkniętych obszarów wrażliwości i prowadzić dialog na zupełnie innym poziomie.

Artykuł poddaje rozbudowanej analizie zjawisko obecności motywów LGBT w kinie współczesnym po rewolucji obyczajowej Stonewall z 1969 roku. Obserwując, jak na przestrzeni lat zmienia się dyskurs społeczno-polityczny względem wspomnianej grupy, zauważamy wielką rolę kultury, w szczególności kinematografii w procesie przełamywania lęku i pielęgnowanych latami uprzedzeń.

Przez lata popularny był pogląd opisany przez Yukimo Mishima w *Złotej Pagodzie* w odniesieniu do społeczności LGBT: „Ponieważ moim jedynym powodem do dumy był fakt,

że ludzie mnie nie rozumieją, nigdy nie czułem potrzeby, by próbować innym wytłumaczyć, co czuję. Myślałem, że los odmówił mi zdolności widzenia tego, co widzieli inni” (s. 31). Odważne wyłamanie się z „konwenansów” społecznych podejmowane przez kolejnych reżyserów filmowych sprawiło, że możliwe stało się wyznaczanie nowych kierunków w kulturze, które jednoznacznie udowodniały, że to nie „los odmówił mi/nam zdolności widzenia tego, co widzieli inni”, a obecny w ludziach lęk, przed wyjściem poza to, co obecnie nazywamy strefą komfortu.

Słowa kluczowe: tabu, stereotypy, religia, homoseksualność, LGBT, tolerancja, homofobia

Abstract

Modern culture has a unique ability to intervene with the reality around us, reacting with all that is often difficult to explain with “commonplace definitions.” Film has become a powerful medium of information, allowing us to reach often closed areas of sensitivity and dialogue on a completely different level.

This article gives an extended analysis of the phenomenon of the presence of LGBT motifs in contemporary cinema after the 1969 Stonewall revolution in morality. Observing how the socio-political discourse towards the aforementioned group has changed over the years, it is noticeable how great a role culture – especially cinematography – has played in the process of breaking down fears and prejudices nurtured for years.

For years, a popular view was that described by Yukimo Mishima in *The Golden Pagoda* regarding the LGBT community: “Since my only pride was that people didn’t understand me, I never felt the need to try to explain to others how I felt. I thought that fate had denied me the ability to see what others saw.”

The bold break from social “conventions” undertaken by successive film directors made it possible to set new directions in culture, which unequivocally proved that it was not “fate denied me/us the ability to see what others saw” but the fear, present in people, of stepping outside what we now call the “comfort zone.”

Keywords: taboo, stereotypes, religion, homosexuality, LGBT, tolerance, homophobia

Wprowadzenie

Film jako forma wyrazu artystycznego rezonuje z kulturą, jak i z prądami społecznymi, często stanowiąc komentarz do konkretnych wydarzeń lub inspirację do spojrzenia na pewne kwestie z innej perspektywy. Niejednokrotnie reżyserzy i scenarzyści nawiązują do tematów tabu, które z różnych względów są „niewygodne” dla szerokiej publiczności. Kwestie uprzedzeń, konfliktów społecznych bądź religii należą do obszarów, w których widzowie automatycznie zajmują konkretne stanowiska. Produkcje filmowe mają w sobie ogromną siłę przebicia do różnych środowisk i grup, powodując, że dotychczasowe tabu, świadomie niekomentowane, stają się powodem ożywionej dyskusji.

Od czasów rewolucji obyczajowej Stonewall z 1969 roku, w której społeczność LGBT po raz pierwszy sprzeciwiła się dyskryminacji i uprzedzeniom, obserwujemy ciągły i powolny proces podejmowania coraz to nowych treści i przedstawiania ich w zupełnie nowym świetle. Tabu, stereotypy, konflikty społeczne czy religia na wielu płaszczyznach dotyczą społeczności queer, która pozostając mniejszością, istnieje w przestrzeni kultury. Z biegiem lat wykształcił się kanon kina LGBT, który wywołał swoiste tsunami w świecie dotychczasowego postrzegania rzeczywistości nieheteronormatywnej. Zmieniła się w pewien sposób wrażliwość społeczna. Coraz więcej organizacji i środowisk odwołuje się w swoich postulatach do przełamania wielu, często krzywdzących stereotypów. Interesująca jest działalność popularnej platformy streamingowej Netflix, która od samego początku w swoich oryginalnych produkcjach odważnie wplata wątki LGBT, sprawiając, że widz ma okazję obcować z rzeczywistością inkluzywną i otwartą. Pozbywanie się uprzedzeń powoduje, że „normatywność” przestaje być granicą dzielącą odbiorców, a staje się coraz bardziej płaszczyzną dialogu i porozumienia.

W poniższym artykule zostały zaprezentowane produkcje kinowe nawiązujące do często, powiedzielibyśmy dzisiaj, „problematycznych” tematów w kontekście społeczności queer. Stanowią one jednak żywy dowód na to, że wrażliwość artystyczna przejawia się w najróżniejszych formach, mogących realnie wpływać na podniesienie poziomu tolerancji lub stanowić ważną lekcję historii, opowiadając traumatyczne wydarzenia i ich konsekwencje. Idąc za przykładem reżyserów i scenarzystów, których praca nigdy nie miała za zadanie obrazić lub wyśmiać określonych poglądów czy wierzeń, poddane zostaną analizie dzieła filmowe odwołujące się w swojej wymowie bądź tematyce do motywu tabu, stereotypów, konfliktów społecznych i religii.

Stereotypowy obraz homoseksualisty

Zjawisko stereotypu, czyli obiegowego, często bezkrytycznego postrzegania określonych tematów jest obecne w społeczeństwie od niepamiętnych czasów. W zależności od powszechnie akceptowanych norm potrzeba „szufladkowania” i z punktu semantycznego „nazywania” wszystkiego przychodzi jednostkom, jak i całym grupom w naturalny sposób, niemal automatycznie. W kinie współczesnym ten motyw jest bardzo popularny albo jako utrwalający określony schemat albo przeciwstawiający się niemu. Stereotypowy obraz homoseksualisty bazuje na powszechnym postrzeganiu maskulinizacji i „obwarowaniu” społecznemu, rezerwującemu wyznaczanie określonego wzorca zachowań. Współcześnie określa się to mianem „toksycznego wzorca męskości”¹. Najczęściej osoby homoseksualne są odbierane jako silnie sfeminizowane, zniewieściałe, przyjmujące uległą postawę, która często ma konotacje do zachowań seksualnych, oraz krzykliwie wyrażające swoją osobowość wyglądem lub sposobem mówienia. Potocznie stereotyp ten określany jest

¹ D. Haak, *Toksyczna męskość – jak obsesja męskości wpływa na chłopców i mężczyzn*, 2020, <https://dominikaHaak.pl/toksyczna-meskosc-jak-obsesja-meskosci-wplywa-na-chlopcow-i-mezczyzn/> [dostęp: 23.06.2022].

wulgaryzmem *ciota*² i przyczynia się do biernej homofobii motywowanej wrogością i uprzedzeniami.

Ang Lee w głośnej produkcji kanadyjsko-amerykańskiej z 2005 roku pt. *Tajemnica Brokeback Mountain* odważnie przeciwstawia się utartym schematom w postrzeganiu homoseksualnych mężczyzn. Scenariusz napisany przez Dianę Ossanę oraz zdobywcę Nagrody Pulitzera Larry’ego McMurtry’ego redefiniuje dotychczasowe podejście do męskości i etosu kina westernowego.

Reżyser ukazuje zawiązujący się romans między mężczyznami bez zbędnych słów i przerysowanej formy. Widz obserwuje, jak bohaterowie odkrywają wobec siebie silne uczucia, co nie czyni ich mniej „męskimi” lub odznaczającymi się na tle ówczesnego społeczeństwa. Etos kowboja i westernu tak popularny w kinie amerykańskim otrzymał dzięki Angowi Lee zupełnie nowy wydźwięk. Z dala od świata i jego konwenansów Jack i Ennis mogą być szczęśliwi tylko we dwoje.

Film kończy się sceną, w której mężczyzna ze łzami w oczach wspomina swojego zmarłego tragicznie partnera, po którym jedynymi pamiątkami pozostały mu kurtka i pocztówka z *Brokeback Mountain* oraz wspomnienie ich miłości, która zaczęła się latem 1963 roku i skończyła nagle po ponad 20 latach wskutek brutalnego, motywowanego homofobią morderstwa. Ennis nigdy nie zdobył się na odwagę, aby powiedzieć Jackowi, co do niego czuje.

Film Anga Lee *Tajemnica Brokeback Mountains* zdobył dla swoich twórców w sumie 80 brązowych nagród i 64 nominacje w różnych kategoriach. Otrzymał wszystkie trzy główne nagrody amerykańskich organizacji filmowych: Writers Guild of America dla najlepszego scenariusza, Directors Guild of America dla najlepszych reżyserów i Producer’s Guild of America dla najlepszych producentów filmowych. Film zdobył aż trzy Oscary w kategoriach: największe osiągnięcie w reżyserii, największe osiągnięcie w oryginalnej muzyce skomponowanej do filmu oraz najlepszy scenariusz adaptowany. Ponadto nagrodzono go Złotym Globem dla najlepszego reżysera i najlepszego obrazu filmowego³. Szerokie uznanie dla filmu sprawiło, że wszedł do kanonu jako jedno z przełomowych dzieł w kontekście stereotypowego obrazu homoseksualisty i motywów LGBT w kinie współczesnym. Jest również pierwszą produkcją nagrodzoną Oscarem, w której homoseksualna relacja między mężczyznami stanowiła główny motyw filmu.

Bez względu na różnice w przedstawieniu podejścia do zjawiska stereotypów w społeczeństwie Ang Lee podjął próbę stworzenia filmu mającego ogromną siłę nośną i odważnie podającego w wątpliwość utarte schematy i wzorce. W społeczeństwie, które tak łatwo kieruje się „etykietami”, taka produkcja kinowa stanowi płaszczyznę do refleksji i redefinicji dotychczasowych konwenansów, które z wygody bądź lęku urosły do roli tabu i nadal stanowią trudny aspekt w skomplikowanych relacjach interpersonalnych.

² *Ciota*, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/ciota.html> [dostęp: 8.06.2022].

³ *Tajemnica Brokeback Mountain*, <https://www.imdb.com/title/tt0388795/awards> [dostęp: 10.06.2022], J. Płażewski, *Tajemnica Brokeback Mountain, recenzja filmu*, „Cinema Polska” 2006, nr 2, s. 66.

Ekranizacja historii różowego trójkąta

Jedną z najczarniejszych kart historii społeczności LGBT w czasach współczesnych stanowi ta związana z różowym trójkątem, przyznawanym homoseksualnym mężczyznom w czasie drugiej wojny światowej w obozach koncentracyjnych Trzeciej Rzeszy. W nawiązaniu do paragrafu 175, obowiązującego od 1871 roku, osoby nieheteronormatywne były spychane poza nawias społeczny i prawny. Po dojściu Hitlera do władzy kwestia czystości rasowej została rozciągnięta również na osoby homoseksualne, które miały zniknąć z powierzchni kontrolowanej przez Trzecią Rzeszę. Pierwotnie zakładano reedukację poprzez ciężką i wyniszczającą pracę mającą na celu zmianę orientacji seksualnej. Plan zawiódł, więc zdecydowano się na eksterminację. Na podstawie szacunkowych wyliczeń wymienia się, że w latach 1933–1945 w obozach masowej zagłady zostało osadzonych od 5000 do 15 000 homoseksualistów skazanych w oparciu o paragraf 175⁴. Powojenna narracja historyczna niechętnie nawiązywała do skazańców z różowym trójkątem. Warto przypomnieć, że prawodawstwo niemieckie w odniesieniu do osób nieheteronormatywnych podtrzymało treść paragrafu, w 1969 roku wracając jedynie do wcześniejszego brzmienia. Całkowicie zniesione zostało dopiero w latach dziewięćdziesiątych⁵. Stygmatyzacja i powszechnie akceptowana homofobia przyczyniły się do tego, że osoby te wykluczono nie tylko z narracji o ofiarach, ale także – na podstawie decyzji zachodniemieckiej komisji do spraw rekompensat dla byłych więźniów nazistowskich obozów w 1956 roku – jednoznacznie pozbawiono ich prawa do zadośćuczynienia i renty⁶.

Pierwszym i, śmiem twierdzić, najodważniejszym jak do tej pory nawiązaniem w kulturze kina współczesnego do historii różowego trójkąta jest brytyjski dramat Seana Mathiasa z 1997 roku pt. *Piętno*. Reżyser podjął się bardzo odważnego i kontrowersyjnego zarazem projektu, aby przedstawić tę dotychczas marginalizowaną narrację wydarzeń drugiej wojny światowej szerokiej publiczności. W tym celu posłużył się synkretycznymi formami wyrazu, wplatając do filmu elementy teatralne i odwołania symboliczne. Dzięki temu zabiegowi produkcja zyskała zupełnie nowy wydźwięk, pozwalający odbiorcy na osobistą refleksję nad tematami, których słowa wydają się nie oddawać.

Reżyser kończy swój film przejmującą sceną, w której główny bohater osuwa się bez życia, nie mając nic poza znakiem różowego trójkąta, z którym postanowił umrzeć, w świecie z całych sił dążącym do tego, by nie istniała „ideologia LGBT”.

Nie ulega wątpliwości, że *Piętno* Seana Mathiasa z 1997 roku to jeden z najbardziej poruszających i przejmujących filmów kanonu kina LGBT. Nie można wobec niego przejść obojętnie. Opowiada historię osnutą przez dziesięciolecia na tabu, która zasługuje, aby o niej pamiętano. Pamięć o tysiącach ofiar homoseksualnych mężczyzn i kobiet

⁴ G. Piekarski, *O kulturę pamięci milczących i przemilczanych ofiar obozów koncentracyjnych. Rozważania w kontekście praw człowieka*, 2019, https://www.academia.edu/39537660/O_kultur%C4%99_pami%C4%99ci_milcz%C4%85cych_i_przemilczanych_ofiar_oboz%C3%B3w_koncentracyjnych_Rozwa%C5%BCania_w_kontek%C5%9Bcie_praw_cz%C5%82owieka [dostęp: 23.06.2022].

⁵ J. Szczęsny, *Retoryka antyhomoseksualna w Trzeciej Rzeszy*, 2013, <https://liberte.pl/retoryka-antyhomoseksualna-w-trzeciej-rzeszy/> [dostęp: 23.06.2022].

⁶ G. Piekarski, dz. cyt.

powinna stanowić gorzką lekcję na temat tego, do czego może doprowadzić patologiczna homofobia i niechęć wobec wszystkiego, co nie mieści się w sztywno określonych ramach heteronormatywności.

Film zyskał szeroki rozgłos i uznanie na międzynarodowych festiwalach filmowych. Zwrócono uwagę na istotę omawianych treści i podkreślano kunszt i wrażliwość, z jaką zostały one przedstawione przez reżysera. Do najważniejszych osiągnięć można zaliczyć: nagrodę dla najlepszego filmu zagranicznego na Festiwalu Filmowym w Cannes dla Seana Mathiasa (1997), nominację do nagrody głównej Emden International Film Festival (1998), nagrodę dla najlepszego aktora dla Lothaire Bluteau (grającego Horsta) na Gijon International Film Festival i nominację do Grand Prix Asturias dla Seana Mathiasa (1997), GLAAD Media Awards dla wybitnego filmu (1998) oraz nagrodę dla najlepszego filmu na Torino International Gay & Lesbian Film Festival (1998)⁷.

Zjawisko tolerancji i homofobii jako tabu w społeczeństwie

Z antropologicznego i socjologicznego punktu widzenia nie jest możliwe osiągnięcie społeczeństwa jednolitego, którego wszyscy członkowie mieliby identyczne poglądy, odczucia i doświadczenia względem otaczającego ich świata. Ten prosty truizm sprawia, że analizując grupy społeczne jako całość, dostrzegamy szereg zjawisk, które bazują na tych obszarach, gdzie subiektywne odczucia są ze sobą rozbieżne. Motyw tolerancji i różnego rodzaju fobii nie jest obcy kinu współczesnemu. Kultura filmowa często jako pierwsza podejmuje ważne kwestie, zwracając społeczną uwagę na tabu wokół ludzkiej nienawiści i lęku. Nawiązując do tematyki LGBT, szczególnie istotne jest podkreślenie destrukcyjnego wpływu, jaki homofobia wywiera na życie poszczególnych jednostek, jak i zbiorowości sensu largo.

Niewątpliwie jednym z odważniejszych współczesnych filmów, podejmujących motyw tabu wokół homoseksualności w społeczeństwie jest dzieło izraelskiej produkcji Michaela Mayera *W ciemno* z 2012 roku. Reżyser nawiązuje do skomplikowanej sytuacji politycznej panującej w Palestynie i konfrontuje widza z historią miłości, która wedle powszechnie panujących standardów nie powinna mieć miejsca.

Nawiązania do omawianego tematu można również znaleźć w pierwszej głośnej produkcji kina LGBT w Polsce autorstwa Tomasza Wasilewskiego *Płynące wieżowce* z 2013 roku. Ten wielopłaszczyznowy dramat doskonale oddaje atmosferę społeczną, która – osnuta kulturowym tabu wokół inności i różnorodności – często reaguje niezrozumieniem lub otwartą wrogością.

Akcja filmu osadzona jest w środowisku warszawskich blokowisk, które reprezentując pewną statystyczną grupę, jest z zasady wrogo nastawione do wątku LGBT. Obecne w rozmowach z przyjaciółmi stereotypowe określenia *pedał*, *przelecieć* i podobne nie są jedynie obiekcjami językowymi, ale sposobem postrzegania odmienności orientacji seksualnej.

⁷ Awards, https://www.imdb.com/title/tt0118698/awards?ref_=tt_awd [dostęp: 12.06.2022].

Film został doceniony na międzynarodowych festiwalach za odważne nawiązywanie do trudnych tematów, bez pretensjonalności i popadania w groteskę. Kreacje aktorskie są wyważone, utkane z żywych doświadczeń, przez co urzekają swoją autentycznością. Brak przesadnego komentowania każdej sceny sprawia, że odbiorca ma szansę zająć indywidualne stanowisko, utożsamić się z przeżyciami bohaterów i samemu dojść do istotnych wniosków. Wśród najważniejszych nagród dla filmu są Złote Lwy przyznane w trzech kategoriach na festiwalu w 2013 roku: Nagroda Specjalna Jury Młodzieżowego dla Tomasza Wasilewskiego, Nagroda Jury dla młodego talentu reżyserskiego dla Tomasza Wasilewskiego i nagroda za najlepszą drugoplanową rolę kobiecą dla Marty Nieradkiewicz. Ponadto można wymienić dwie nagrody dla Tomasza Wasilewskiego: Nagrodę Publiczności na Festiwalu Nowe Horyzonty w 2013 roku oraz nagrodę East of West na Festiwalu Filmowym w Karlowych Warach w 2013 roku. W 2014 roku w Konkursie Polskich Filmów Fabularnych nagrodę Off Camera za najlepszą rolę męską otrzymał Mateusz Banasiuk⁸.

Rola światopoglądu konserwatywno-religijnego na postrzeganie środowiska LGBT

W zależności od wychowania, przynależności do określonej religii czy utożsamiając się z pewnymi prądami filozoficznymi, światopogląd jako indywidualne postrzeganie otaczającej nas rzeczywistości może być różny. W procesie wychowawczym dojrzewający młody człowiek spotyka się z mnogością wzorców społecznych, które adaptuje w zależności od osobistych uwarunkowań. To właśnie światopogląd wyznacza ramy tego, co nazywamy strefą komfortu, oraz warunkuje nasze odczucia behawioralne. Nie jesteśmy w stanie oderwać się od wzorców jako konstruktu społecznego przekazanego nam przez rodziców i najbliższe otoczenie. Zdarza się jednak, że pewne wartości i normy podlegają „zewnętrznej weryfikacji” przez pryzmat tradycji czy religii. Najbardziej podstawowy aksjomat: czynić dobro, unikaj zła, zostaje przetransponowany w taki sposób, aby dobro i zło spełniało wymagania określonego światopoglądu. Mianem konserwatywności najczęściej określamy zbiór zachowań nacechowany pielęgnowaniem sprawdzonych wzorców i zorientowany na ściśle określony model społeczny. W większości wypadków konserwatywność odrzuca wszelkie formy aberracji i różnorodności, starając się utrzymać status quo. Wrogo odnosi się do prądów liberalnych podkreślających wolność i samostanowienie jako zagrożenie dla sprawdzonego stanu rzeczy. Może symbiotycznie funkcjonować z doktrynami religijnymi, które zawierają aprobatę przyjętego modelu i dodatkowo ugruntowują określone wzorce.

Odwołując się do kwestii środowiska LGBT, które z samego faktu bycia mniejszościowym stanowi wyłom w percepcyjnym postrzeganiu świata wedle modelu konserwatywnego, zauważamy problem zajęcia stanowiska w obliczu zetknięcia się tych dwóch rzeczywistości. Rola, jaką światopogląd konserwatywno-religijny odgrywa w odbiorze

⁸ *Płynące wieżowce. Nagrody*, <https://www.filmweb.pl/film/P%C5%82yn%C4%85ce+wie%C5%BCowce-2013-662167/awards> [dostęp: 15.06.2022].

społeczności queer, stała się inspiracją dla kina współczesnego, które odważnie podejmuje tematy dotychczas nieobecne w kulturze filmowej.

Analizując zjawisko postrzegania społeczności LGBT przez pryzmat religijności, opartej na tradycyjnym modelu heteronormatywnym, liczne reminiscencje znajdujemy w produkcjach, takich jak: *Modlitwy za Bobby'ego* w reżyserii Russella Mulcahy'ego z 2009 roku czy *Dni ostatnie* C. Jay Coxa z 2003 roku. Jako jedne z pierwszych filmów pełnometrażowych poddały pogłębionej analizie wpływ światopoglądu konserwatywno-religijnego na młode osoby, dopiero odkrywające swój homoseksualizm. W przypadku Bobby'ego religijność matki doprowadziła do wyrzeczenia się syna, który nie mogąc znaleźć akceptacji i oparcia w najbliższych, popełnił samobójstwo. Częste przemilczanie społecznej aprobaty dla braku tolerancji i motywowanie go doktrynalnością religijną stanowi coraz większą inspirację dla producentów filmowych, podejmujących polemikę z pogrążonymi w tabu problemami społeczności LGBT. W przypadku *Dni ostatnie* determinacja, z jaką rodzina Aarona starała się „naprawić” jego skłonności seksualne, tłumacząc je „zwodniczym działaniem szatana”⁹, doprowadziła do drastycznej terapii konwersyjnej wykorzystującej inwazyjne i pseudonaukowe metody, z elektrowstrząsami włącznie. Reżyser uświadamia widza z konsekwencjami, jakie może wywołać poczucie ciągłego odrzucenia i utwierdzanie w przekonaniu o wynaturzeniu lub dewiacji. Należy jednak podkreślić, że żadna z produkcji odwołujących się do światopoglądu religijnego nie zawiera ataku na religijność czy wiarę sensu stricto. Polemizują natomiast z tym, w jaki sposób poszczególne jednostki bądź grupy wcielają bliskie im doktryny w życie codzienne.

Analizując więc wpływ światopoglądu konserwatywno-religijnego na postrzeganie środowiska LGBT na podstawie powyższych produkcji kina współczesnego, zauważamy dychotomiczny mechanizm wyparcia, który nie jest w stanie przełamać ram tradycji nawet za cenę ludzkiego życia. Społeczności przekonane o słuszności swoich przekonań wołają „pozbyć się problemu”, tłumacząc to jednostkowością i marginalną skalą. Reperkusje, których doświadczają bezpośrednio dotknięci owym odrzuceniem, często wywracają dotychczasową rzeczywistość do góry nogami. Widz ma okazję w pewnym sensie wejść w skórę bohaterów, których wartość jako osoby środowisko redukuje jedynie do kwestii orientacji seksualnej. Dotychczasowe zainteresowania, więzi rodzinne i przyjacielskie oraz cechy charakteru i walory personalne znikają przykryte „niemożliwym do przyjęcia” faktem, że ktoś jest w stanie wejść w relację z osobą tej samej płci. Automatycznie, niczym z puszki Pandory wychodzą na światło dzienne uprzedzenia, stereotypy i często nieukrywana wrogość do tego określonego aspektu ludzkiej osobowości. Kultura filmowa, w tym wypadku spełniając swoją funkcję rezonatora w społeczeństwie, przyczynia się do podnoszenia ogólnej świadomości, dając promień nadziei, że możliwe jest znalezienie płaszczyzny dialogu, w którym światopogląd będzie decydował o bogactwie różnorodności, a nie stanowił granicę podziału między ludźmi.

⁹ Cytat z filmu *Dni ostatnie*.

Podsumowanie

Analizując zjawisko obecności motywów LGBT w kinie współczesnym po rewolucji obyczajowej Stonewall z 1969 roku, widzimy różnorodność w podejściu do omawianych kwestii. Zmiany kulturowe i postęp społeczny przyczyniają się do coraz lepszego odbioru treści inkluzywnych w świecie filmu. Niemożliwe staje się praktycznie zebranie w jednej pracy wszystkich produkcji nawiązujących do rozległego spektrum społeczności LGBT. Omawiane powyżej zagadnienia odwołują się do najczęściej powtarzających się wątków, często będąc punktami zwrotnymi w wyznaczaniu nowych kierunków kina współczesnego. Zauważalne staje się włączanie bohaterów nieheteronormatywnych w dzieła nieokreślone powszechnie jako kino queer.

Założeniem niniejszej pracy było ukazanie, jak kinematografia, inspirowana rewolucją obyczajową Stonewall z 1969 roku, zmieniała się na przestrzeni lat i jaka problematyka doczekała się ekranizacji z uwzględnieniem produkcji kinowych. Liczne nagrody i nominacje uznanych komisji i organizacji świadczą o niezaprzeczanym wkładzie, jaki omawiane filmy wniosły w dorobek kina współczesnego.

Mam nadzieję, że nie będzie nadużyciem stwierdzenie głoszące, że tam, gdzie słowa nie są w stanie poruszyć ludzkiego serca, pojawia się film, który ukazując historie często prozaiczne, tak bliskie widzowi, przyczynia się do zawiązania się nici porozumienia, do zadumy nad otaczającym nas światem i tym wszystkim, co kryje się we wnętrzu drugiego człowieka.

Doskonałym podsumowaniem idei, która przyświecała wielu omawianym powyżej produkcjom i z którą osobiście się zgadzam niech będą słowa Lao Tzu: „Podróż tysiąca mil zaczyna się od jednego kroku. *Życie to ciąg naturalnych i samoistnych zmian. Nie stawiaj im oporu* – to tylko wywoła smutek. Pozwól rzeczywistości być rzeczywistością. Pozwól rzeczom biec ich naturalnym rytmem, tam, gdzie chcą podążać”¹⁰.

Bibliografia

- Awards, https://www.imdb.com/title/tt0118698/awards?ref_=tt_awd [dostęp: 12.06.2022].
- Bem S., *Męskość, kobiecość. O różnicach wynikających z płci*, GWP, Gdańsk 2000.
- Ciota, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/ciota.html> [dostęp: 8.06.2022].
- Czarnik T., *Starożytna filozofia chińska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001.
- Foucault M., *Historia seksualności*, PWN, Warszawa 2000.
- Haak D., *Toksyczna męskość – jak obsesja męskości wpływa na chłopców i mężczyzn*, 2020, <https://dominikhaak.pl/toksyczna-meskosc-jak-obsesja-meskosci-wplywa-na-chlopcow-i-mezczyzn/> [dostęp: 23.06.2022].

¹⁰ T. Czarnik, *Starożytna filozofia chińska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001, s. 114.

- Haggerty G.E., *Gay Histories and Cultures*, Taylor & Francis, 2000.
- Halperin D.M., *One Hundred Years of Homosexuality*, Routledge, New York 1990.
- Kochanowski J., *Od teorii dewiacji do teorii queer*, [w:] K. Slany, B. Kowalska, M. Śmietana (red.), *Homoseksualizm. Perspektywa interdyscyplinarna*, Nomos, Kraków 2005.
- Kowalski J.A., *Sex-Partner Roles in Homoerotic Relations: An Attempt of Classification*, „Journal of Homosexuality” 2016, 63(1).
- Legal Information Institute, *Don't ask, don't tell*, 2010, <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/654> [dostęp: 20.06.2022].
- LeVay S., *Gay, Straight, and the Reason Why: The Science of Sexual Orientation*, Oxford University Press, Oxford 2017.
- Lew-Starowicz Z., *Słownik encyklopedyczny – miłość i seks*, Wydawnictwo Europa, Warszawa 1999.
- Mayer H., *Odmieńcy*, „Muza” SA, Warszawa 2005.
- Mishima Y., *Złota pagoda*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2017.
- Murray R., *Images in the Dark: An Encyclopedia of Gay and Lesbian Film and Video*, TLA Video Management, Titan Books, 1996.
- Nowicka E., *Świat człowieka – świat kultury*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Piekarski G., *O kulturę pamięci milczących i przemilczanych ofiar obozów koncentracyjnych. Rozważania w kontekście praw człowieka*, 2019, https://www.academia.edu/39537660/O_kultur%C4%99_pami%C4%99ci_milcz%C4%85cych_i_przemilczanych_ofiar_oboz%C3%B3w_koncentracyjnych_Rozwa%C5%BCania_w_kontek%C5%9Bcie_praw_cz%C5%82owieka [dostęp: 23.06.2022].
- Płazewski J., *Tajemnica Brokeback Mountain*, recenzja filmu, „Cinema Polska” 2006, nr 2.
- Płynące wieżowce. Nagrody*, <https://www.filmweb.pl/film/P%C5%82yn%C4%85ce+wie%C5%BCowce-2013-662167/awards> [dostęp: 15.06.2022].
- Savin-Williams R.C., *Who's Gay? Does It Matter?*, „Current Directions in Psychological Science” 2006, 15(1).
- Szczęsny J., *Retoryka antyhomoseksualna w Trzeciej Rzeszy*, 2013, <https://liberte.pl/retoryka--antyhomoseksualna-w-trzeciej-rzeszy/> [dostęp: 23.06.2022].
- Tajemnica Brokeback Mountain*, <https://www.imdb.com/title/tt0388795/awards> [dostęp: 10.06.2022].
- Tóibín C., *Love in a Dark Time, And Other Explorations of Gay Lives and Literature*, Scribner, New York 2002.
- Walter A., *Come Together: The Years of Gay Liberation (1970-73)*, Gay Men's Press, 1980.

____ARTYKUŁY – DYSKUSJE – ESEJE____

Marta Candeias Luna

Rethinking the concept of citizenship: ideology, agency and resistance from the margins

Oktawia Braniewicz, Łukasz Zaorski-Sikora

Etyczne dylematy języka polityki – wybrane przykłady mowy nienawiści

Tetiana Sukhorebra

Features of the implementation of Ukraine's environmental policy at the local level

Natalia Strzemkowska

Niemy krzyk ugarskiej mniejszości – prawa człowieka w ChRL

Mikołaj Mirecki

Izolacja penitencjarna a prawo do wolności religii w teorii i praktyce

Mateusz Gregorski

Zastosowanie wywiadów biograficznych w badaniach nad jakością życia osób z niepełnosprawnościami

Weronika Stawińska

Realizacja zasady nullum crimen sine lege za popełnione delikty administracyjne z zakresu prawa bankowego w Polsce i w Niemczech

____PRACE STUDENCKIE____

Nina Błaszczyk

Definicja i dylematy współczesnej tolerancji

Patrycja Rybak

Studying the role of globalization in American and Chinese film industry. Cross-cultural management perspective

Dawid Świdorski

Ekumeniczny język XXI wieku

Artur Lisowski

Tabu, stereotypy, konflikty społeczne, religia w perspektywie obecności motywów LGBT w kinie współczesnym po rewolucji obyczajowej Stonewall z 1969 roku

